

Sociální typ a mnohovrstevnost jeho prostředí

KAREL RYCHTAŘÍK

V sociologickém poznání musíme věnovat pozornost nejen studiu struktury sociálních vztahů a funkcí, které člověk plní v různých organizacích a sociálních skupinách, ale i otázkám, jež můžeme pracovníčně označit jako problematiku osobnostních aspektů.

Říkáme-li, že sociologie je věda o člověku, máme na mysli, že produkuje poznatky, jež mají být využity k rozvíjení osobnosti v totalitě její biologické a sociální podstaty. Chápeme-li sociologii jako nejobecnější speciální vědu o společnosti, pak osobnostní problematika vstupuje v podstatě do všech témat sociologického poznání.

Člověk by měl být vlastně ústřední osou, centrálním problémem vědy vůbec, všech rovin její obecnosti, a to i u exaktních a technických věd. Proto také základním předpokladem, výchozím místem společenskovední analýzy jsou „skutečná individua, jejich činnosti a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je možno zjistit čistě empiricky“ [Marx—Engels 1962, 3 : 34].

Dějiny společnosti jsou dějinami těchto empiricky zjistitelných „skutečných individuí a materiálních podmínek jejich života“. Představují základní atribut každého společenského systému, v němž se člověk v důsledku sociálního působení stává společenskou bytostí. Proto i naše následující úvaha se bude odvíjet z faktu, že konkrétní člověk, který může organizovat a realizovat své potřeby a zájmy jen ve společnosti druhých lidí, je základním komponentem každého společenského organismu.

V šesté ze svých geniálních tezí o Feurbachovi K. Marx konstatuje, že „lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve skutečnosti je to souhrn společenských vztahů“ [Marx—Engels 1962, 3 : 18]. Při jiné příležitosti vysvětluje, že podstatou člověka jako společenské bytosti „... nejsou její vousy, její krev, její abstraktní fyzis, nýbrž její sociální kvalita“ [Marx—Engels 1958, 1 : 246].

Definice lidské podstaty jako souhrnu společenských vztahů nijak nevylučuje bohatost a rozmanitost osobnosti, ale naopak ji předpokládá. Tam, kde je sociální zbaveno podstatných lidských rysů a dimenzí, ztrácí jakýkoli smysl. Přestává být formou lidské existence, lidského pohybu a de facto přestává být sociálním.

„Sociální vyrůstá z osobnostního, z lidského, obohacuje se jím a slouží mu, nebo přesněji, sociální je ve všech případech generalizací historicky určitého lidského, očištěného od individuálně osobního, přísně vlastního, speciálně antropologického, lokalizovaného určitým způsobem v čase a prostoru“ [Tren-dafilov 1980 : 16].

Jakkoli je charakteristika člověka jako sociální substance základním článkem společenských vztahů, nelze zapomínat, že člověk v sobě spojuje sociální

a biologické. V jejich charakteristicky rozporném vztahu vládne vždy určité napětí. Člověk zůstává člověkem nejen díky spojení sociálního a biologického, ale i navzdory tomuto spojení. Historie lidské společnosti v každé etapě svého vývoje svým způsobem vždy v sobě odráží tento rozporný stav člověka. Je procesem, v němž sebepoznání není asketickým popřením sebe sama, ale vítězstvím sociálního nad biologickým, vítězstvím schopnosti ovládnout a podřídit rozumu tužby, vášně a instinkty determinované biologickou přirozeností.

Abstraktní humanismus, jenž přehlíží specifika a konkréta daných historických skutečností, nevidí složitosti a dialektické rozpornosti biologického a sociálního v člověku. Proto nemůže správně určit takové druhy procesů, jakými jsou pokrok a zpátečnictví, revoluce — kontrarevoluce, evoluce — revoluce, možnost — skutečnost atd. V koncepcích abstraktního humanismu lze do společenskovědního poznání vpašovat i názory nejreakčnější — například hodnocení likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků jako neodůvodněného násilí, negace svobody a potlačování osobnosti. Naše sociologická zkoumání věnovaná problematice osobnostních aspektů uvažují historicky determinovaného člověka v jeho dialektických rozpornostech a konkrétních charakteristikách určených v čase a prostoru, a to především ekonomickými podmínkami života společnosti. Naše sociologická zkoumání jsou nástrojem proletářského humanismu, humanismu revolučních činů, který nahradil kult abstraktního člověka vědou o skutečných lidech a jejich historickém vývoji.

Zájem o problematiku osobnosti historicky vznikl jako důsledek neshody přirozených individuálních vlastností člověka a podmínek jeho sociálního života. Tato problematika se stávala aktuální zejména v mezních, krizových obdobích života společnosti, kdy jedinec musel hledat odpovědi na otázky, před nimiž buržoazní ideologie byla vždy bezmocná.

Dnes, v podmínkách zápasu dvou třídně protikladných systémů, jsou rozdílné přístupy k této problematice vyhoceny zvláště ostře.

My, marxisté, vycházíme ze skutečnosti, že podstatou společensko-ekonomické formace socialismu a sociálních zápasů za revoluční přeměnu světa je taková reflexe, v níž se v hranicích vykonaného přibližuje ideální a reálné „Já“ a nutí člověka jít kupředu a vzhůru.

V této souvislosti dnes například sovětští filozofové a sociologové na základě poznání reálného, konkrétního společensko-historického subjektu přistupují k typologii osobnosti.

Problém sociálního typu osobnosti patří k teoretickým otázkám, jež jsou s nemalou naléhavostí nastolovány v mnoha speciálních vědních disciplínách: v psychologii, právní vědě a jinde. Typologie osobnosti umožňuje pochopit mechanismy fungování životní činnosti, osobnostní orientace a vede k hledání a nacházení cest k řešení sociálních rozporů.

Empirická pozitivistická sociologie uznává za jedinou realitu neopakovanou individualitu osobnosti a sociální typ je pro ni čímsi absolutně relativním. Libovůlí sociologa, „kontrolovaným typem“ vhodným výlučně k logické analýze empirických údajů.

Nechceme na tomto místě provádět popis či kritickou analýzu mnoha pokusů o typologizaci sociálního chování, které ve své době vypracoval například M. Weber, R. Merton a jiní autoři. Jde zpravidla o „ideální typ“, stanovený víceméně spekulativním způsobem, jenž má pragmaticky demonstrovat výjimečnost některých jevů a skutečností a má být orientačním bodem ve složité spleti sociálních vztahů.⁽¹⁾ Například Merton vyčleňuje 5 logicky možných

(1) K těmto otázkám viz například L. M. Sobotka, heslo „typ a typologie v sociologii“ [Malý sociologický slovník 1970: 515–517].

alternativ a způsobů adaptace individuů ve vztahu k cílům a prostředkům buržoazní společnosti. Charakterizuje typologickou strukturu této společnosti nezávisle na její třídě struktuře. To je však obecným rysem postupů buržoazní sociologie vůbec.

Proto aplikace těchto přístupů je pro nás nepřijatelná. Tím však vůbec netvrdíme, že Weberovy a zejména Mertonovy úvahy nejsou podnětné a v mnohém inspirující. Jsou pro nás zajímavým a nezřídka i cenným studijním materiálem.

V marxisticko-leninské sociologii *usilujeme o poznání a vyčlenění typického, sociálně podmíněného komplexu trvalých znaků, kterými se osobnost stává určitým, sociálně historickým subjektem*. Za sociálně typické v osobnosti považujeme to, co je společné, obecné, co umožňuje určit a nalézt opakovatelné, co je poměrně stálé, historicky určité, co je projevem existence objektivních typických sociálních kvalit a co můžeme charakterizovat jako konkretizaci historicky podmíněných znaků osobnosti ve všech podobách její sociální činnosti. Typ tedy vždycky představuje něco podstatného, korelujícího s tím, co je společné, typické pro určitou skupinu lidí. Typ však není jen určitou korelací typických dispozic.

Marxistické názory vycházejí z dialekticky rozporného spojení toho, co je společné [včetně toho, co je zvláštní] s tím, co je individuální, nezbytné i náhodné [Lebeděv 1977 : 3—33]. Ve všech předmětech a jevech nacházíme jedinečné i obecné v jednotě a vzájemném působení. Dialektická jednota obou těchto protikladů vystupuje pomocí kategorie zvláštního.

Specifickým výrazem této dialektické jednoty a rozpornosti je jednota a rozpornost sociálních a individuálních složek osobnosti, která disponuje velkým množstvím individuálních projevů. Ty nezřídka ve svých jevových formách [projevech] překrývají svou hloubkou sociální podstatu. I tady platí, že za jevovou bezprostředností osobnosti je skryta její obecnost, její určující sociálnost. „... jednotlivé výjimky ze skupinových a třídních typů tu ovšem jsou a vždycky budou. Avšak sociální typy zůstávají“ [Lenin 1954, 27 : 271].

Odmítáme postupy spokojující se s empirickým popisem skutečností, stejně **jako spekulace akademických teoretiků, kteří, aniž by to vyhlášovali jako svůj program, nepřipouštějí „riziko“ zabývat se sepětím příčiny a účinků, protože to může být „příliš destruktivní vůči dané praxi“**. Proto je snadnější omezit se na „empirický obtisk“ daného stavu nebo se orientovat na teoretické konstrukce, jež de facto dedukují příčinnost jako produkt myšlení lidí, a nikoli faktů vnějšího světa.

Příčinnost v marxisticko-leninské sociologii charakterizujeme pomocí nejrůznějších strukturně funkčních a kauzálně historických závislostí, v nichž odhalujeme jejich rozmanitost a potvrzujeme dialektickomaterialistické pojetí příčinnosti. Vychází nejen z poznání objektivní reality, ale jí musí být i podřízena. Je vždy nutně spjata s účinkem. To vůbec neznamena, že všechny jevy a skutečnosti sociálního života se nám podaří ihned, bezesbýtku a přesně specifikovat z hlediska jejich příčin. Vždyť ne každá příčina má za následek jediný účinek. A opačně. Ne každý účinek byl vyvolán jednou příčinou. Zpravidla se setkáváme s komplexem příčin a účinků. Úlohou sociologického poznání je *nalézt, odhalit, ukázat na podstatné a nepodstatné, důležité, méně důležité a nedůležité příčinné vazby vznikající ve světě sociálních vztahů, vysvětlit proč, v jaké situaci vznikají, jak se vyvíjejí a působí*. O co složitější a náročnější je to úkol, o to je z hlediska potřeb socialistické společnosti významnější a aktuálnější.

Právě v této souvislosti můžeme formulovat cíl sociologického poznání: *nalézt, odhalit a ukázat za vším individuálním, jevícím se, demonstrovaným,*

deklarovaným a někdy i dobře předváděným to, co je typické, příčinně sociální, co je podstatou projevované skutečnosti.

Příčinné, typické, podstatné nespočívá v libovolných dispozicích a vlastnostech jednotlivých osob. Je obsaženo v takových rysech osobnosti, které jsou podmíněny její objektivní úlohou ve společnosti, jejím reálným místem v systému společenských vztahů.

Dialektickomaterialistické přístupy využívají pojmů typ a typologie velmi bohatě. Aníž bychom chtěli provádět podrobnou analýzu, nelze přehlédnout jejich významnou frekvenci zejména v díle V. I. Lenina, pro nějž byl pojem typologie vždy daleko širší, významnější a hlouběji odrážející podstatu jevu než například pojem klasifikace. Lenin v této souvislosti ukazoval, že za sloupcem čísel nemohou být opomíjeny typy, sociálně ekonomické typologie daného **hospodářství apod.** [Lenin 1956, 25 : 24].

Lenin hovoří o sociálním typu osobnosti zejména v souvislosti se sociální polarizací osobností žijících v antagonistické společnosti. Proto například připomíná, jak ohromný dějinný význam má „procitnutí člověka „v dřiči““. Pro toto „procitnutí“ jsou „oprávněné všechny oběti“ [Lenin 1951, 1 : 402].

Lenin analyzuje podstatu sociální determinovanosti, vzájemné vztahy osobnosti a sociálního prostředí, specifčnosti působení jednotlivých dispozic na utváření obecně historických a třídních rysů i vlastností osobnosti. [2]

Při charakteristice určitého sociálního typu analyzuje zejména obecné rysy, jež jsou vlastní představitelům dané sociální skupiny nebo třídy, sleduje sociální vlastnosti osobnosti, které nevyhnutelně vyplývají z postavení příslušníka určité třídy, všímá si nejen skutečnosti, jež můžeme označit jako typické a stabilní, ale i těch, které se v dynamice sociálního pohybu modifikují či mizí. „Můžeme říci, že v Leninových pracích je sociální typ zkoumán jako jednota stálosti a proměnlivosti“ [Kornejev 1970 : 78].

Stejně jako není možno v konečném čase dovršit absolutní pravdu, nelze ani žádnou modelovou typologií postihnout všechny aspekty objektivní reality. Snažíme se poznat podstatné a obecné, ale současně abstrahujeme od celé řady jevů z daného hlediska druhořadých a podružných.

Každá typologie je vždycky spojena s určitou etapou procesu poznání, a proto je jistou relativní pravdou o skutečnosti. Jen metafyzik si může klást podmínku stálosti a neměnnosti.

Lenin používá pojmu sociální typ osobnosti jako souhrnného termínu. Když charakterizuje zbabělost a licoměrnost buržoazie říká, že: „jde tu právě o sociální typ, a nikoli o vlastnosti jednotlivců“ [Lenin 1955, 29 : 536].

V Leninově díle se například setkáváme s břitkou charakteristikou osobnosti oportunisty jako nositele a mluvčího oportunistických teorií a ideálů. V nejzávažnějších rysech této osobnosti Lenin nacházel neurčitost, rozplizlost, nepostižitelnost, vyhýbání se přesné a definitivní formulaci otázky, snahu shodnout se s jednou i s druhou stranou, převádět svůj nesouhlas na drobné pochybnosti, bezvýznamnosti a nevinná přání. Při charakteristice osobnosti oportunisty Lenin odsuzoval pravicový i levicový oportunismus. Oba odrážejí nálady maloburžoazních vrstev a brzdí rozvoj revolučního procesu.

S velkou láskou líčil V. I. Lenin sociální typ revolucionářů, bojovníků za lepší a spravedlivější svět, nositelů skutečného rozvoje osobnosti. Dobře jsou známy jeho charakteristiky I. V. Babuškina, J. M. Sverdlova, M. I. Kalinina.

(2) K této problematice viz například Leninův konspekt Marxovy a Engelsovy *Svaté rodiny* [Lenin 1960, 38: 22–27] nebo Hegelovy knihy *Přednášky o filozofii dějin* [Lenin 1960, 38: 311–313].

Právě tady připomíná, že „... silní jsou pouze ti bojovníci, kteří si uvědomují reálné zájmy určitých tříd“ [Lenin 1952, 2 : 327].

Při studiu těchto prací si uvědomujeme, že dodnes zůstává aktuální Leninův metodologický přístup, který odmítá spekulativní, subjektivistické úvahy o „lidech vůbec“. *Vyžaduje nepřehlížet a poznávat konkrétně historickou realitu, zkoumat celý soubor sociálně politických a duchovních podmínek a faktorů, podmíněných ekonomickými vztahy, které formují duchovní strukturu společnosti. Bez respektování těchto od společenského bytí odvozených jevů nelze pochopit osobnost a její duchovní svět, stav a stupeň procesů přetržitosti a nepřetržitosti jejího historického vývoje.*

Leninovy přístupy, jež zkoumají sociální typ osobnosti jako jednotu konkrétně historického a obecně historického, umožňují, abychom dnes v marxisticko-leninské sociologii přistoupili k pokusům o konstrukci takových sociálních typů, jež jsou nositeli některých podstatných sociálních vlastností jevů a procesů. Usilujeme o typologizaci ve smyslu „... hledání stálých spojení vlastností sociálních objektů (nebo jevů) v systému proměnných, které se k tomuto objektu (jevu) vztahují“ [Příručka 1980 : 560].

V *Příručce pro sociology*, která je dnes asi nejkvalifikovanější učebnicí analyzující základní sociologické pojmy a metodologické principy, definují největší sociologové empirickou a teoretickou typologii. Těžko lze však souhlasit s tím, že empirická typologie je typologií, která nemá konkrétní teoretickou podobu. Při jiné příležitosti jsme se pokusili ukázat, čím a proč se každé empirické stává teoretickým [například Rychtařík 1978].

Teoretická typologie provádí a priori členění pozorovaných jevů, vydělení stálých seskupení na základě určitých teoretických koncepcí. Jako klasický příklad teoretické typologie v podmínkách antagonistických formací bývá uváděna leninská definice tříd. Leninova metodologie vyčlenění třídotvorných znaků kapitalistické společnosti je postavena na pěti kritériích: a) místo lidí v historicky určitém systému společenské výroby, b) jejich vztah k výrobním prostředkům, c) jejich úloha ve společenské organizaci práce, d) způsob nabývání podílu na společenském bohatství, e) velikost bohatství, jímž disponují [Lenin 1955, 29 : 415].

Leninův přístup vychází z nedokončené padesáté druhé kapitoly Marxova Kapitálu [Marx 1956 : 432—433] a *je vlastně ekonomickým vymezením třídy*.

Lenin však nejednou ukazuje, že příslušníci třídy ve své životní praxi nutně překračují hranice svých základních, určujících ekonomických charakteristik. Nejde totiž jen a výlučně o objektivními ekonomickými vztahy předurčené postavení, ale také o vztah osobnosti, malé a velké sociální skupiny, třídy *ke svému postavení*. Právě v této souvislosti staví Lenin problematiku sociálních typů do závislosti na životní orientaci člověka: „Otrok, který si uvědomuje své postavení a bojuje proti němu, je revolucionářem. Otrok, který si není vědom svého otroctví a bídě tráví mlčenlivý, neuvědomělý a němý otrocký život, je prostě otrokem. Otrok, jemuž se sbíhají sliny, když velebí půvaby otrockého života, a jenž je dojat dobrotivým hodným pánem, je pochopem, chámem“ [Lenin 1956, 13 : 47].

Stejně sociálně ekonomické postavení je tu základem tří různých životních orientací, tří různých sociálních typů lidí.

Nám tento Leninův přístup připomíná nejméně dvě skutečnosti: Třídní příslušnost je hlavní základna, na níž se utvářejí sociální typy osobnosti v třídní společnosti. Třídní příslušnost však není žádné automatikum, které by „se vším všudy“ určovalo chování a jednání, potřeby, zájmy a životní orientace individua.

Mnohem aktuálnější a také komplikovanější je však druhá skutečnost. Bez-

prostřední metodologické východisko ekonomického vymezení dělnické třídy musí být pro potřeby empirického zkoumání doplněno o další sociálně politická, ideová, duchovně morální a jiná hlediska. Oním aktuálním, komplikovaným a diskusním se stává především otázka, do jaké míry je za socialismu správné a oprávněné vymezovat dělnickou třídu výlučně na základě ekonomického postavení.

Nemají-li se sociologická šetření stát souhrnem empiricky popisných dat, nemají-li se studie o sociálně třídní struktuře socialistické společnosti stát nepotřebným scholastickým teoretizováním, pak *kategorie dělnická třída socialismu musí být dnes charakterizována v mnoha a všestranných souvislostech*, a ne ve smyslu postupu naší statistiky — jako lidé „ekonomicky aktivní, kteří pracují jako dělníci“.

Právě v této oblasti jsou dnes slabiny naší filozoficko-sociologické produkce asi nejvýraznější. Jen na základě hlubšího teoreticko-metodologického uchopení a rozpracování celé této problematiky a v závislosti na změnách sociální struktury socialistické společnosti, na stavu její homogenizace, mohou naše empirická sociologická šetření s pomocí jak apriorního, tak i aposteriorního členění získaných poznatků nalézt a ukázat nově se tvořící typická, relativně stálá uskupení vlastností sociálních jevů. Vznikají například ve spojení s ideově politickou orientací, s určitým charakterem sociálně profesní činnosti, s rozdíly ve vzdělání, v životním způsobu, v hodnotové orientaci nebo s rozdílnými názory a postoji lidí apod.

Zdá se, že i dnes, v historicky odlišné situaci, je svým způsobem aktuální poučení z polemiky, kterou vedl V. I. Lenin se subjektivisty typu Michajlovského. Odmítl akceptovat některé pojmy a nereálné utopie s tím, že postup subjektivistů musí být nahrazen věcným zkoumáním života sociálních skupin. Svým protivníkům připomněl, že sama skutečnost nemilosrdně rozbije iluze těch, kteří „... místo rozporu skutečnosti uvažovali, co může být“ [Lenín 1951, 1 : 432].

V každé společnosti vzniká velké množství typů osobností. Odrážejí rozmanitou mozaiku sociálně ekonomických, demografických, etnických a jiných podmínek života lidí. Výrazná je tato skutečnost zejména v sociálně politických podmínkách života socialistické společnosti.

Odpovíme si však nejprve na otázku, co je smyslem typizace osobností, proč se pokoušíme nalézt a ukázat výraznější sociální typy. Jestliže chceme stanovit společné, korelující vlastnosti osobností, její podstatné rysy, které v souhrnu tvoří sociální typ, pak to děláme zejména proto, abychom

— věděli, co spojuje osobnost se skupinou, co rozhoduje o stabilitě nebo nestabilitě této skupiny,

— znali, jaké jsou v této chvíli skutečné a v perspektivě i možné rozdíly a diferenciaci ve vyjádření vztahu osobností k cílům skupiny,

— uměli ukázat, naznačit místa, situace, otázky a problémy, v nichž se soustřeďují potenciální konflikty a kolize, jež mohou vznikat z rozpornosti mezi stavem skupiny a postulovanými cíli, nebo mezi stavem skupiny a metodami či prostředky, jimiž chceme těchto cílů dosáhnout,

— našli optimální cesty, jež vedou k zefektivnění procesů neustálého obnovování integrace skupiny.

G. L. Smirnov, když se zamýšlí nad kritérii, kterými lze hodnotit osobnost, uvádí „... úroveň její ideovosti, práce, znalosti, mravní kvality bez ohledu na její materiální postavení, původ, příslušnost k národnosti. Po této stránce je tedy vědomí a chování osobností socialistického typu charakterizováno tako-

vými vlastnostmi, jako je kolektivismus, bratrství, internacionalismus“ [Smirnov 1976 : 212].

Uvedená kritéria vlastnosti a vztahu osobnosti ke společnosti, k vlastní činnosti a k jiným lidem jsou určitou možnou, přijatelnou obecnou charakteristikou sociálního typu. Vyžadují však další konkretizaci, a to především ve vztahu k mnohotvárnostem našich sociálních aktivit, k práci člověka a jejímu cílovému zaměření.

Vztah k práci jako k první životní potřebě, která přestává být nejen zdrojem obživy, ale v níž člověk nachází „totalitu svého životního projevu“ (K. Marx) je asi nejvýraznějším aspektem sociální typologizace. Celá tato problematika se dnes stává nejen náročným teoreticko-metodologickým problémem, ale především velkým praktickým a výchovným úkolem socialistické společnosti. Jeho aktuálnost si uvědomujeme zejména tehdy, když poznáváme, že náš výzkum sociálních typů není schopen dát odpověď na otázky, které klade a vyvolává každodenní praxe.

Specifičnost člověka je jeho sociálnost. Tato specifičnost se musí reprodukovat v mnohotvárnostech sociálních aktivit, z nichž dominující jsou aktivity spojené se vztahem k společensky prospěšné práci. Stávají se nejdůležitějšími kritérii, kterými bychom měli hodnotit člověka socialistické společnosti.

To samozřejmě neznamená, že chceme, nebo že by bylo správné přehlížet a neanalyzovat takové sociální typy naší doby, jež jsou nositeli „konzumního způsobu života“, konzumní psychologie a morálky. Základem a cílem sociální aktivity tohoto typu lidí je „uspokojování“. V něm se rovněž realizuje — řečeno slovy K. Marxe — „...určitá totalita životního projevu“. Ta potlačuje nebo vymyčuje sociální aktivity, na nichž je založen systém hodnot socialistické společnosti a „...posvěcuje tendenci, kdy je osobnost člověka plně a beze zbytku soustředěna na realizaci spotřebního vztahu ke světu, kdy cílem každé aktivity se stává zisk, užitek, výhoda“ [Ševčík 1982 : 50].

Tento typ lidí projevuje své ambice nezřídka v takové míře, kterou nelze podceňovat. Jejich — řekněme tomu třeba — „konzumní deformace socialistického životního ideálu“ dnes silně ovlivňuje i ty nejcitlivější oblasti lidských vztahů. Týká se nejen hmotných statků, ale zasahuje i do mikrosfér našeho života. Má nemalé ideologické důsledky. Místo humanizačního seberozvoje osobnosti nastupuje odosobnění, podřízení mechanismu věcí a orientace na mikrosvět vlastního spotřebního systému.

I tento typ je projevem určitých objektivně existujících skutečností, historicky vzniklých a historicky podmíněných vlivů, příčin, vztahů k živé a neživé přírodě. Nemá-li být náš zápas s tímto typem „konzumní deformace“ platonickým a nic neřešícím výkřikem, musíme relativně velmi přesně znát a seriózně analyzovat příčiny, kterými byl a je vyvoláván v život.

Bez odhalení příčin, mechanismů vzniku a existence těchto negativních jevů v chování a jednání a ve vědomí části pracujících nelze efektivně a vědecky zdůvodněně vypracovat a realizovat takovou sociální politiku, která vede k likvidaci parazitních defektů.

Od marxisticko-leninské sociologie se právem očekává, že svá empirická zkoumání života sociálních skupin dovede k hlubšímu teoretickému posouzení nově vznikajících pozitivních i negativních sociálních skutečností.

Podarí se nám vypracovat přesvědčivé teoretické typologie umožňující hlouběji posoudit a uspořádat různé komplexy sociologických poznatků? Dokážeme vypracovat takovou sociální typologii, která vychází ze současných rozdílů mezi třídami a sociálními skupinami, mezi různými druhy práce a profesí, mezi věkovými a vzdělanostními kategoriemi, územními lokalitami atd.? Dokážeme odhalit jejich vnitřní uspořádání a ukázat zákonitosti, kte-

ré jsou **podstatou** fungování a rozvoje zkoumaných sociálních objektů a vznikají v důsledku podmínek, jež jejich historickému rozvoji poskytuje socialistická společnost?

Právě proto, že odmítáme konstruování a deduktivní „vymýšlení“ méně obecného z nejobecnějšího, že chceme jít neprošlapanou cestou věcného zkoumání skutečných rozporů socialismu, jsme přesvědčeni, že sociologická analýza dá na tyto otázky odpovědi vycházející ze zcela konkrétního, reálného, empiricky prokazatelného poznání kauzálních závislostí.

Vždyť právě v souvislosti s možnostmi sociologického poznání je vedením strany připomínáno, že „... Je třeba důsledněji a odvážněji rozvíjet tvůrčí diskuse o nových sociálních jevech a procesech, hledat způsob jak postihnout tu skutečnost, kterou je socialismus definován jako nová společnost, rozvíjející se na svých vlastních základech“ [Snítíl 1982, 2 : 247].

Empirická sociologická šetření přesvědčivě ukazují, že „na vlastních základech rozvíjejícího se socialismu“ vznikají nejen apriorně, ale i aposteriorně utvářené skupiny „jdoucí přes hranice“ předem vytvářených kritérií. Například zjišťujeme, že v procesu sociální integrace socialistické společnosti některé typické společné názory, charakterizující stav společenského vědomí, ve své homogenitě překračují hranice tříd, socioprofesionálních, národnostních, vzdělanostních, věkových a jiných apriorně vytvářených skupin. Vzniká tedy jakási „aposteriorní struktura“, která je aktuálním materiálem zejména při analýze stavu společenského vědomí.

Tak dnes marxisticko-leninská sociologie v empirické verifikaci postupně odkrývá novou typologii. Vzniká na základě jak apriorně daných, tak aposteriorně poznáných sociálních znaků.

Empirické sociologické poznání umožňuje nacházet a sledovat sociální typy lidí, kteří svou osobnostní orientaci projevují zejména v interindividuálním styku v procesech sociální komunikace. Toto reálné, přesné, konkrétní poznání je základním předpokladem, aby — řečeno terminologií V. I. Lenina — se život neocítl mimo nás a my mimo život [Lenin 1951, 1 : 425].

Na základě tohoto poznání se pokoušíme o realizaci náročného úkolu, jakým je utváření nových typů socialistické osobnosti. A protože v „osobnosti“ jsou fixovány sociální příznaky a obecné rodové znaky vlastní určitému typu lidí, používáme pojem „člověk“ a „osobnost“ jako určitá synonyma. Oba pojmy jsou z hlediska svého rozsahu shodné. Tedy kolik je na zemi dospělých, normálních lidí, tolik je osobností [Smirnov 1976 : 52—53].

Osobnost se v totalitě svého životního projevu stává nositelem realizované integrace všech sociálně významných vztahů, rysů, způsobů života a činnosti, jež jsou podstatou historicky dané společnosti. To, co člověk v sobě nese, „co je v něm realizováno“, získává v procesu, který je komplexem náročného a složitého, dlouhodobého, cílevědomého a dnes stranou řízeného výchovného působení.

V marxisticko-leninské sociologii chápeme procesy výchovy v mnohem širším významu než například v pedagogice a v různých formách politicko-odborného vzdělávání. Výchovou označujeme „... nejen cílevědomé působení společnosti na osobnost, ale i veškerý proces rozvoje osobnosti, ovlivněný výchovně vzdělávací činností sociálních institucí (rodiny, školy, společenských organizací, hromadných sdělovacích prostředků) a sociálním prostředím. V každém z uvedených případů může být výchova interpretována jako *poznání*, tj. koneckonců jako odraz objektivní reality [Charčev—Aleksejevová 1981 : 111].

V tomto širokém významu můžeme v sociologii interpretovat výchovu jako proces utváření určitého typu osobnosti. Cílem je dosáhnout sociálně politického a estetického ideálu dané společnosti. Bývá charakterizován zejména ve

vztahu k mladé, nastupující generaci a postulován v základních stranických dokumentech.

Zvláště sociální období, pro něž jsou charakteristické ostré třídní zápasy a prudká dynamika sociálního pohybu, vedla k vytvoření sociálních typů, jež se staly symbolem revolučního pathosu, hrdinství a obětavosti, modelem určitých idejí a životních zážitků a prožitků. Získávaly člověka pro ideje, naplňovaly ho myšlenkami a city, jež velí udělat v zájmu pravdy života to, co navzdory všemu je v danou chvíli třeba. V tomto sociálním typu se realizovala potřeba nového subjektu revolučních přeměn, který odpovídá historickému poslání dělnické třídy.

Poprvé v dějinách lidstva tu vzniká osobnost, která hlubokou oddanost zájmům dělnické třídy a pracujícím spojuje s vědeckými a realistickými představami v cílech a revolučních přeměnách společnosti ne na nacionálním, ale internacionálním základě. Poprvé v dějinách tu je lidový vůdce, osobnost, která nechápe revoluční boj mimo působení samotných pracujících mas a uvědomuje si, že úspěch či neúspěch hnutí nakonec závisí na stavu vědomí lidových mas. V rysech a vlastnostech tohoto nového typu revolucionáře se naplňovala obrovská autorita strany.[3]

Jde o takový smyslově konkrétní umělecký obraz sociálních typů, výrazných individualit určité doby, jenž v sobě ztělesňuje z hlediska potřeb společnosti nejvýznamnější sociální vlastnosti a dispozice. Představuje neopakovatelné a v barvách uměleckého vyobrazení vzrušující spojení těchto sociálních vlastností a osobních kvalit. Jedinečně historická situace a její souvislosti dávají vzniknout sociálním typům, jejichž odpovědnost k revolučním zápasům doby je taková, že se dovedou zříci i svého osobního štěstí.

Sociální složka je tu vždy tím určujícím v životní orientaci osobnosti. Její osudy jsou neodlučitelnou součástí složitých a dramatických zápasů doby. V nich se velmi konkrétně, až hmatatelně, s nadšením, které rozpaluje srdce, i s bolestí, s níž se umírá, naplňují objektivní souvislosti individuálního a sociálního. Rozhodující dimenzí je uvědomělá společenskost projevující se v revoluční aktivitě, ve které člověk přerůstá sám sebe. Nejednou je spojena s obětováním sebe sama.

Není cílem této práce provádět rozbor umělecké typizace, která vlastními, specifickými metodami odhaluje obecné prostřednictvím individuálního. Vnitřní svět „sociálního typu“, jakým je například Pavel Korčagin nebo generál Sincov, je odhalen tak hluboce a pravdivě, že vstupuje do našeho vědomí, systému hodnot a vidění světa právě silou svého sociálního obsahu.

Bylo by samozřejmě možné uvádět literární a dramatická zobrazení mnoha dalších osobností, jež se staly sociálně politickým typem, eticko-estetickým ideálem své doby. Byly nepostradatelnou složkou formování poválečné generace, jež vstupovala do politických zápasů po slavném květnu 1945 a únoru 1948. Staly se významnou součástí procesu interiorizace hodnot, kdy vnější vlivy pronikaly do volných sfér osobnosti, do struktury a dynamiky jejího vnitřního života a stávaly se silou dalšího aktivního vývoje.

Proces interiorizace hodnot a problematika individuálního a sociálního se dnes transformuje do nových, zcela konkrétních a praktických otázek života zejména nastupujících generací.

Každá generace vstupuje do života po vlastních cestách. V protikladných momentech a tendencích kriticky přehodnocuje to, „co dědí“, část dědictví si

(3) Podnětnou studií k těmto otázkám je zejména stať A. Hodka *K problematice utváření revolucionáře — komunisty* [Hodek 1980: 320–343].

přivlastňuje a zaváděním nového hledá skutečné, platné hodnoty. Tak dochází k návaznosti generací, která je nutnou vazbou mezi předcházejícími a příchodnými generačními proudy. Za touto návazností pokolení stojí historické události, výrobní způsoby, atmosféra doby, výsledky materiální a duchovní činnosti lidí, situace, která se utváří ve sféře ideologického boje, a dnes zejména vztah k politice strany jako určitý základ realizace životních a hodnotových orientací člověka socialistické společnosti. *Výchova ve svém širším, sociologickém významu je nástrojem procesů generační kontinuity a diskontinuity, přetržitosti v nepřetržitém, řetězu negací, jež nemají počátku ani konce. Právě zde platí, že v životě není nikdy nic pouze černé nebo bílé. To jenom zjednodušující schematické přístupy, vydávající přání za skutečnost, zapomínají, že v procesech nástupu nových generací řešíme problémy, které v sociálním světě lidí zrály celá staletí.* Jsou spojeny s životními zápasy našich dědů a otců a stávají se součástí života našich synů a vnuků. Provází je romantismus mládí a jeho nedočkavost, osobní sebeobětování, ale vedle toho i maloměstácké sobectví, které dovede být první u výdejny výhod a atraktivně předvádět, co nemá a čím není.

Historické srovnávací analýzy založené na sociologických empirických výzkumech však jen znovu potvrzují, že představu o sociální diferenciaci vycházející z vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků a dávající možnost obohacení a vlády nad druhými lidmi naše mládež odmítá zcela jednoznačně.

Ani tato generace, podobně jako tomu bylo vždycky v minulosti, nemůže být nikdy věrnou kopií svých otců. Možná, že obtížněji hledá jak žít, jinak reaguje na úspěchy, radosti a zklamání svého života, ale principy a hodnoty socialismu se staly její základní orientací.

Nikdy bychom však neměli zapomínat, že životní pozice mladého člověka není jen výsledkem osvojení si určitých vědeckých koncepcí a představ. Je současně výsledkem osobních poznatků a vlastního hledání, vlastní práce a životních zkušeností získaných v konkrétních podmínkách daného, především bezprostředního sociálního prostředí.

V. I. Lenin v této souvislosti používá termín „protrpět“, to znamená osobně zvolit, dát svým emocionálním prožitkům potřebné racionální zázemí, přeměnit představy a ideály o smyslu života do takové hodnotové orientace, v níž domínuje aktivní životní postoj.

Naše sociologické analýzy se zatím příliš neorientují na odhalení objektivních a subjektivních příčin, živelného a cílevědomého působení životních podmínek a zejména bezprostředně působícího sociálního prostředí, jež byly a jsou určující pro formování sociálních typů své doby.

Struktura životních podmínek a sociálních prostředí člověka je ve své makro- a mikrorovině mnohvrstevná a bývá i velice rozporná. Například mladý člověk se pohybuje v relativně samostatných sociálních systémech, jakými jsou škola, závod, mládežnická organizace, spontánní neformální společenství klubu, rodina apod. Každý z těchto systémů vztahů dává formující se osobnosti zpravidla neobvykle velkou autonomii. Právě tady zejména mladý člověk prostřednictvím vlastních zkušeností hledá, nachází nebo nenachází, potvrzuje nebo nepotvrzuje základní pravdy našeho života.

Z hlediska optimálních představ a cílů socialistické společnosti mají makro- i mikroroviny sociálního prostředí své někdy jednoznačně pozitivní, někdy naopak zcela destruktivní vlivy. Spojují nejobecnější, „globální“ působení i kontakty bezprostřední, někdy náhodné, jindy záměrně organizované sociální komunikace.

Budeme-li vycházet jen z působení celospolečenských „makrostruktur“, pak

nikdy nevysvětlíme ani nepochopíme individuální, například duchovní svět osobnosti. Právě mikroprostředí, tedy prostředí nejbližších, neformálních sociálních vazeb člověka, má někdy určující význam pro utváření osobnostních struktur, pro spojení obecného, zvláštního a jedinečného. Je situací a podmínkou pro utváření individuální neopakovatelnosti a „pozitivní“ či „negativní svéráznosti“ osobnosti.

Struktura životních podmínek a sociálních prostředí člověka je součástí kolektivního přizpůsobování a přetváření přírody člověkem. Je prostorem sociální komunikace, která významně ovlivňuje procesy konstituující společnost. Je výsledkem konkrétně historické praxe a společenské aktivity lidí, kteří strukturou svých životních podmínek neustále modifikují, svou subjektivní aktivitou objektivizují a přetvářejí k obrazu svému.

Struktura společnosti odráží objektivní, především ekonomické podmínky života lidí a měla by zajistit co možná nejlepší podmínky jejich existence, rozvoje lidské osobnosti, realizace a seberealizace člověka, který není izolovaným jedincem, Robinsonem, ale organickou částí a základním, určujícím a aktivně tvůrčím elementem společenského celku.

Měřítkem pokrokovosti společenské struktury je koneckonců to, jaký utváří sociální prostor a nakolik umožňuje plné osvobození člověka ve smyslu naplnění jeho konkrétních individuálních zájmů a úsilí. Nerealizujeme tento cíl s úmyslem dosáhnout plného osvobození jedněch na úkor druhých, ale ve smyslu požadavku Komunistického manifestu, v němž se říká, že svobodný rozvoj každého je podmínkou rozvoje všech.

Pro proces sociální homogenizace se stávají významné dvě determinanty: míra shody či neshody, která existuje ve vztazích mezi požadavky společnosti na osobnost na straně jedné, a míra shody či neshody, která existuje ve vztazích osobnosti k požadavkům společnosti na straně druhé. Obě jsou postižitelné sociologickým poznáním.⁽⁴⁾

I tady platí, že naivně sentimentální představy a utopie o bezrozpornosti společenských struktur, stejně jako provokující distance „revoltujících hippies“ spojená s chválou primitivismu, jsou iracionální nostalgii, zavádějící zejména mládež do proudů abstraktivního, bezvýznamného protestu, neškodného povyku, šířící hlučnou, „kypící“ pasivitu. Jsou jen novou formou starého maloměšťáckého radikalismu.

Žádný systém, tedy ani systém struktury životních podmínek a sociálních prostředí člověka, není možné zbavit jeho vnitřních rozporů, na nichž je založen vývoj a dynamika pohybu systému. Jde jen o to poznat a vědět, kdy a v jakém směru nastává posun těchto rozporů například v důsledku změn ekonomických poměrů, respektive výrobního způsobu, a jaká přátelská či nepřátelská utkání musí svěst síly, které jsou nositeli sociálního pokroku.

Klasikové marxismu-leninismu připomínali, že „absolutně dokonalá“, „bezrozporná“ struktura sociálního prostředí může existovat jen ve fantazii. I dnes platí, že „všechny po sobě následující dějinné pořádky jsou jen pomíjivě stupně v nekonečném sledu lidské společnosti od nižšího k vyššímu“ [Marx—Engels 1946 : 263].

Na počátku osmdesátých let oprávněně konstatujeme, že vztah mezi osobností a socialistickým státem je výrazně určován obecnou shodou. Na reprezentativních údajích založená empirická sociologická šetření ukazují výraznou ná-

(4) Jako podmínku pro zjištění úrovně těchto vztahů uvádí citovaná *Příručka pro sociology* tři druhy informací: „... informace o požadavcích na osobnost, která zaujímá dané sociální postavení; o zakotvení těchto požadavků ve vědomí osobnosti, v jejích materiálních a duchovních potřebách; o reálném chování osobnosti v určitém sociálním postavení [Příručka 1980: 139].

zorovou jednotu ve všech hlavních, obecných otázkách rozvoje socialistické společnosti, jakými jsou například otázky socialistického vlastenectví a proletářského internacionalismu, otázky války a míru, vztah ke světovému kapitalismu apod.

Například čtyři pětiny celé československé populace spojují pojem socialistického vlastenectví s výrazně kladným vztahem k socialistickému společenskému zřízení, a to konkrétně

- s odváděním poctivé práce (94 % všech dotázaných),
- s úsilím o přátelství se SSSR a s dalšími socialistickými zeměmi (85 % všech dotázaných),
- s účastí na socialismu prospěšné činnosti (86 % všech dotázaných),
- v případě potřeby s účastí na obraně socialistické vlasti (95 % všech dotázaných).

Údaje potvrzují, že v procesu růstu sociální homogenity dochází k jakési akumulaci a integraci struktury společenského vědomí v názorech na základní otázky a společenské hodnoty socialismu [Mišovič 1979].

Toto velmi příznivé zjištění však nic nemění na skutečnosti, že vztah mezi individuem a konkrétní státní institucí a zejména pak mezi individuem a konkrétním zástupcem, reprezentantem této instituce může být nejen velmi diferencovaný, ale i velice rozdílný — absolutním souladem a harmonií počínaje a mnoha rozporuplnými i konfliktními situacemi konče.

Zatímco v základních, obecných otázkách života socialistické společnosti převládá výrazná homogenita, stabilita, jednota, v řadě bezprostředních vztahů, které velmi často mají i emocionálně smyslové momenty, může existovat a také existuje nemálo konfliktních a potencionálně destruktivních vztahů.

O těchto skutečnostech by bylo možno uvést nejen reprezentativní, validní, empirický údaj, například ze sféry zásobování, dopravy, řízení československé ekonomiky, zdravotnictví apod. Sociologická šetření dokazují, že *dominance konfliktních vztahů se soustřeďují zvláště do oblasti řízení a služeb, kde se realizuje nemálo sociálních procesů.*

Zkoumání „osobnostní problematiky“ nemůže být tedy izolováno od otázek sociálního prostředí s jeho zcela konkrétními determinantami, vlivy, situacemi, problémy každodenní práce a života různých skupin československé populace.

Ty se stávají významným komponentem mezilidských vztahů a častým tématem meziindividuální komunikace. Výrazně ovlivňují subjektivní zaměření člověka, jeho zájmy, postoje a celkovou orientaci individua při posuzování obecnějších otázek života naší společnosti.

A nejen to. Sociálně politické prostředí je místem, kde musí být zcela konkrétním způsobem naplňována jednota teoretických principů a praxe našeho života. Pokud tomu tak není, „padají všechna abstraktní schémata“ [Němec 1982 : 42].

Stále aktuálnější „příkazem dne“ je proto požadavek respektovat mnohovrstevnost a rozpornost sociálně politického prostředí, které může být charakterizováno jako mikroprostředí: „... je reprezentováno komplexem faktorů bezprostředně působících na vědomí a chování člověka. Je vždy kvalitativně celistvé, neboť jeho hlavní znaky jsou koneckonců určovány makroprostředím, tj. ekonomickou a společensko-politickou strukturou společnosti. To však nikterak nevylučuje možný nesoulad mezi mikroprostředím a makroprostředím a rovněž mezi jednotlivými složkami mikroprostředí“ [Charčev—Aleksjevová 1981 : 116].

Bezprostředně působící mikroprostředí je poměrně samostatné, což se pro-
mítá i v určitém samostatném rozvoji vědomí osobnosti. Bezprostřednost so-
ciálního prostředí individua a jeho sociální vztahy jsou výraznou determinan-
tou potřeb, zájmů a hodnotové orientace člověka a mají nemalý vliv na utvá-
ření typických znaků, rysů osobnosti určité třídy, socioprofesionální, demografic-
ké, etnické, věkové, vzdělanostní a jiné sociální skupiny. Lidé jsou tím, čím je
činí svět bezprostředního a sociálně zprostředkovaného prostředí.

*Formování sociálních rysů, znaků člověka a rozvoj jeho osobnosti je tedy
především procesem objektivních vlivů makro- a mikroprostředí, neboť... tento
proces neprobíhá bez účasti individuí, ale pouze prostřednictvím jejich vlastní
praktické činnosti, prostřednictvím jejich práce a společenské činnosti,
v nichž sama tato individua vystupují v úloze subjektů společensko-historic-
kého procesu. Člověk je tedy tvůrcem i produktem společenského vývoje, sub-
jektem i objektem historického procesu*“ [Bujevová 1981 : 25].

Pokusme se na tomto místě alespoň vyjmenovat *faktory a skutečnosti,*
kteří z hlediska mikroprostředí uplatňují svůj vliv stále významněji:

1. *Výrazný vliv mikroprostředí je dán skutečností, že člověk je nadán vě-
domím. V pracovním procesu, který se stal cestou sebeuskutečňování, se člo-
věk vydělil z živočišné říše, neboť přestal usilovat o prosté zachování svého
života. Při postupném rozvinutí všech složek svého já vytváří svá sociální
společenství, své systémy vztahů.*

„Vědomí je tady hned od počátku společenským produktem a zůstává jím,
dokud vůbec existují lidé. Vědomí je ovšem zprvu pouze vědomím o nejbliž-
ším smyslovém okolí a vědomím omezené souvislosti s jinými osobami a věc-
mi mimo individuum dospívající k vědomí sebe sama...“ [Marx—Engels
1962, 3 : 44].

Skutečnost, že vědomí člověka je nejprve uvědoměním skutečností nejbliž-
šího smyslového okolí, evokuje zejména působení emocionálně smyslové ob-
lasti lidského vědomí. Připomíná potřebu studia životních podmínek, které
jsou jedinci dány bezprostředností jeho sociálního života. Závisí tedy jak na
vlastnostech, zájmech, dispozicích samotného individua, tak na možnostech
volby. Tato možnost může být ve vztahu k cílům naší socialistické společnos-
ti adekvátní i neadekvátní. A protože je individuální „ideální totalitou“ spo-
lečnosti, „subjektivním jsoucnem myšlení a pocíťované společnosti pro sebe“
[K. Marx], existují typické vlastnosti, zájmy, potřeby individua mající svá
spojení s typickými vlastnostmi těch tříd a sociálních skupin, v nichž vyrůs-
tá, v nichž se pohybuje a realizuje své potřeby a zájmy. Proto *každý jednot-
livý člověk v sobě nese znaky své třídy, své sociální skupiny a vrstvy.* Jako
určitý typ vyjadřuje něco podstatného ze svého sociálního prostředí, ze „své-
ho“ systému společenských vztahů. Říkáme něco, protože žádný jednotlivý člo-
věk nemůže vyjádřit souhrn těchto vztahů.

2. *Výrazný vliv mikroprostředí dnes narůstá jako určitá reakce na stále se
zvětšující zprostředkovanost společenských vztahů.* Například I. S. Kon oprávně-
ně připomíná, že vlivy vědeckotechnické revoluce a její sociální důsledky
mimořádně aktualizují a zosťují zájem o tuto problematiku. Na jedné straně
se dovršuje řada procesů, které bývají formulovány jako masovost, deindivi-
dualizace člověka, standardizace a nivelizace pracovních a životních podmínek
apod., na druhé straně se nebyvale rozšiřuje kruh meziosobních styků dáva-
jící lidem možnosti pro široké kontakty, které zajišťují nebyvalé informační
nasycení [Kon 1980 : 25].

Věc je však ještě složitější. Procesy specializace pracovní činnosti, její rozdě-

lení na množství dílčích úkolů a funkcí nezřídka znemožňují vidět to, co je člověku osobní, vlastní, zastírají reflexe člověka v něm samém. Dochází tedy i k nutným neshodám mezi přirozenými vlastnostmi, dispozicí člověka a důsledky, které jsou spojeny s dělbou práce. Konfliktní situace nastávají zejména tam, kde není akceptována potřeba vlastního „zapojení se“ do širšího sociálního celku a kde není žádoucí míra morální odpovědnosti vůči sobě i celému okolnímu světu.

Hypoteticky je možno předpokládat, že procesy vědeckotechnické revoluce ještě více urychlí působení těchto „cizích“; standardizovaných a nezřídka i nivelizovaných životních podmínek, v nichž dominuje zprostředkovanost společenských vztahů, informačních vlivů a převládající městský způsob života.

Rostoucí zprostředkovanost sociálního prostředí je skutečností, kterou však nemůžeme charakterizovat tak, jak to činí někteří představitelé buržoazní sociologie, totiž jako „... proces deindividuace, v němž absolutní individualita a svoboda osobnosti zaniká v důsledku kontroly a přílišné obecnosti sociálních rolí“ [Dahrendorf 1964 : 38].

Řešení otázek spojených s růstem zprostředkovanosti společenských vztahů nelze oddělit od konkrétně historických podmínek života dané společnosti. Obecně platí, že *čím více se shodují individuální a společenské zájmy, tím menší může být rozpor mezi společenskou kontrolou a individuální svobodou osobnosti. Maximum svobody nelze ani v socialismu oddělit od maxima odpovědnosti jako zdroje dalších morálních kvalit člověka.*

„Otázky vztahu sociální kontroly a svobody individua nelze řešit cestou abstraktních, nadčasových či ahistorických interpretací. Rozhodující je reálný historický proces, konkrétní historické společenské vztahy a reálné zajištění práv a svobod člověka v daných sociálně politických podmínkách.

„... svobodní lidé, jejichž sociální jistoty jsou zabezpečeny a kteří v tomto smyslu nestojí pod tlakem vnější ekonomické nutnosti, mohou vyvíjet a skutečně vyvíjejí vyšší a intenzivnější aktivitu než ti, kdož jsou hnáni vidinou bezohledného soukromého obohacování na úkor druhých... Zápas za uvědomělou, ukázněnou práci, orientovanou společenským zájmem a odměňovanou podle jejích výsledků, za vítězství nad netečností a maloměšťáckým sobectvím je jedním ze stěžejních úkolů výstavby nové společnosti“ [Richta 1981 : 19].

3. *Výrazný vliv mikroprostředí se realizuje v působení veřejného mínění jako jedné z forem sociální kontroly a regulování chování. Veřejné mínění má svou strukturu a dynamiku. Bývá charakterizováno relativním rozšířením, intenzitou a hloubkou, flexibilitou a stabilitou, třídností a společenskou zainteresovaností, kompetentností, homogenitou a diferencovaností. Zahrnuje jak emocionální, tak racionální a volní stránky vědomí.*

Je organickým souhrnem názorů a stanovisek lidí, jejichž základem je bezprostřední praktická zkušenost a její živelný odraz ve vědomí. Vyjadřuje zpravidla převládající hodnocení a smýšlení jednotlivých sociálních skupin a vrstev, zejména pokud jde o otázky týkající se bezprostředních zájmů. Je produktem i nositelem politické, právní a mravní kultury jednotlivých složek společnosti.

Veřejné mínění je jako život — nikdy v něm není nic ukončeno. Stále se utváří a mění, vzniká a zaniká. Je politickou realitou společenského života a jde jen o to, jaké síly, jakým směrem a také jak dovedně s touto realitou zacházejí.

Může být kolektivní, masovou oporou k prosazení revolučního pohybu společnosti, jeho hnací silou, účinným prostředkem řízení a společenské kontroly, nástrojem „neformálního“ zabezpečení socialistické zákonnosti, mravních

norem atd. Může však být i brzdou, která zpomaluje každý společenský pohyb vpřed, retardačním faktorem, který nejen brání, ale někdy i zcela znemožňuje prosazení zdůvodněných opatření a zásahů.

Proto je třeba nejen obecně analyzovat procesy společenského vývoje, ale také znát, jak pracující chápou a uskutečňují politiku strany, které potřeby, zájmy a životní problémy hluboko vzrušují naše lidi.

I v socialismu trvají určité rozdíly v ekonomickém postavení lidí, v charakteru pracovní činnosti, existují přirozené rozdíly v zájmech, v životních orientacích, ve vzdělání a v řadě jiných „hlouběji ležících“ historicky vzniklých faktorů. Ty způsobují, že se lidé rozcházejí v názorech nejen na některé otázky minulosti, ale i současnosti a budoucnosti.

Názorovou diferenciaci těch či oněch sociálních skupin a vrstev obyvatelstva můžeme přirovnat ke stále se utvářející a měnící mozaice názorů a stanovisek, z nichž je tvořen obraz stavu společenského vědomí československé populace. Ve vědomí této populace se integrují dlouholeté zkušenosti z revolučních zápasů dělnické třídy a pracujícího lidu a široká škála bezprostředních hodnocení a názorů, jež jsou výrazem kolektivních zkušeností a tvůrčí činnosti mas, jednoty a rozdílnosti jejich snah a zájmů.

Bezprostřednost smyslového poznání nejaktuálnějších současných otázek života společnosti činí z veřejného mínění živý proces neustálé změny názorů. Vyjadřuje rozmanité aspekty pravdy i rozmanité aspekty nepravdy (iluze, nereálná přání, nesprávnosti atd.).

Hlas veřejného mínění respektujeme právě pro tyto rozmanité aspekty pravdy a pro funkce, které veřejné mínění jako zájmově podložený vztah lidí ke skutečnosti plní.

Z hlediska potřeb stranicko-politické a politicko-výchovné práce strany bychom mohli veřejné mínění charakterizovat jako nejdůležitější stav vědomí. Výzkum veřejného mínění odhaluje stav tohoto reálného vědomí, které je jednotou sounostnosti a nesounostnosti, homogennosti a diferencovanosti.

* * *

Upozorňujeme-li na rostoucí potřebu věnovat se studiu těch gnozeologických, metodologických a metodických aspektů sociologického poznání, které by mohly přispět k formování socialistického typu osobnosti — má to své důvody. Některé signály ukazují na růst disharmonie mezi potřebami rozvoje a růstu takových pozitivních morálních kvalit osobnosti, jakými jsou například smysl pro odpovědnost, lidská důstojnost, aktivnost v boji za pravdu a věc socialismu na straně jedné a reálný stav vědomí a postoje některých socio-profesních, věkových, vzdělanostních skupin na straně druhé.

Tato disharmonie by se měla stát předmětem soustavného diferencovaného sociologického poznání směřujícího k nalezení a odstranění konkrétních příčin. V jejich analýze bývá na prvním místě uváděn *rozpor mezi makro- a mikrovinou sociálního prostředí*. V procesu utváření osobnosti mikroprostředí někdy deformuje či falzifikuje vliv společensko-ekonomického řádu.

Druhou příčinou, na kterou upozorňují zejména sovětské sociologické studie, je skutečnost, že *člověk není schopen adekvátně odrážet podstatu všech jevů a procesů, s nimiž je v neustálém každodenním kontaktu a které na něj systematicky působí*. Budiž však po pravdě připomenuto, že nejde jen o specifiky naší doby a naší společenské situace. Tak tomu bylo i v dávné historii lidstva a zdá se, že tak tomu bude ještě dlouho v budoucnosti lidského pokolení.

Jako třetí příčina bývá uváděna *malá účinnost výchovné soustavy, která není*

na žádoucí úrovni, zejména proto, že je stále spíše extenzivně orientována na seznamování se základy vědeckého poznání a má mnoho efektních, ale výchovně neefektivních akcí. Humanitní disciplíny jsou nezřídka přednášeny odtržené od úkolů vlastní výchovy a etické problémy jsou obcházeny nebo vůbec absentují.

Má-li marxisticko-leninská sociologie efektivně vstupovat do procesů formování osobnosti, je třeba si ujasnit nejméně dvě skupiny problémů:

1. Jaké jsou možnosti marxisticko-leninské sociologie přispět k analýze dnes tak výjimečně důležité problematiky, jako jsou otázky společenského vědomí. Některé náměty byly vysloveny zejména s požadavkem přechodu z gnozeologické do sociální roviny poznání.[5]

2. V čem jsou specifické sociologické možnosti, jakými metodologickými nástroji může sociolog sledovat základní projevy sociálního života člověka, jeho názory, zájmy, postoje, hodnotovou orientaci, vznikající ve svazku a vzájemné součinnosti s ostatními lidmi. S tím samozřejmě souvisí potřeba ukázat i hranice možností sociologické analýzy celé této problematiky.

Literatura

- Bujevová, L. P.: *Pojetí osobnosti*. In: *Socialismus a osobnost*. Praha, Svoboda 1981.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus*. Köln u. Aachen, Westdeutscher Verlag 1964.
- Hodek, A.: *K problematice utváření revolucionáře — komunisty*. Filozofický časopis 1980, č. 3.
- Charčev, A. — Aleksejevova, A.: *Společenské poznání a výchova osobnosti*. Společenské vědy v SSSR 1981, č. 3.
- Kon, I. S.: *Obrázek za AZ-a i celostnotta na ličnostta*. In: *Izjavata*, Sofia 1980.
- Kornejev, M. A.: *Někotoryje voprosy social'noj tipologii ličnosti v trudach V. I. Lenina*. In: *V. I. Lenin i problemy filosofskich nauk i nauchnogo kommunizma*. Leningrad, Izd. Leningradskogo universiteta 1970.
- Lebeděv, V. K.: *Social'nyj tip ličnosti*. Kazan', Izd. Kazanskogo universiteta 1977.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, Praha, Svoboda 1951; sv. 2, Praha, Svoboda 1952; sv. 13, Praha, Svoboda 1956, sv. 25, Praha, Svoboda 1956; sv. 27, Praha, Svoboda 1954; sv. 29, Praha Svoboda 1955; sv. 38, Praha, Svoboda 1960.
- Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- Marx, K.: *Kapitál III/2*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1, Praha, SNPL 1965; sv. 3, Praha, SNPL 1962.
- Marx, K. — Engels, B.: *Ludwig Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie*. Praha, 1946, Spisy, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
- Mišovič, J. a kol.: *Názory na socialistické vlastenectvo. Závěrečná správa*. Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ 1979.
- Němec, B.: *Strana, jednota teorie a praxe*. Otázky míru a socialismu 1982, č. 1.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Richta, R.: *Vytváření nového typu civilizace*. Otázky míru a socialismu 1981, č. 8.
- Rychtařík, K.: *K aktuálním úkolům československé sociologie*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Smirnov, G. L.: *Sovětský člověk*. Praha, Svoboda 1976.
- Snitil, Z.: *Naše sociologie po XVI. sjezdu*. Praha, Sociologický časopis 1982, č. 3.
- Ševčík, O.: *Buržoazní spotřební společnosti a problém racionálních potřeb*. Sociologický časopis 1982, č. 1.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

К. Рихтаржик: Социальный тип и многослойность его среды

Если понимать социологию как самую общую специальную науку об обществе, то личностная проблематика вступает по-существу во все плоскости всеобщности социологического познания. Она требует подхода к типологии личности на основе познания реального, конкретного, общественно-исторического субъекта.

(5) K této problematice viz například A. K. Uledov [1973: 29–54]; Rychtařík [1980: 353–362].

Всю свою актуальность сохраняет, на наш взгляд, ленинский методологический подход, отвергающий умозрительные, субъективистские рассуждения о «людях вообще». Ленин требовал не оставлять вне поля зрения, а познавать конкретно-историческую реальность, изучать всю совокупность социально-политических и духовных условий и факторов, обусловленных экономическими отношениями, формирующими духовную структуру общества.

Желая установить общие, коррелирующие свойства личности, ее существенные черты, образующие в совокупности социальный тип, мы не должны забывать, что спецификой человека является его социальность. Эта специфика воспроизводится в многообразных социальных видах деятельности, среди которых доминируют виды деятельности, связанные с отношением к общественно полезному труду. Они становятся важнейшими критериями, посредством которых необходимо оценивать человека социалистического общества.

Формирование социальных черт, признаков человека и развитие его личности — это прежде всего процесс объективных влияний макро- и микросреды. Этот процесс реализуется в собственной, практической деятельности индивидов, посредством их трудовой и общественной деятельности.

Выразительное влияние здесь оказывает прежде всего микросреда. Известная «дисгармония» при формировании социалистического типа личности свидетельствует о необходимости социологического анализа противоречий между микро- и макроуровнем социальной среды, между способностью и неспособностью человека адекватно отражать всех явлений и процессов, с которыми он находится в неустанном ежедневном контакте, и действительности воспитательной системы, отличающейся множеством эффективных, но в воспитательном отношении неэффективных мероприятий.

Summary

K. Rychtařík: The Social Type and Its Multidimensional Environment

The conception of sociology as the most general among social sciences opens the way for problems of personality to pervade, in substance, all the levels of generality of sociological knowledge. Thus the approach to the typology of personality must be based on the recognition of the real, concrete, socio-historical subject.

So far, Lenin's methodological approach, ruling out all speculative, subjectivistic deliberations about „people in general“ has lost nothing of its actuality. It urges us never to slight the concrete historical reality but to become familiar with it, to examine the whole complex of socio-political and spiritual conditions and factors conditioned by economic relations which form the spiritual structure of society.

If it is our intention to determine the common, correlating qualities of personality, its substantial features which, in their totality, form the social type, then it must not be overlooked that man's specificity lies in his sociality. This specificity is reproduced in multiform social activities, the dominant ones being activities associated with the relation to socially useful work. They become the most important criteria to be applied in evaluating man of the socialist society.

The formation of man's social characteristics, his features, and the development of his personality are determined by objective factors present within the macro- and micro-environment. This process is realized in the course of the actual, practical activity of individuals, through the mediation of their work and social activity. Here it is particularly the micro-environment that exerts a noticeable influence. Some „disharmonies“ in the formation of the socialist personality type indicate the necessity of a sociological analysis of contradictions arising between the macro- and micro- level of the social environment; of man's capability or incapability adequately to reflect the substance of all phenomena and processes with which he is in continuous everyday contact and of the effectiveness of the educational system.

I. Právo a sociologie

Nemíníme v tomto článku diskutovat otázku, zda existuje marxisticko-leninská právní sociologie a jaké je její místo v systému věd. Důležité je něco jiného: totiž to, že *dialekticko-materialistický, resp. historicko-materialistický přístup k právu per definitionem implikuje i přístup sociologický*. A to je právě otázka, kterou se budeme zabývat. Je jí ovšem možno rozumět dvojím způsobem. Předně teoreticky, totiž tak, že marxisticko-leninský výzkum práva chápe právo nikoli jako izolovaný normativní systém, ale jako systém sociální, tj. systém, který ve společnosti vzniká a působí, a zkoumá je v tomto kontextu. Druhý aspekt dané otázky, metodologický, spočívá v tom, že věda o státu a právu se ve své metodologii nemůže omezovat na metodu deduktivní, nýbrž musí — kromě dalších metod — používat i metod sociologického výzkumu. V tomto článku budeme přihlížet k oběma těmto stránkám sociologického přístupu k právu.

Spektrum „právní sociologie“ je značně široké a různí autoři je chápou velmi různě. Tak například sovětský autor Vejngold [1962] se omezuje na výzkum práva jako sociologické kategorie, kterou odlišuje od jiných kategorií (například od kategorie ekonomiky, politiky, morálky atd.), četní jiní autoři se zaměřují na výzkum působení práva ve společnosti, resp. jeho efektivnosti [Prušák 1980; Hajn 1980; Kudrjavcev 1980 atd.], ze západní literatury například Zippelius [1980] atd., až konečně francouzský právní sociolog Carbonnier [1972], jehož dílo sotva zaslouží světové proslulosti, jíž se mu dostalo, rozumí „sociologii práva“ nejen sociologii objektivního práva, ale i sociologii právních vztahů, právních skutečností, a podobně činí i další současný francouzský právní sociolog Arnaud [1981] atd.

V této stati vzhledem k jejímu poslání a jejímu rozsahu nelze jít ani do příliš velké šíře, ani do příliš velké hloubky. Omezíme se proto jen na několik metodologických poznámek a na vytyčení některých směrů výzkumu.

II. Společnost a právo: dynamické cílené systémy

1. Aby se zabránilo eventuálnímu zmatení jazyků, k němuž dochází v důsledku nedostatečného vymezení pojmů, je třeba nejprve vyjasnit, co se v této studii rozumí *právem*. Marxistická věda o státu a právu se zatím totiž nedokázala sjednotit na vymezení tohoto základního pojmu svého oboru a spor o něj se s nebyvalou houževnatostí vrací od dvacátých a třicátých let tohoto století [Plotnieks 1978 : 97an.] až dodnes. (1) Příčinou jeho vytrvalosti i dosavadní bezúspěšnosti je nejspíš to, že ve skutečnosti neexistuje jediná univer-

(1) Viz například rozsáhlou diskusi o pojmu práva uspořádanou redakcí časopisu Sovětskoje gosudarstvo i pravo v r. 1979, v jejímž zahájení M. P. Piskotin řekl: „Nikdo z nás se nedomnívá, že dosud vytvořený pojem (složivšejsja ponjatije) práva s postačující úplností charakterizuje tento společenský jev [O ponimanii 1979, 7: 56].“

zální definice práva,(2) že se jeho různé definice liší, aniž by se vylučovaly, podle aspektu, z něhož je právo pozorováno. Zde pozorujeme právo jako obecně závaznou, normativní soustavu, tzn. jako *státem vytvořenou, resp. sankcionovanou uspořádanou soustavu (třídu) obecně závazných pravidel lidského chování ve společenských vztazích*.

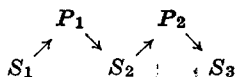
V takto chápaném právu je přítomen prvek kognitivní i volitivní. Kognitivní prvek spočívá v tom, že právo je produktem společenského (třídního) poznání [Knapp 1967 : 78an]. Jako součást společenské nadstavby je odrazem daných společenských vztahů a nemůže jím nebýt [Marx 1966 : 49]. Právo však nevzniká jejich prostým odrazem, nýbrž v procesu jeho vznikaní, který ve vynikající zkratce líčí Engels ve Feuerbachovi [Marx 1967 : 330], se účastní i třídní hodnocení lidského chování ve společenských vztazích a třídní vůle, aby se v nich lidé určitým způsobem chovali či nechovali. Právo jako součást společenské nadstavby tedy, zjednodušeně řečeno, odráží společenské vztahy existující jako společenské vztahy žádoucí (postulované) či nežádoucí, tj. jako mající či nemající být.

Právo ovšem na společnost i aktivně působí, a to s cílem udržovat lidské chování v žádoucích mezích a bránit chování společensky nežádoucím. Právo tedy lze v jeho vztahu ke společnosti chápat i jako dynamický cílený systém.

2. Názory na vymezení pojmu společnost jsou stejně málo jednotné jako názory na vymezení pojmu právo (a důvod je asi stejný). V tomto článku, který se nezabývá problematikou společnosti obecně, ale specifickou problematikou práva jako společenského systému, však není třeba usilovat o definování pojmu společnost (důležité je jen připomenout, že se v kontextu našich úvah vždy jedná o společnost organizovanou ve stát) a je možno bez argumentace tvrdit, že i společnost (a to zejména společnost socialistická) je dynamickým cíleným systémem.

3. Vztah společnosti a práva lze tedy chápat i jako interakci dvou systémů (S, P), z nichž druhý (P) je subsystémem prvního (S). Obecným cílem S bude T , jemuž je implikován specifický cíl působení P , který označíme C . Pro tuto chvíli však předmětem naší pozornosti nebudou cíle T , resp. C , k nimž se vrátíme později, nýbrž vzájemné působení systémů S a P , a to z hlediska současné socialistické společnosti a současného socialistického práva.

Interakce uvedených systémů je, ač jeden je subsystémem druhého, obousměrná. Společnost prostřednictvím státu právo vytváří a právo na společnost působí (a to s imanentní možností státního donucení), přičemž výsledek působení práva na společnost může být a zpravidla bývá v určité situaci sám impulsem další tvorby práva. Vzájemná interakce společnosti a práva se tedy neuskutečňuje prostou zpětnou vazbou typu $S \rightarrow P$, nýbrž — možno snad říci — dialektickou zpětnou vazbou, tj. spirálou, kterou lze schématicky znázornit takto:

mem řízeným, přičemž ovšem základní a určující determinans (ordinans) je systém S .

Budeme-li tedy v dalším výkladu pro jednoduchost vyjádření používat výrazu $S \rightleftharpoons P$, máme tím vždy na mysli jeho rozvinutou dialekticky spirálovou formu.

III. Nezbytnost sociologického výzkumu práva

1. Vyličená interakce společnosti a práva jako dynamických a cílených společenských systémů sama ukazuje nezbytnost teoretického sociologického přístupu k právu a jeho konkrétního (empirického) sociologického výzkumu. Omezení právního výzkumu na izolovaný systém P (tj. zejména pozitivistická koncepce právní vědy) může přinést výlučně poznání toho, co ve společnosti jako právo platí, nemůže však dát odpověď na rozhodující právně teoretické a právně politické otázky, proč to platí, jak právo, které platí, ve společnosti fakticky působí, jak, kdy a proč má být platné právo změněno atd. Při právně pozitivistickém, resp. právně dogmatickém výzkumu tedy z obzoru poznání uniká dynamičnost i cílenost práva jako systému: právo je tu zkoumáno jako systém statický a abstrahovaný od svého společenského cíle. Takový výzkum je sice k omezeným účelům též někdy nezbytný, základní a podstatné poznatky o právu však může přinést toliko jeho výzkum sociologický.

2. Tento výzkum má některé gnozeologické, resp. metodologické předpoklady. První z nich vyplývá z toho, že právo, jak o tom byla řeč, je produktem společnosti, že je specifickým *společenským* systémem a jako takové je, zjedno-dušeně vyjádřeno, součástí společnosti (jejím subsystémem). Zároveň však je právo jako relativně samostatný systém v interakci se společností, jejíž je součástí, a vystupuje vůči ní nejen jako systém řízený, ale i jako systém řídící.

To znamená, že z gnozeologického hlediska se právo jako předmět poznání od společnosti „osamostatňuje“, hypostázuje se (ontologizuje se), takže se stává samostatným předmětem poznání.

Tato hypostáze je nutná i proto, že právě ona umožňuje chápat společnost a právo jako dynamické cílené systémy a pozorovat jejich vzájemné působení. Uspodňuje mimo jiné i sociologický výzkum práva a zároveň vyžaduje, aby jí byly přizpůsobeny metody sociologického zkoumání, aby tedy tyto metody respektovaly gnozeologicko-ontologické „rozdvojení předmětu“ poznání.

Další gnozeologický a metodologický předpoklad sociologického poznání práva vyplývá z toho, že jak S , tak P jsou společenské systémy velmi složité, takže jejich vzájemné působení je jako celek vědeckému poznání (přinejmenším současnými metodami) nepřístupné. Z hlediska sociologického je tedy třeba (a je to i účelné) zkoumat dílčí aspekty uvedené obecné interakce $S \rightleftharpoons P$, například vznik a společenské působení určité právní normy či právního předpisu nebo vznik a společenské působení určitého souboru právních norem (například právních norem upravujících bydlení či silniční dopravu atd., nebo určitého právního odvětví, jako například hospodářského práva apod.).

To tedy budeme mít na mysli tam, kde nadále mluvíme o výzkumu práva; o působení práva atd.

IV. Některé metodologické otázky sociologického výzkumu práva

Dialekticko-materialistická, respektive historicko-materialistická metodologie právní vědy je, jak už bylo uvedeno, sama per definitionem sociologická, ne-

boť zkoumá právo jako společenský (tj. společností vytvořený a ve společnosti působící) systém. Přesto však aplikace sociologické metody v marxisticko-leninské vědě o státu a právu není bez problémů.

1. Především je třeba si uvědomit, že je pouze jednou z metod používaných v oblasti práva. Není, jako ostatně žádná, izolována od jiných a nelze ji aplikovat samostatně. (Tak například induktivní poznatky získané empirickým sociologickým výzkumem nezbytně vyžadují zpracování metodami formálně logickými. Sociologickou metodu lze dále — a podle okolností je to i nutno — aplikovat společně s metodami exaktními, s metodou systémově strukturní, s metodou srovnávací atd.)

Není také univerzální a nemá smysl ji používat tam, kde a priori nemá co říci (jako například při gramatickém či logickém výkladu právní normy), či dokonce tam, kde by — což se též někdy stává — byla pouhou kulisou či dekorací.

2. Další otázkou jsou jednotlivé právně sociologické metody konkrétního sociologického výzkumu. Podle dosavadních zkušeností a poznatků se nezdá, že by při konkrétním sociologickém výzkumu práva bylo zapotřebí specifických metod či postupů, takže se tu uplatňují metody, resp. postupy obecně aplikované v sociologii. Tato skutečnost má jistý reflex i na otázku, zda existuje zvláštní „právní sociologie“ nebo „sociologie práva“. (Existuje-li, pak je vymezena toliko předmětem poznání, nikoli metodami.)

Přesto však budiž upozorněno na dvě metody, které mají (popř. by měly) pro vědu o státu a právu zvláštní význam a které dosud prakticky nejsou aplikovány.

První z nich je sociální experiment, o němž se v právní vědě uvažuje a píše už asi 100 let,(4) u něhož se ale dosud — ač mu i současná marxistická literatura věnuje dost velkou pozornost(5) — vlastně ani nepodařilo spolehlivě určit, v čem spočívá a jaká jsou pravidla jeho provádění. V důsledku toho ojedinělé pokusy vyvolávají pochybnost, zda skutečně jde o sociální experiment, a pochybná bývá i průkaznost jejich výsledků.

Dále je třeba upozornit na význam výzkumu sociálně psychologického.(6) Interakce $S \rightarrow P$, a zejména její část $P \rightarrow S$, se uskutečňuje, zjednodušeně vyjádřeno, působením vůle na vůli, takže sociálně psychologický výzkum je tu přímo indikován a nepochybně by přinesl pozoruhodné poznatky.

Bylo by tedy žádoucí výzkum v oblasti metodologie vědy o státu a právu mnohem více než dosud orientovat na vypracování těchto dvou sociologických metod.

3. Zvláštní zmínky zaslouží dále metoda, kterou shodně s Kazimirčukem nazýváme analýzou statistických dat, oficiálních sdělení, dokumentů a archivních materiálů [Kazimirčuk 1965: 139]. Ani zde sice nejde o specifické zvláštní

(4) Poprvé se, pokud je známo, problematikou sociálního experimentu v právu zabýval J. Ofner v přednášce *Das Experiment im Recht* z 28. 12. 1881 [Ofner 1931: 13an.].

(5) Viz například Hajn [1980: 116 an.]; Kudrjavcev [1980: 248 an.]; Marksisticko-leninskaja obščaja teorija [1970: 150 an.]; Kazimirčuk [1965: 139]; Marxistisch-leninistische [1980: 48an.]; Arctowa-Borucka [1973: 88an.]; Podgórecki [1962] aj.; z buržoazní literatury Carbonnier [1972: 244 an.]; Greenwood [1945] aj.

(6) Psychologické problematice práva věnuje pozornost zejména literatura polská, viz například Arctowa-Borucka [1973: 92an.]; Opalek [1962: 78], který zdůrazňuje blízkou souvislost psychologické a sociologické problematiky práva (s. 78). V naší literatuře se sociálně psychologickou metodou zabývá zejména Hajn [1980: 114an.]; z buržoazních právních sociologů zejména Carbonnier, jenž mluví o právní psychologii [1972: 39an.].

nosti metody samé, ale spíš o míru průkaznosti uvedených pramenů. Jejich oficiální, resp. autentický charakter a zároveň jejich poměrně snadná přístupnost svádějí k přeceňování jejich významu a k vyvozování konečných závěrů z analýzy těchto dokumentů samých. Ve skutečnosti však bývá, alespoň v některých případech, průkaznost těchto dokumentů, přes jejich oficiální charakter, dosti malá a jejich analýzu je třeba doplňovat metodami jinými.

Vezměme za příklad soudní spisy, které bývají spolu s justiční či jinou statistikou nejčastějším předmětem právně sociologické analýzy. Jejich analýza může být eventuálně postačující metodou poznání funkce určitého soudu či soudů určitého stupně či kraje atd., i když sama analýza spisů ani o této funkci neřekne všechno. Soudní spisy však nejsou jen zrcadlem činnosti soudu, ale i zrcadlem působení práva, resp. jeho efektivnosti ve věcech soudem rozhodovaných. A právě jako takové jsou z hlediska sociologického výzkumu nejzajímavější a též nejčastěji používány. Jsou ovšem zrcadlem velmi mezerovitým a jeho nekritické používání může vést k značně zkresleným výsledkům.

Obdobné platí o spisech arbitrážních, jakož i o soudní, prokurátorské a bezpečnostní statistice atp. Společným problémem analýzy uvedených spisů i statistik je to, že ani v tzv. věcech justičních či arbitrážních, tj. věcech, o nichž přísluší rozhodovat soudům či hospodářské arbitráži, se zdaleka ne všechny „případy“ dostanou před soud (před prokuraturu či před orgány bezpečnosti) nebo před hospodářskou arbitráž. Tak například sama analýza soudního rozhodování ve věcech občanskoprávních služeb (tj. služeb ve smyslu čtvrté části občanského zákoníku), jichž jsou denně občanům poskytovány milióny, by beze všech pochybností svědčila o tom, že poskytování těchto služeb u nás je bezporuchové. Počet případů služeb, o nichž rozhodují soudy, je totiž vzhledem k jejich úhrnnému počtu nepatrný, takže by se dalo soudit per eliminationem, že k porušování práva vadnou jakostí poskytnuté služby, prodlením s jejím poskytnutím, šízením na ceně atd. prakticky nedochází. Ve skutečnosti však soudní judikatura pro tento závěr dostatečným důvodem není, a to prostě proto, že naprostá většina takovýchto porušení práva se před soud vůbec nedostane. Jejich velká část se totiž vyřídí (ať uspokojivě pro zákazníka či neuspokojivě) v tzv. reklamačním řízení, v dosti četných případech, zejména jde-li o drobnější porušení práva, zákazník rezignuje a neobráť se nejen na soud, ale ani nereklamuje nebo se spokojí s neuspokojivým výsledkem reklamacie. Jistá část drobných porušení práva zůstane zákazníkovi skryta.

Obdobně nedostatečná průkaznost samotné analýzy dokumentů, resp. statistiky se projevuje i v jiných odvětvích práva, včetně práva trestního. Tu lze například srovnat skutečnost, že v trestní judikatuře československých soudů se nevyskytují případy trestného činu genocidia podle § 259 trestního zákona a že se vyskytuje jen zcela nepatrný počet případů trestného činu úplatkářství podle § 160 trestního zákona. Pokud jde o genocidium je mlčení judikatury celkem spolehlivým důvodem poznání, že se u nás trestný čin genocidia nevyskytuje. Naproti tomu není třeba být velkým právním sociologem, aby bylo jasno, že nepatrný počet judikovaných případů úplatkářství nedává důvod k závěru, že úplatkářství u nás není společenským problémem.

Uvedené příklady a pochybnosti neznamenaají ovšem podceňování metody analýzy dokumentů a statistik. Spíše varují před jejím přeceňováním. Taková analýza je při sociologickém poznávání práva významná a nezbytná, je ovšem třeba ji provádět kriticky a zpravidla v souvislosti s jinými metodami.

4. Poslední poznámka se týká nikoli teoretické, ale praktické stránky aplikace sociologických výzkumných metod ve vědě o státu a právu. Od právních vědců lze sice očekávat nejen způsobilost zhodnotit publikované (a popřípadě

i nepublikované) výsledky konkrétního sociologického výzkumu, ale i určité zvládnutí jeho jednotlivých metod. V složitějších věcech však hrozí nebezpečí „amatérského“ sociologizování, které zpravidla přináší spíš škodu než prospěch. V takových případech je žádoucí provádět výzkum či jeho část v interdisciplinární spolupráci se sociology.

V. Základní směry sociologického výzkumu práva

1. Výzkum systému P

Na začátku jsme systém *P* vymezili jako uspořádanou soustavu (třídu) obecně závazných pravidel lidského chování ve společenských vztazích. K tomuto vymezení je třeba se vrátit a položit konkrétní otázku, která pravidla lidského chování jsou prvky této třídy.

V uvedené definici je především implikováno, že jsou to pravidla vydaná nebo alespoň sankcionovaná státem [např. Marksisticko-leninskaja 1970 : 343, 375]. Jinak by v právním smyslu nebyla obecně závazná. Z hlediska československého práva je dále důležité dodat, že jsou to pravidla formálně vydaná v písemné formě, že to tedy je psané právo [lex scripta], vytvořené činností státních legislativních orgánů. Marxisticko-leninská teorie státu a práva do nepříliš dávné doby o tom nepochybovala a ani dnes o tom většinou nepochybuje [například Zivs 1980 : 152an. ; 176an.].

Přesto však každodenní zkušenost, dosud ovšem spíš intuitivně vnímaná než sociologicky zjištěná, ukazuje, že víra v univerzálnost psaného práva v socialistických zemích není neotřesitelná. Autor této stati o dosavadní koncepci monopolu psaného práva v socialistických zemích vyslovil pochybnosti již před více než patnácti lety [Knapp 1969 : 67an.], přední maďarský autor G. Eörsi dnes výslovně mluví o soudcovském právu v socialistických zemích [Eörsi 1979 : 552an.] a IV. berlínské právně teoretické sympozium, konané koncem r. 1981, otázku působení aplikační činnosti (soudcovské i jiné) na tvorbu práva učinilo hlavním předmětem svého jednání. (7) A právě na tomto sympoziu zazněly hlasy upozorňující na to, že sociologicky chápaný pojem objektivního práva, resp. jeho tvorby, se značně liší od těchto pojmů získaných spekulativně deduktivním odvozováním z pozitivního práva samého.

Problém, který se tu klade, lze vyjádřit obecně tak, že existují normy, které, ač nemají povahu norem právních, tj. norem vytvořených státními legislativními orgány procesem stanoveným pro tvorbu právních norem, fakticky ve společnosti působí tak, jako by právními normami byly. Konkrétně se to týká zejména konstantní judikatury soudů (především publikovaných rozhodnutí a stanovisek soudů nejvyšších) a judikatury arbitrážní a dále tzv. organizačních (autonomních, lokálních) norem administrativních orgánů a zejména orgánů hospodářského řízení. Tyto otázky, které souvisí s obtížnými teoretickými problémy, jako je vymezení pojmu právní normy, problém hierarchie právních norem, věčný problém tzv. mezer v právu, otázka mezi interpretace práva a tajemné analogie iuris, i jiné zůstávají nedořešeny a odpovědi na ně jsou velmi různé [svědčí o tom i citované berlínské sympozium] a oscilují mezi koncepcemi zcela konzervativními a názory snad až příliš radikálními. V této studii však nejde o odpovědi, ale o otázky samy. Dosavadní diskuse nepochybně naznačuje, že — nemá-li se spíš ustrnout na víře než do-

(7) Téma IV. berlínského právně teoretického sympozia, konaného ve dnech 8. a 9. XII. 1980, se nazývalo *Vlivy působení práva a jeho společenské účinnosti na socialistický proces tvorby práva* (dokumenty sympozia budou vydány Ústavem teorie státu a práva AV NDR v Berlíně).

jít k poznání — uvedené otázky nejsou řešitelné bez spolehlivého sociologického výzkumu, který do jejich řešení může vnést docela nové světlo.

V mezinárodním měřítku je obdobným jevem faktická změna určitého práva bez jeho změny formální, a tudíž i obdobným sociologickým problémem je tzv. akulturace práva, tj. přizpůsobování jednoho právního systému právnímu systému jinému, zpravidla „silnějším“. Dochází k němu zejména v právních enklávách, jako je například právo provincie Quebec v Kanadě a právo státu Louisiana v USA, dále k němu dochází v důsledku „silnějšího“ právního sousedství (skotské právo ve vztahu k anglickému), v důsledku politické orientace (tak zejména přizpůsobování japonského práva tzv. kontinentálnímu právu typu amerického Common Law) atd. Specifickým případem akulturace práva je vzájemné ovlivňování různých právních systémů, resp. různých právních kultur v téže zemi, jako tomu bývá v zemích islámských a v rozvojových zemích afrických.

2. Výzkum působení $S \rightarrow P$

a) Potřeba právní úpravy

Výzkum působení $S \rightarrow P$ se pohybuje v oblasti legislativní politiky a teorie legislativy. Jde při něm především o sociologický výzkum potřeby právní úpravy určitých společenských vztahů, tj. potřeby vydání nové právní normy, resp. změny (novelizace) právní normy dosavadní. Patří sem však i výzkum potřeby, resp. možnosti odstranění právní úpravy společenských vztahů, které napříště už právem upraveny nebudou, popřípadě depenalizace určitých činů apod.

Při sociologickém výzkumu potřeby nové právní úpravy (jak budeme sumárně nazývat výše uvedené případy) jde o zjištění její *objektivní* potřeby. Tuto víceméně samozřejmou skutečnost je třeba výslovně uvést a zdůraznit proto, že vznik právní normy je proces, v němž se výrazným způsobem uplatňují i prvky subjektivní, totiž vůle působit na to, aby se lidé v určitých společenských vztazích chovali určitým způsobem, a zároveň i vůle vydat právní normu, která by své adresáty k takovému chování zavazovala a zároveň je k němu vychovávala. Tato obojí vůle je koneckonců vůle společenská, vůle třídní. Třídní vůle se však v oblasti legislativy vytváří dosti složitým, více či méně formalizovaným procesem, v němž se vždy uplatňuje i vůle individuální, a to zpravidla individuální vůle většího počtu osob, počínaje osobami, které dávají první podnět k vydání právní normy, až k osobám, které návrh právní normy v závěrečném stadiu legislativního procesu schvalují (poslanci zákonodárného sboru, členové vlády, pokud jde o vládní nařízení, ministr, pokud jde o právní normu vydávanou ministerstvem ve smyslu č. 80 a 139 ústavního zákona o československé federaci atd.). Tento subjektivní prvek v tvorbě právních norem, který je obzvláště výrazný u podzákonných norem, s sebou nese i nebezpečí subjektivismu, jenž se pak projevuje v přemíře právních norem, v neefektivnosti jejich působení atd. Hradbou proti těmto subjektivistickým nedostatkům právního řádu je právě sociologický výzkum přinášející objektivní poznatky o společenských předpokladech vydání nové právní normy a o potřebě jejího vydání.

Výzkum potřeby právní úpravy určitých společenských vztahů předpokládá sociologický výzkum těchto společenských vztahů samých, zjištění jejich pravděpodobného vývoje a jeho ovlivnitelnosti působením právní normy a přirozeně i žádoucího směru jejich vývoje, tj. žádoucího modelu dotyčného společenského vztahu, k jehož dosažení má právní norma působit. Jde-li o právní úpravu vztahů již právem upravených, což je pravidlem, náleží k tomuto vý-

zkumu i zjištění a zhodnocení působení dosavadní právní úpravy. V této věci se tedy sociologický výzkum působení $S \rightarrow P$ stýká s výzkumem působení $P \rightarrow S$, o němž bude řeč dále.

b) Vhodnost právní úpravy

Výzkum potřeby nové právní normy implikuje dále zjištění adekvátnosti právní úpravy, tj. vhodnosti právní normy jako prostředku k dosažení legislativním záměrem sledovaného společensky žádoucího stavu. Existují totiž společenské vztahy, k jejichž úpravě se právo nehodí a pro jejichž regulaci jsou vhodnější mimoprávní normativní systémy. Nerespektování tohoto požadavku, tj. používání (z lehkovážnosti, z pohodlnosti, z byrokratismu) právních norem tam, kde jich není třeba, vede zpravidla k fiasku a dokonce k „antiregulativnímu“ působení práva (typicky se tak projevilo prohibiční zákonodárství v USA) a také vytváří přemíru práva, což snižuje jeho společenskou efektivnost. Představme si právní normu, třeba vyhlášku příslušného ministerstva, která by stanovila závazná právní pravidla, jak se lidé mají chovat ve frontě v obchodě.⁽⁸⁾ Taková právní norma by byla neúčelná a nesmyslná přinejmenším ze dvou důvodů. Předně proto, že je na první pohled neefektivní, neboť by prakticky nebyla vynutitelná, ale hlavně proto, že jí není zapotřebí, poněvadž lidé ve frontě ve vlastním zájmu zachovávají určitá pravidla chování, aniž byla stanovena právem. Nikoho také nikdy nenapadlo chování lidí ve frontě právní normou upravovat. Nejeden resort ovšem napadlo vydávat právní normy podobně zbytečné, což je jednou a jistě ne poslední z příčin, které vedly k nepřehlednosti našeho právního řádu kritizované i na XVI. sjezdu KSČ [Zpráva 1981 : 43].

c) Extrapolace působení právní normy

Jak vyplývá z toho, co bylo uvedeno dříve, předpokládá sociologický výzkum potřeby nové právní úpravy i určitou, o vědecké poznání stavu a vývoje daných společenských vztahů v minulosti opřenou vědeckou extrapolaci, ústící v konfrontaci představy abstraktního modelu žádoucího stavu a představy působení připravované právní normy. Jinými slovy to znamená, že efektivnost působení právní normy je předmětem výzkumu nikoli teprve po vydání právní normy, kdy se jím stává jako skutečné sociální dění, ale už ve stadiu legislativních příprav, kdy je nezbytné vytvoření co nejspolehlivější a o vědecké poznání opřené představy efektivního působení právní normy v budoucnosti. Obdobné, takřka jác na ruby obrácené extrapolační úvahy je ovšem třeba i v případě, že určitá právní úprava má být zrušena a dotyčný společenský vztah má nadále zůstat právem neupraven. Nesprávnost takovýchto extrapolačních úvah se nezbytně projeví v praxi. Jako příklad lze uvést zákon o osobním vlastnictví k bytům č. 52/1969 Sb., který se v praxi neujal a měl být „oživen“ novelizací provedenou zákonem č. 30/1978 Sb., od níž se očekávalo, že přispěje k řešení bytové situace ve městech. Ani tento předpoklad se však nesplnil a důkladný sociologický výzkum by pravděpodobně ukázal, že nesprávnost představy očekávaného působení novely se týkala nejen odhadu zájmu občanů, ale i vlastního provádění zákona, které četnými omezení málo přispívá k dosažení cílů od novely očekávaných. Jako další případ lze uvést upuštění od právní úpravy tzv. sousedských vztahů v občanském zákoníku z r. 1964. Toto legislativní rozhodnutí bylo motivováno zcela spekulativně vyvozeným předpokladem, že úroveň socialistické morálky dosáhla takového

(8) Pravidly tohoto druhu se zabývá Carbonnier (a to výslovně i pravidly chování ve frontách) a považuje je za pravidla „infraprávní“ [1972].

stupně, že už nebude sousedských sporů a právní úprava sousedských vztahů je tedy zbytečná. Tento předpoklad se ovšem ukázal jako mylný, takže se v současné době uvažuje o obnovení (a zároveň modernizaci) této právní úpravy.

d) Homeostáze právního řádu

V oblasti působení $S \rightarrow P$ je důležitým problémem, na jehož řešení může mít sociologický výzkum významný podíl, *homeostáze* práva jako dynamického cíleného společenského systému, tj. problém dialektické rozpornosti a jednoty objektivně dané dynamičnosti a sociálně postulované stability právního řádu. Tento dialektický vztah dynamiky a stability práva byl marxisticko-leninskou právní vědou prozkoumán dost důkladně [Knapp 1967 : 239an.; Schön-rath 1979 : 177an., 35] a není neznámé ani jeho třídní pozadí. Buržoazní právní řády zdůrazňují především svou stabilitu a ve značné míře (a přirozeně marně) usilují o zabezpečení své neměnnosti [zásada *stare decisis* v anglickém soudcovském právu, zásada *taqlid* v právu islámském atd.]. Socialistická legislativní politika i právní teorie naproti tomu někdy až příliš zdůrazňují nezbytnou dynamiku socialistického práva.

Řešení vztahu dynamiky a stability práva, které souvisí s četnými jinými závažnými problémy, jako je zejména efektivnost práva, právní jistota občanů atd., je třeba hledat právě v homeostázi právního řádu, tj. v jeho funkční rovnovážnosti, která čelí jak retardační stabilitě, tak společensky neodůvodněné dynamice právního řádu. Tím je i řečeno, že sociologická problematika homeostáze právního řádu úzce souvisí s problematikou zjišťování objektivní potřeby změny daného právního řádu a čelení subjektivismu při tvorbě právních norem, o čemž byla podrobněji řeč výše. Homeostatického stavu určitého právního řádu lze totiž dosáhnout toliko tenkrát, je-li právní řád měněn jen tehdy a vždy tehdy, když to vyžaduje změna právní normou upravovaných společenských vztahů.

3. Výzkum působení $P \rightarrow S$

a) Mechanismus společenského působení práva

K výzkumu působení práva na společnost patří v první řadě zatím dost zanedbávaný výzkum mechanismu tohoto působení. Tento mechanismus spočívá, jak už bylo řečeno, v působení vůle (třídní) na vůli (individuální), tj. v působení práva na volní lidské chování a — poněvadž jde vždy o lidské chování ve společenských vztazích — v působení práva na společenské vztahy samé. (Mluvíme-li tedy ze stylistických důvodů někdy o působení práva na lidské chování či na společenské vztahy, resp. o právní úpravě lidského chování či společenských vztahů, znamená to totéž.)

Vzhledem k tomuto volnímu charakteru mechanismu právního působení má jeho výzkum výraznou stránku sociálně psychologickou a náleží do něho především výzkum komunikačního, resp. informačního působení práva. Aby totiž právo mohlo ve společnosti působit, je třeba, aby jeho adresáti měli reálnou možnost je znát. Tento triviální poznatek je v právu samém většinou mlčky předpokládán, takže například v našem právním řádu nikde nenajdeme explicitní ustanovení, že neznalost zákona neomlouvá, a přesto nikdo nepochybuje, že tato zásada platí. Právní věda sice vynaložila nemálo úsilí ke zdůvodnění, k analýze i naopak k zpochybnění právě uvedené zásady, [9] ale

(9) O stále aktuálnosti této problematiky a o obtížnosti jejího řešení svědčí VII. mezinárodní kongres srovnávacího práva, který se konal v r. 1966 v Uppsale a na

donečasně se omezovala na předpoklad znalosti práva u jeho adresáta (na způsob nevyvratitelné domněnky), aniž ji napadlo zabývat se i faktickým komunikačním působením právních norem, tj. výzkumem práva jako společenského informačního systému, který nejen lidem ukládá, jak se mají chovat, ale zároveň je o tom autenticky informuje.

Přitom výsledek komunikačního (informačního) působení práva, tj. jeho znalost, patří k nejčastějším a nejoblíbenějším právním „výletům“ do sociologie.[10] Je to ovšem i pole, v němž nejčastěji dochází k sociologickému „amaterismu“ a kde panuje i značný právně teoretický, resp. právně filozofický pojmový zmatek, související s naprostou nejasností pojmu právního vědomí. O vymezení tohoto pojmu existuje v socialistické literatuře na deset různých, spolu neslučitelných názorů, takže se někdy stává, že se zkoumá právní vědomí, aniž by bylo jasno, co se vlastně doopravdy zkoumá. Přitom jedna ze sporných otázek je právě ta, zda právní vědomí implikuje i znalost platného práva, či zda jde o dvě různé oblasti vědomí, tj. jednak o znalost práva *de lege lata* a jednak o právní vědomí jako od práva odlišný normativní systém obsahující přímé hodnotové soudy o lidském chování, které se mohou lišit od hodnocení vyplývajícího z platného práva, jakož i eventuální hodnotové soudy o platném právu samém (tedy koneckonců hodnotové soudy *de lege ferenda*) [Knapp 1967 : 99an.].

Vyřešení této problematiky nenáleží ovšem sociologii, nýbrž právní filozofii, resp. obecné teorii práva. Z hlediska sociologického výzkumu práva je — nezávisle na uvedeném sporu o pojmy — důležité aby při každém výzkumu „právního vědomí“ (o jehož významu tu nemíníme ani v nejmenším pochybovat) bylo vždy přesně vymezeno, co se zkoumá, zda znalost pozitivně právní úpravy či její znalost a zároveň její hodnocení, či přímé právní hodnocení určitého chování (tj. hodnocení nikoli podle právní normy, ale podle vlastního právního vědomí či právního citu) atd., a jaké předpokládané (hypotetické) závěry mají být daným výzkumem potvrzeny či vyvráceny.

b) Akceptace práva

Tyto úvahy nás konečně přivádějí k další sociologické, resp. sociálně psychologické otázce, tj. k otázce akceptace práva.[11] Politika socialistického státu směřuje k tomu, aby se zvyšovalo výchovné působení práva a aby lidé pravidla daná právními normami zachovávali dobrovolně; tak se socialistická společnost přiblíží Leninem stanovené perspektivě společnosti, v níž už vůbec nebude právního donucení.[12] Masové dobrovolné zachovávání práva předpokládá politickou, etickou i právní výchovu mas vedoucí ke zvyšování úrovně právního vědomí (ve výše uvedeném užším axiologickém významu), předpokládá i zvyšování znalosti práva, což obojí je předpokladem jeho masové akceptace, tj. jeho „přijetí za své“, jeho vnímání nikoli jako vnějšího donucení k nějakému chování, ale jako soustavy pravidel odpovídajících vlastnímu hodnocení lidského chování ve společenských vztazích. Tak například dlužník,

němž tato problematika na základě referátu Imre Szabó tvořila jedno z hlavních témat diskuse [Szabó 1968: 82 an.].

(10) Například Kazimirčuk [1965: 141 an.]; Kudrjavcev [1980: 140. an.]; Syrych [1980: 56 an.]; Prusák [1980: 97 an.; 148 an.] a mnoho jiných. Výsledky zjišťování znalosti práva prováděného anketou byly uveřejněny v časopisu Právník [Jungmann-Eliáš 1971: 476 an.].

(11) Viz například Kazimirčuk [1965: 137 an.]; Prusák [1980: 125 an.], který mluví o adaptaci na právo.

(12) Viz známou myšlenku Leninovu v díle *Stát a revoluce* [1965: 475].

který sám považuje za svou povinnost řádně a včas splnit svůj dluh, nepociťuje příkaz tak učinit, daný mu ustanovením § 71 odst. 2 obč. zák., jako „heteronomní“ normu donucující ho k něčemu, co by jinak neučinil, nýbrž jako pravidlo, s nímž se ztotožňuje, které akceptuje.

c) *Regulativní působení práva*

Do oblasti výzkumu působení $P \rightarrow S$ patří dále specifický výzkum *regulativního působení* práva ve společnosti, tj. vlastní výzkum cíleného působení práva jako řídicího systému. Tu se především znovu setkáváme s kardinální otázkou, co všechno právo zmůže, která se, jak už o tom byla řeč, anticipando promítá i do problematiky přípravy právní normy, tedy do problematiky působení $S \rightarrow P$.

V této otázce se v praxi lze setkat s dvěma krajnostmi: jednak s nihilistickým podceňováním práva a jednak s jeho byrokratickým nadužíváním (zejména ve státní správě a v řízení národního hospodářství). Právem proto připomíná Hajn, že právo není ve společnosti ani bezmocné, ani všemocné [Hajn 1980 : 140; srov. též Szabó 1972 : 231an.].

Zde si všimneme předpokladů, resp. mezi použitelnosti právní normy jako společenského regulátoru. Tyto meze jsou dány povahou společenských vztahů, které mají být regulovány. První z nich spočívá v tom, že musí jít o společenské vztahy, které jsou vůbec regulovatelné, tedy o společenské chování, u něhož má jeho subjekt volbu jak se zachovat, tj. konkrétně, pokud jde o právo, volbu mezi chováním společensky žádoucím a nežádoucím. Chování, které je kauzálně determinováno tak, že jeho určení neponechává žádný prostor pro volní rozhodování chovajícího se subjektu, se přirozeně právní regulaci vymyká a bylo by nesmyslné je upravovat právní normou. (Je možno event. upravit vztahy, které vzniknou jako následek takového mimovolního chování, jako je tomu například při tzv. objektivní odpovědnosti, nelze však přirozeně regulovat takové chování samo.)

Tato skutečnost v praxi nepůsobí obtíží a zpravidla nikoho nenapadne takovéto chování právem upravovat. (Případy, kdy byl souzen pes za to, že kousl listonoše, nebo krokodýl za to, že sežral kozu, jsou spíš svědectvím zákonodárné pošetilosti, než vážnou výjimkou ze zásady, že právní normou lze regulovat toliko volní lidské chování.) Složitější je situace, pokud se týče další podmínky právní regulace, totiž adekvátnosti právní úpravy. O té již byla řeč de lege ferenda, zde si jí všimneme de lege lata. Existuje lidské chování, které sice svou povahou právní regulaci nevylučuje, ale pro jehož regulaci je právo prostředkem nevhodným. K této skutečnosti je třeba přihlížet již při úvahách o tvorbě právní normy. V tu dobu to však někdy nebude jasné, nebo může dojít k omylu v předpokládané efektivnosti právní úpravy atd. Podobnou problematiku vyvolávají případy, kdy právní úprava je nezbytná, ale nepostačuje k dosažení žádoucího homeostatického stavu, což nastává zejména tehdy, jestliže — máme-li použít příměru z lékařství — právo postihuje symptomy choroby, ale neléčí chorobu samu. Přitom v právu (zejména v právu trestním), kde se mezi legislativními a právo aplikujícími orgány na straně jedné a rušiteli práva na straně druhé vytvářejí vztahy známé z teorie her, symptomy sociálně patologického stavu často a v rozsáhlé míře zůstávají utajeny a unikají právnímu postihu, jako je tomu u černého obchodu, předražování služeb, úplatkářství atd., ale i nedodržování či nedostatečné využívání pracovní doby, (13) melouchaření atd. Je proto vážným úkolem sociologického výzkumu

(13) Tento problém je, zdá se, univerzální. Svědčí o tom konstatování André Tunca, že v USA činí hodnota „krádeže času“ v továrnách průběrně ročně 100 miliard dolarů [Tunc 1981: 182].

práva (který v této věci nutně překračuje meze právní vědy a měl by být prováděn v interdisciplinární spolupráci se sociology, ekonomy, psychology atd.) zkoumat etiologii právo porušujícího chování (pokud jde o trestnou činnost, zabývá se tím kriminologie), prostředky zvýšení účinnosti práva při odstraňování takového chování atd. a zejména též zkoumat působení mimoprávních normativních systémů [Marksistsko-leninskaja 1970 : 356an.; Slunéčková 1978 : 40], a to jak těch, které působí společensky žádoucím směrem, tj. stejným směrem jako právo, tak těch, které jako „deregulátory“ či „antiprávní normativní systémy“ působí směrem opačným.

d) Efektivnost práva

Problém efektivnosti působení práva je dán cíleností práva jako společenského regulativního systému. Právní norma vždy působí k dosažení nějakého cíle. Jeho skutečné dosažení je v literatuře nazýváno efektivností práva, či — pokud jde o působení určité právní normy — efektivností právní normy, popřípadě určitého souboru právních norem (právního předpisu, právního odvětví apod.). Efektivnost práva pak bývá definována jako vztah mezi skutečným výsledkem působení právní normy a společenskými cíli, k jejichž dosažení byla právní norma vydána. [14]

Efektivnost práva je tedy vlastně per definitionem implikována jeho regulativnímu působení, neboť není myslitelná regulace, která by nesledovala žádný cíl, která by nic neregulovala. Ve skutečnosti však věc není tak prostá. Na začátku bylo řečeno, že právem sledovaný cíl C není samoučelný, nýbrž sám směřuje k určitému společenskému cíli T , že tedy právní norma působí ve směru $C=T$. Z toho vyplývá, že právo bezprostředně působí k dosažení jím samým stanoveného cíle C , který tu funguje, možno-li použít historické reminiscence, jako *causa efficiens proxima*. Tento cíl C je však implikován obecnějšímu a „vzdálenějšímu“ společenskému cíli T , který tu tedy vystupuje jako *causa efficiens remota*. Tak například bezprostředním cílem právní normy omezující rychlost jízdy na silnicích a dálnicích je dosáhnout toho, aby motorová vozidla nejezdila rychleji, než je dovolená rychlost. Hlavním, sociálním cílem dotyčné právní normy však je působit ke zvýšení bezpečnosti provozu na silnicích, ke snížení spotřeby pohonných hmot atd.

Může se ovšem stát, že právní norma ve skutečnosti k dosažení svých cílů nepůsobí, a to buď tak, že sice působí k dosažení cíle C , ale nikoli cíle T , anebo nepůsobí k dosažení jednoho ani druhého. V takových případech právní norma působí neefektivně nebo nepůsobí vůbec, resp. působí neregulativně, či dokonce antiregulativně, tj. společensky nežádoucím způsobem [Kudrjavcev 1980 : 52 an.].

Příčiny deviace regulativního působení práva mohou být velmi různé. Mohou spočívat v právu samém, tj. v nedostatečné kvalitě právní normy (v její nejasnosti, rozpornosti atd.), v nedostatečích legislativního procesu, tj. zejména v nesprávném určení vztahu cílů C a T , a konečně i ve společenských vztazích, které právní norma upravuje. V posledním případě jde zejména o působení zmíněných již sociálních deregulátorů resp. antiprávních normativních systémů [Prusák 1980 : 74 an; Prusák—Hungar: v tisku], tj. sociálních faktorů, které brzdí sociální účinnost právní normy, resp. působí k jejímu obcházení. Pod vlivem těchto faktorů může dojít k tomu, že právní norma sice způsobí násle-

(14) Viz Kudrjavcev [1980 : 22]. Pro zajímavost budiž s uvedenou koncepcí efektivnosti porovnána koncepce západoněmeckého autora Zippelia, jenž stanoví dvě podmínky efektivnosti právní normy, totiž to, že je dodržována a že je vhodným prostředkem dosažení svého cíle [Zippelius 1980 : 98].

dek *C*, nikoli však dosažení cíle *T*, anebo je způsobí jen v omezené, či v závislosti na společenské účinnosti deregulátorů, v nepatrné míře.

Problém efektivnosti práva patří v současné době k sociologickým problémům práva, kterým socialistická právní věda věnuje nejvíc pozornosti. Je to zároveň problematika, při jejímž řešení se zatím nejvýrazněji uplatnily metody sociologického výzkumu. Jako příklad lze uvést výzkum efektivnosti ústavního a správního práva ve vztahu k funkcím a působnosti systému národních výborů v ČSSR, prováděný Ústavem státu a práva ČSAV (zčásti ve spolupráci s Ústavem státní správy v Praze) ve dvou etapách v letech 1974–1978. První etapa výzkumu se zaměřovala na problematiku zastupitelských vztahů národních výborů k voličům a rozvíjení socialistické demokracie v oblasti působení národních výborů; hlavním předmětem druhé etapy výzkumu byly některé otázky komplexního sociálního a ekonomického rozvoje územních obvodů vybraných ONV a MěNV. Při výzkumu bylo jako hlavních metod použito anket, interviewů a analýzy dokumentů.[15]

Výzkum efektivnosti práva je ovšem trvalým úkolem vědy o státu a právu a trvalým úkolem je i zdokonalování jeho metod, včetně zavádění metod exaktních [Gavrilov 1980 : 114 an.].

e) Zpětná vazba a informace

V závěrečné poznámce budiž ještě upozorněno na nezbytnost náležité organizace zpětných vazeb ve státním aparátě, zabezpečujících dostatečnou informovanost o skutečném působení právních norem. Právem konstatují Nikitinskij a Samoščenko, že „bez informace o výsledcích působení právních norem a o jeho vztahu k jejich cíli není možné zjistit jejich efektivnost“ [Kudrjavcev 1980 : 22, 23].

Dostatečností informace se rozumí to, že se informace včas dostane na náležité místo, že se tam dostane v potřebném (tj. ani příliš malém, ale ani příliš velkém) množství a že je pravdivá. Náležitým místem jsou jednak orgány právo aplikující (v oblasti justiční zejména nejvyšší soudy, které mají značnou možnost usměrňovat judikaturu soudů nižších), orgány legislativní, pro něž mohou být, jak už bylo řečeno dříve, poznatky o působení právních norem jakožto určitá forma „regulace chybami“ podnětem k legislativní činnosti (k nové právní úpravě), jakož i orgány politické, tj. ústřední orgány KSČ jakožto orgány určující základní směry a podle okolností i konkrétní opatření legislativní politiky.

Náležitá informovanost o efektivnosti práva není ovšem možná bez spolehlivě fungující zpětné vazby, čímž je zároveň řečeno, že není možná bez dobře zorganizované a dobře fungující struktury „uzlů“, jimiž zpětná informace prochází. Těmito uzly jsou v první řadě státní orgány, jsou to však i orgány společenských organizací, orgány hospodářského řízení, advokáti, resp. advokátní poradny atd. Vždy jsou to však nakonec lidé, kteří mohou subjektivně ovlivnit jak tok informací, tak i jejich pravdivost.

Zpětné vazby, které komunikují informace o efektivnosti právních norem, mají tedy prvky objektivní (struktura uzlů, jejich průchodnost, průchodnost „kanálů“ atd.) i právě uvedené prvky subjektivní. Přímému sociologickému výzkumu jsou přístupny prvky objektivní. Ani prvky subjektivní mu však nejsou zcela nepřístupny; jsou mu přístupny nepřímě, ex effectu, ovšem i z tohoto hlediska je jejich sociologický výzkum nezbytný, i když zpravidla vede k poznatkům o něčem jiném než o efektivnosti působení právní normy. (Tak na-

(15) O metodách a výsledcích uvedených výzkumů viz Grospič [1978: 219 an.] a Mezřícký [1981: 807 an.].

příklad poznatek o opětuující se nepravdivosti informace o působení právní normy bude podnětem ke zkoumání, kde a z jakých důvodů k této nepravdivosti dochází.]

* * *

Předchází úvahy o zpětných vazbách nás již zavádějí do oblasti teorie státu, resp. státovědy, kde sociologický výzkum má rovněž rozsáhlé možnosti uplatnění. To však je již mimo zorné pole této studie. Ani v oblasti teorie práva si ovšem tato studie přirozeně nečiní nárok na úplnost, nýbrž se zabývá jen několika málo vybranými otázkami.

Literatura

- Arctowa-Borucka, M.: *Podejście psychologiczne*. In: *Metody badania prawa*. Warszawa, Wydawnictwo PAN 1973.
- Arctowa-Borucka, M.: *Podejście socjologiczne*. In: *Metody badania prawa*. Warszawa, Wydawnictwo PAN 1973.
- Arnaud, A. — J.: *Où va la sociologie du droit*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence 1981.
- Carbonnier, J.: *Sociologie juridique*. Paris, Librairie Armand Colin 1972.
- Eörsi, G.: *Comparative Civil (Private) Law*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1979. (Maďarský orig.: 1975.)
- Gavrilov, O. A.: *Matěmaticeskije metody i moděli v social'no-pravovom issledovanii*. Moskva, Nauka 1980.
- Greenwood, E.: *Experimental Sociology*. New York 1945.
- Grospič, J.: *Zpráva o výsledcích empirického průzkumu některých základních otázek činnosti národních výborů a jejich poslanců*. Stát a právo 1978, č. 18.
- Hajn, P.: *Efektivnost hospodářského práva*. Brno, Acta Universitatis Brunensis 36, UJEP 1980.
- Jungmann, B. — Eliáš, J.: *Zpráva o výsledku právní informovanosti čs. občanů*. Právník 1971.
- Kazimírčuk, V. P.: *Pravo i metody jeho izučenija*. Moskva, Juridičeskaja litěratūra 1965.
- Knapp, V.: *Filosofické problémy socialistického práva*. Praha, Academia 1967.
- Knapp, V.: *La création du droit par le juge dans les pays socialistes. Ius privatum gentium, sv. I*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1969.
- Kudrjavcev, N. V. a kol.: *Effektivnost pravovykh norm*. Moskva, Juridičeskaja litěratūra 1980.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 25. Praha, SNPL 1956; sv. 32, Praha, SNPL 1955.
- Marx, K.: *Kritika Gothajského programu*. In: K. Marx — B. Engels: *Spisy*, sv. 19, Praha, SNPL 1966.
- Marx, K.: *Ludvík Fenerbach a vyústění klasické německé filozofie*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21, Praha, Svoboda 1967.
- Marksistsko-leninskaja obščaja těorija gosudarstva i prava. Osnovnyje instituty i ponjatija*. Moskva, Juridičeskaja litěratūra 1970.
- Marristisch-leninistische Staats- und Rechtstheorie*. Berlin, Staatsverlag der DDR 1980.
- Matějček, J.: *Metodologické otázky vztahu vědy o státu a právu a ideologie*. Stát a právo 1981, č. 20.
- Mezřický, V.: *Teoretická východiska a metoda empirického výzkumu činnosti místních orgánů státní moci a správy ČSSR*. Právník 1981.
- Ofner, J.: *Recht und Gesellschaft*. Wien, C. Gerolds Sohn 1931.
- Opalek, K.: *Problemy metodologiczne nauki prawa*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962.
- O ponimanii sovetskogo prava*. Sovetskoje gosudarstvo i pravo 1979, č. 7, 8.
- Plotnieks, A. A.: *Stanovlenije i razvitije marksistsko-leninskoi obščej těorii prava v SSSR*. Riga, Zinatne 1978.
- Podgórecki, A.: *Eksperyment w socjologii prawa*. Państwo i prawo 1962, No. 1.
- Prusák, J.: *Právo v společnosti*. Bratislava, Obzor 1980.
- Prusák, J. — Hungr, P.: *Objektivní a subjektivní právo. Vybrané problémy*. Brno, PF UJEP (v tisku).
- Schönrrath, T.: *Dynamik der gesellschaftlichen Entwicklung — Stabilität und Elastizität des Rechts im Sozialismus*. In: *Das Recht als Widerspiegelung*. Leipzig, Karl-Marx-Universität 1979.

- Slunéčková, J.: *Neprávní normativní systémy a socialistické právo*. Praha, Acta Univ. Carolinae, Iur. 1978.
- Syrych, V. M.: *Metody pravovoj nauki*. Moskva, Juridičeskaja nauka 1980.
- Szabó, I.: *The Social Limits of Law*. Acta Iuridica Ac. Sc. Hung. 1972, No. 14.
- Szabó, I.: *Le rôle actuel de la maxime "Nul n'est censé ignorer la loi"*. In: *Rapports généraux au VIIe Congrès International de droit comparé*. Stockholm, Almqvist & Wicksell 1968.
- Tunc, A.: *La Responsabilité civile*. Paris, Economica 1981.
- Vejngold, J. J.: *Pravo kak sociologičeskaja katēgorija*. Frunze, Kirgizskij gosudarstvennyj universitet 1962.
- Zippelius, R.: *Gesellschaft und Recht*. München, Verlag C. H. Beck 1980.
- Zivs, S. L.: *Istočniki prava*. Moskva, Nauka 1980.
- Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu a další úkoly strany*. Praha, Svoboda 1981.

Резюме

В. Кнапп: Некоторые проблемы социологического исследования права

Марксистско-ленинский подход к праву предполагает и социологический подход к нему, а отсюда неизбежно вытекает необходимость социологического исследования права. Право как предмет представляет динамическую целеустремленную общественную систему, являющуюся подсистемой общественной системы и в то же время находящейся в постоянном социальном взаимодействии с ней.

Социологическое исследование права имеет теоретический аспект и одновременно в нем весьма выразительно получают применение методы (приемы, техники) конкретного социологического исследования, среди которых особого внимания заслуживает проблематика применимости социального эксперимента, а также некоторые специфические вопросы анализа статистических данных и официальных документов.

Существуют три главных актуальных направления социологического исследования права. Первое из них — исследование изолированной системы права, особенно его структуры и его внутреннего развития, включая проблематику т. н. аккультурации права вследствие прямого или косвенного воздействия его окружающей среды, под которой в данном случае подразумевается действие «соседних» правопорядков. Следующим направлением социологического исследования права является изучение воздействия общества на право, в частности, проблематики общественно обоснованной необходимости нового правового урегулирования определенных общественных отношений или изменения регулирующих их до сих пор правовых норм, адекватность, т. е. целесообразность решения данных общественных проблем с помощью права, и наконец, гомеостаз правопорядка, связанный с диалектически взаимосвязанным требованием диалектической динамики и в то же время устойчивости права. Последним направлением исследования является обратное воздействие права на общество. Это направление включает, в частности, проблематику механизма воздействия права как динамической целеустремленной системы на данное общество, проблематику акцептации права, его регулятивного воздействия и дерегуляторов, эффективности действия права в обществе, и наконец, проблематику обратных связей и потока информации по направлению от действия права к правотворческим органам.

Summary

V. Knapp: Some Problems of the Sociological Research of Law

The Marxist-Leninist approach to law also implies a sociological approach hereto, and this entails the necessity of the sociological research of law. Law represents a dynamic, goal-directed social system, a subsystem of the social system, with which it is at the same time in continuous social interaction.

On the one hand, the sociological research of law has its theoretical aspect; on the other hand, ample use is made here of concrete sociological research methods (procedures, techniques). Among these, problems of the applicability of the social experiment and also some specific questions arising in connection with the analysis of statistical data and official documents deserve particular attention.

There are three main actual trends in the sociological research of law. The first of these is the research into an isolated system of law, in particular into its structure and its intrinsic development, including problems of the so-called acculturation of law, i. e. its modification by direct or indirect contact with the environment which, in the given context, implies the action of "neighbouring" systems of law. Another

trend of sociological law research is the examination of the influence exercised by society on law, especially as concerns problems connected with the socially substantiated necessity of a new legal regulation of certain social relations, eventually a change in the hitherto valid legal rules, the adequacy, i. e. suitability of solving the given social problems with the help of law, and finally the homeostasis of the law in connection with the dialectically interconnected requirement of dialectical dynamics and simultaneously stability of the law. The last research trend is the investigation of the reverse impact of law on society. This trend involves, first of all, problems of the mechanism of the impact of law as a dynamic, goal-directed system on the given society, problems of the acceptance of law, its regulative function and deregulators, the effectiveness of the operation of law in society, and finally problems of feedbacks and of the flow of information in the direction from the operation of law to law-making organs.

Nastupující vědeckotechnická revoluce vyvolává řadu dalekosáhlých kvalitativních změn prakticky ve všech oblastech života společnosti. Jednou z oblastí, v níž souvislosti a důsledky vědeckotechnické revoluce — jakkoli v současné době ještě zárodečné — vystupují nejzřetelněji, je rozvoj společenského systému výchovy a vzdělávání.

Vzdělání se stává jedním z klíčových předpokladů a ovšem i důsledků další intenzifikace vědeckotechnického, ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje. Poznání jeho zákonitých vztahů a vazeb k ostatním procesům vědeckotechnické revoluce a jejich cílevědomé prosazování je proto důležitým prostředkem urychlování vědeckotechnického a společenského pokroku. Vyžaduje to nejen zachytit a analyzovat dnes už zjevné procesy vyvolané v oblasti výchovy a vzdělávání vědeckotechnickým pokrokem a rozvojem společenské výroby, ale také včas a správně postihnout i ty tendence a mechanismy revolučních přeměn ve vědě, technice a společenské výrobě související se systémem výchovy a vzdělávání, které se dosud s ohledem na stávající materiálně technickou a sociálně ekonomickou úroveň nemohly plně prosadit, resp. projevují se zatím pouze ve skryté, latentní formě.

To je ovšem velmi obtížný úkol, který vyžaduje komplexní, interdisciplinární přístup. Vědeckotechnická revoluce je mnohostranný společenský proces, který se rozvíjí v mnoha různých konkrétních stupních i vzájemně odlišných zprostředkovaných podobách. Její skutečná podstata se postupně prosazuje a vyjevuje jen v celém historickém procesu, zasahujícím postupně různé oblasti a vrstvy společenského života. Může být proto rozpoznána jen dialektickou analýzou naší epochy a jejích zákonitostí — nikoli pouhým shrnutím těch či oněch konkrétních fenoménů pod abstraktní představou [ČSAV 1980 : 6].

Vědeckotechnická revoluce je spojena především s radikální změnou způsobu výroby na bázi automatizace. Převrat v technice a ve výrobě je založen na bouřlivém rozvoji a společenském uplatnění vědy. V průběhu vědeckotechnické revoluce věda krok za krokem postupuje celým komplexem výroby, všemi jejími prvky: jak technickými (na vědě založené, technizované, říditelné výrobní procesy), tak společenskými, lidskými — v podobě vědecké organizace výroby a odborné kvalifikace pracujících [ČSAV 1980 : 9]. Srůstá s výrobou jako její integrální složka. Naplňuje se již Marxem předvídaná *společenská funkce vědy: stává se bezprostřední společenskou výrobní silou.*

Masové zavádění nové výrobní techniky na bázi automatizace postupně vede k revolučním změnám v charakteru pracovní činnosti. Automatizace výroby postupně osvobozuje člověka od mechanických, rutinních činností, umožňuje a stále větší měrou vyžaduje, aby se věnoval koncepčním, inovačním činnostem tvůrčího charakteru spojeným s řešením nových, stále náročnějších a složitějších otázek rozvoje vědy, techniky, výroby a jejich řízení [Kutta 1968].

Uvoľňuje ho pro soustavné prohlubování, obohacování a rozšiřování kvalifikace, pro všestranné rozvíjení vzdělanosti, kulturnosti a tvůrčího potenciálu celé osobnosti; díky řádovému růstu produktivity práce vytváří automatizovaná výroba i další materiálně technické předpoklady pro masové zabezpečování těchto náročných rozvojových činností. V automatizované výrobě se tak na kvalitativně vyšší, komplexnější rovině obnovuje všestrannost, tvořivost, dovednost a mistrovství lidské práce [Pavlík 1979 : 45].

Spolu s tím vzrůstají požadavky na dynamičnost kvalifikační přípravy a na profesní mobilitu pracovníků. Tradiční výrobní odvětví a obory procházejí v důsledku dynamiky společenských potřeb i rozvoje vědy a techniky intenzivním vývojem, mění se jejich struktura a národohospodářský význam, vnitřně se diferencují, vznikají odvětví a obory zcela nové (například mikroelektronika, zemědělské biotechnologie atd.). Za těchto podmínek nevystačí pracovníci s tradičně získaným, jednou provždy ukončeným vzděláním. Proces prohlubování a rozšiřování tvůrčí stránky výrobních činností, který G. N. Volkov nazývá postupující *intelektualizací výroby* [Volkov 1976 : 282], spolu s její strukturální dynamikou mění charakter pracovní činnosti lidí do té míry, že se tyto změny stávají *zákony vědeckotechnické revoluce*: zákon přeměny práce jako faktoru odstraňování profesionální omezenosti práce a zákon střídání druhů a způsobů činností, ovládnutí blízkých povolání [Kijaščenko 1977 : 5].

Revoluční přeměny charakteru práce, kvalitativně nová úloha lidského činitele v rozvoji výroby a nové společenské funkce vědy v období vědeckotechnické revoluce nutně ovlivňují obsah a funkce vzdělávání a vynucují si změny v celém způsobu přípravy pracovníků, ve výchově lidí, kladou kvalitativně nové nároky na jejich kvalifikaci. Tento proces probíhá v konkrétně historické situaci, v konkrétních společenských poměrech, které podmiňují zvláštěnosti jeho průběhu, cílovou orientaci i perspektivní možnosti.

Socialistická koncepce vědeckotechnické revoluce zdůrazňuje orientaci na všestranný rozvoj schopností pracujících, intenzivní masové rozvíjení tvůrčích lidských sil, náročnou přípravu na zapojení do politického, hospodářského, sociálního a kulturního života společnosti. Zejména výrazná je potřeba rozvoje vědeckého světového názoru pracujících, jejich intelektových schopností, schopnosti řešit složité a náročné problémy zcela nového typu, zvyšování jejich psychické adaptability na stále rychlejší a hlubší změny v podmínkách práce a života vůbec, osvojování návyků odpovídajících požadavkům nové doby a celkové kultivace osobnosti a jejího tvůrčího potenciálu.

Bouřlivý, neustále se urychlující rozmach vědeckého poznání vytváří předpoklady pro *proměnu samotných základů tradičních vzdělávacích soustav*. Vědeckotechnické a sociální informace dnes narůstají exponenciálně. Podle údajů UNESCO se ročně ve světě publikuje přes 60 miliónů stran výsledků vědeckých a technických výzkumů. Odhaduje se, že rozsah publikovaných vědeckotechnických informací se v roce 2000 zvýší 15–20krát oproti roku 1960 [Friesová 1976 : 9]. Kvalitu tohoto procesu charakterizuje údaj, že vědecké poznatky při tomto tempu rozvoje vědy každých 7–10 let z 50 % morálně zastarávají [Barák 1979 : 51].

Důsledky takového tempa rozvoje vědy jsou pro vzdělávací soustavy revoluční. V řadě profesí a oborů si vědeckotechnická revoluce v nastupující epoše vynucuje likvidaci historického dělení života na etapu získávání vědomostí a na etapu jejich využívání v praktickém životě. Je zřejmé, že *perspektivně se vzdělávání stane pro každého člověka permanentní, celoživotní činností, rozvíjející se souběžně s pracovní činností, stane se jednou z nejvýznamnějších aktivit člověka*.

Rozvoj vědy přináší nejen obohacení poznatkového fondu tradičních studií-

ních oborů. Projevuje se rovněž vnitřní diferenciací a specializací vědních oborů a disciplín, vznikem oborů zcela nových, prolínáním dosud samostatných vědních disciplín. Tato *diferenciace a specializace vědeckého poznání* si na jedné straně vynucuje prohlubování diferenciací a specializace kvalifikační přípravy a vzdělávání odborníků, na druhé straně však *tím více roste význam integrace specializovaných poznatků, systémového myšlení, hlubokého chápání širokých dialektických souvislostí*. Roste význam univerzálního základu kvalifikační přípravy. Tradiční ideál encyklopedického vzdělání ovšem za tohoto stavu ztrácí smysl. Hlavním posláním vzdělání již není poskytnout všeobšhlé poznatky z co nejširší škály vědních oborů, ale zprostředkovat vyvážený, funkční soubor základních teoretických znalostí a pomoci v pochopení jejich specifického místa a funkcí v systému rozvíjejícího se lidského vědění a jejich vzájemných vztahů, pomoci ovládnout metodologické základy teoretické i praktické činnosti, vzbudit zájem o další sebevzdělávání, o další rozvíjení a plné uplatnění tvůrčích sil a schopností každého člověka. Přitom je nezbytné respektovat možnosti a zaměření osobnosti každého člověka a uvést obsah i rozsah poznatkového a dovednostního fondu do souladu s jeho individuálními možnostmi, zájmy a potřebami — ovšem v širším rámci potřeb a možností společnosti.

Význam vzdělání pro urychlení vědeckotechnického rozvoje

Vztahy mezi vědeckotechnickým rozvojem a vzděláním v období vědeckotechnické revoluce nejsou jednostranné. Nevyčerpávají se vlivem převratných změn v oblasti společenské výroby, vědy a techniky a charakteru lidské práce na systém vzdělávání. *Vzdělání není v těchto vztazích pouhým pasívním elementem. Je samo významným intenzifikačním činitelem*, jehož vliv na ekonomický a sociální rozvoj společnosti prudce roste. Vzdělání umožňuje urychlovat vědeckotechnický pokrok, leží jako klíčový faktor v základech všech inovačních procesů. Prostřednictvím lidského činitele umožňuje uplatnění vědy v technice, výrobě, řízení a veškeré společenské praxi [Kymlička 1977:9]. *Systém vzdělání musí proto být integrální součástí každého teoretického modelu vědeckotechnické revoluce i praktické koncepce řízení vědeckotechnického rozvoje.*

Vzdělání musí také včas odrážet změny ve vědě, technice a výrobě. Má-li být kvalifikace lidí a jejich celkový tvůrčí potenciál aktivním činitelem progresivních změn, faktorem zrychlování vědeckotechnického pokroku a rozvoje výroby, musí si *před rozvojem výroby udržovat neustálý předstih*. Také tento požadavek podtrhuje význam permanentní, celoživotní kvalifikační přípravy a vzdělávání pracovníků.

Vzdělávání se nepodílí na urychlování vědeckotechnického pokroku pouze svými výslednými produkty — úrovní teoretických znalostí, žádoocími dovednostmi a návyky, schopnostmi tvůrčího myšlení a řešení složitých problémů, jimiž disponují konkrétní lidé. Samo vzdělávání se ve svých vrcholných formách vysokoškolské, vědecké a profesní přípravy bude stále více přeměňovat v proces řešení složitých, náročných problémů společenské praxe. Umožní všestranné rozvíjení dovedností, schopností a dalších vlastností osobnosti a zároveň se stane *zdrojem mnoha tvůrčích idejí, inovačních námětů*, jež přispějí k rozvoji vědy, techniky a společenské výroby. V tomto smyslu vědeckotechnická revoluce přispívá k překonávání rozporů mezi vzděláváním jako tradičně dosti uzavřeným, autonomním procesem, účelově orientovaným do oblasti kvalifikační přípravy lidí a výrobou, vědou, technikou i jejich řízením jako oblastmi, v nichž se vzdělání ve své rezultativní podobě následně uplatňuje.

Přímý podíl na řešení praktických problémů rozvoje vědy a společenské výroby se stává novou tendencí rozvoje vzdělávání v období vědeckotechnické revoluce.

Ideologické souvislosti a sociální podmíněnost rozvoje vzdělání v období vědeckotechnické revoluce

Ze všech těchto důvodů se vzdělání stává jednou z nejvýznamnějších oblastí, v níž probíhá soutěž mezi socialismem a kapitalismem. Obě strany si uvědomují strategický význam vzdělání pro společenský pokrok. Akademik Stoletov, předseda Akademie pedagogických věd SSSR, to před časem formuloval zcela jasně: „Vysoké školství v naší zemi nejen nyní, ale i v budoucnosti musí být nejlepší na světě.“ [Afanasjev 1976 : 340]. Podobný názor zastává R. Richta: „Společnost s nejlepší vědeckou, vzdělávací a vůbec kulturní soustavou zaujme v budoucnosti takové postavení ve světě, jako kdysi stát s největším přírodním bohatstvím a poté s největším průmyslovým potenciálem“ [Richta 1969 : 169].

Vyspělé kapitalistické země rovněž čas od času rozvíjejí značné úsilí ve snaze likvidovat ztráty v oblasti masového rozvoje vzdělanosti. Příznačný je titul jedné koncepční studie anglického ministerstva školství, který je parafrází Disraeliho výroku: „Vzdělání je polovinou budoucnosti našeho národa“ [Bertaux 1976 : 476]. Ještě jasněji to vyslovil admirál Ch. Rickover, otec americké atomové ponorky: „Vzdělání — to je oblast, v níž jsme vstoupili do skutečně mohutné soutěže se Sovětským svazem. Národ, který vyhraje tento závod, může vládnout. ... Vážnost soutěže se Sovětským svazem spočívá nikoli v tom, že tento stát je silnější než my po vojenské stránce, ale v tom, že nás ohrožuje svým systémem vzdělání.“ [Turčenko 1977 : 123]

Objektivní zákonitosti vědeckotechnické revoluce v oblasti vzdělanosti a kvalifikační úrovně lidí a úspěchy, které na tomto poli dosahují socialistické země, si tedy vynucují změny ve fungování tradičních struktur kapitalistického systému výchovy a vzdělávání. Dochází k různým institucionálním reformám a organizačním změnám. Stát dotuje řadu opatření (studijní půjčky, stipendia, experimentální projekty, pedagogické výzkumy), která mají překonat zaostávání širokého sektoru veřejného školství za úrovní několika soukromých a elitních škol, dostupných pouze privilegovaným skupinám, a zpřístupnit kvalitní vzdělání početnějším vrstvám obyvatelstva. Toto úsilí o „demokratizaci vzdělání“ však mívá krátký dech — při prvních rozpočtových nesnázích patří zpravidla sféra školství a kultury ke škrty nejvíce postiženým odvětvím.

Ve sféře vzdělávání se tak zřetelně vyjevuje, že vědeckotechnickou revoluci jako celostátní společenský proces nelze omezovat pouze na změny, k nimž dochází ve výrobních silách. Důležitou roli při její analýze hraje otázka *sociálně třídního obsahu* tohoto procesu [Ponomarjov 1979]. Vědeckotechnická revoluce se může plně rozvinout pouze v určitých společenských vztazích. Kapitalistické sociální poměry, jednostranně zdůrazňující ekonomicko-technickou funkci vzdělání, stojí v cestě oněm revolučním přeměnám ve společenském systému výchovy a vzdělávání, které jsou podmínkou plného uvolnění dynamiky procesů vědeckotechnické revoluce.

Tyto procesy se mohou rozvinout pouze tehdy, jestliže revoluce ve vědě a technice probíhá současně jako velká *revoluce sociální*, která činí rozvoj člověka konečným cílem, sebeúčelem [Člověk-věda-technika 1973 : 158; Richta 1974 : 582] a měřítkem všech hodnot. Dověšení skutečné *demokratizace vzdělání* a uskutečnění všech revolučních přeměn v této oblasti je podmíněno

jak možnostmi, které se rodí spolu s postupem vědeckotechnické revoluce ve sféře společenské výroby, tak nastolením socialistických společenských poměrů.

Socialistická koncepce rozvoje společenského systému výchovy a vzdělání zajišťuje, že se obě základní funkce vzdělání — sociální a ekonomická — navzájem umocňují. Požadavek všestranného rozvoje každé osobnosti je v souladu s požadavkem rozvoje výrobních sil, který je podmíněn zapojením vysoce kvalifikovaných pracovníků ve všech odvětvích společenské výroby. Na druhé straně vědeckotechnický pokrok, spojený s přímou účastí pracujících na řízení společenských procesů a na řešení náročných problémů dalšího rozvoje společnosti vytváří jak materiální podmínky, tak dostatečně široký prostor pro rozvíjení tvořivých sil a schopností každého člena společnosti. Právě tuto skutečnost považuje Turčenko za základ strategického vítězství socialismu v oblasti vzdělání [Turčenko 1977 : 69].

V této souvislosti nabývá vzájemná podmíněnost vědeckotechnické revoluce a vzdělání novou dimenzi. Vedle dialektických vztahů výrobně ekonomické povahy se stále výrazněji projevuje *sociální podmíněnost a důsledky vědeckotechnické revoluce*. Bez nastolení socialistických společenských vztahů, bez uvolnění širokých duchovních potencií člověka, bez jeho emancipace z úzkého světa výrobně technických vztahů ztrácí vědeckotechnický pokrok nejsilnější hnací síly. Spolu s tím, jak se věda stává bezprostřední výrobní silou, stává se masový rozvoj vzdělanosti a kulturnosti lidí, tvůrčích sil každého člověka rozhodujícím činitelem vývoje materiální báze lidské civilizace a nabývá stále více charakteru neodlučitelné složky a samostatného faktoru růstu výrobních sil. Poprvé v historii — v nových společenských poměrech socialismu — vystává před člověkem možnost obrátit pozornost na sebe sama, na vlastní všestranný rozvoj. To je nový mocný faktor zrychlení vědeckotechnického pokroku [Turčenko 1977 : 18—19]. Vzdělání a výchova hrají v tomto procesu klíčovou roli.

Perspektivy sepětí vědy, výroby a vzdělání

Ve vzájemných vztazích mezi vědou, výrobou a vzděláním jsou skryty základní zdroje intenzivního rozvoje produktivity práce. Jakými konkrétními formami se však může sepětí výroby, vědy a vzdělání prosazovat? Do budoucna lze předpokládat, že dojde k procesu sbližování a postupného prohlubování integrace těchto tří vzájemně se podmiňujících a doplňujících systémů. Vzdělávací soustava bude nejen trvale aktualizovat obsah vzdělávání v závislosti na rozvoji vědeckého poznání a na potřebách výrobní a širší společenské praxe. Sepětí s praxí se prohloubí i v dalším ohledu: *vyšší stupně vzdělávací soustavy se budou stále významněji přímo podílet na rozvoji vědy a výroby*. Integrální součástí práce vysokoškolských a středoškolských pedagogů se stane přímá účast na řešení konkrétních vědeckovýzkumných úkolů spojených se zabezpečením inovačních programů ve výrobě a s plánováním rozvoje v ostatních oblastech hospodářského, politického, sociálního a kulturního života společnosti. Bez takovýchto praktických a vědeckých zkušeností bude pedagog v budoucnosti stěží schopen plnit úkoly v přípravě kvalifikovaných odborníků.

Neméně podstatnou je skutečnost, že samo vzdělávání bude — vedle náročné teoretické přípravy — organizováno jako proces řešení reálných i modelových problémů. Důraz na rozvoj tvůrčích schopností a systémového myšlení si vyžádá rozhodnou orientaci na formy a metody problémové výuky. Nejúčinnější cestou k osvojení a rozvíjení schopností, dovedností a návyků, jež jsou základním předpokladem praktické tvůrčí činnosti, je aktivní individuální či

kolektivní řešení reálných problémů společenské praxe. Na středních a vyšších úrovních ve školské i mimoškolské vzdělávací soustavě bude proto docházet ke stále intenzivnějšímu zapojování žáků a studujících do řešení konkrétních vědeckovýzkumných a výrobních úkolů. První zkušenosti s realizací tzv. kombinovaného studia, programů studentské vědecké a odborné činnosti, resp. řešení dílčích či komplexních projektů rozvoje systému řízení v oblasti průpravy řídicích pracovníků, svědčí o tom, že takto koncipované vzdělávání může přinést tvůrčí myšlenky se značným inovačním nábojem a být zdrojem významných úspor společenské práce. V této souvislosti zasluhují pozornost sovětské zkušenosti s novými formami organizace studia na vysokých a středních školách: žákovské závody, učební cechy, meziškolní učebně výrobní kombináty, učebně výrobní střediska, žákovské výrobní brigády a další perspektivní organizační formy se již úspěšně uplatňují v praxi [Pavlík 1979 : 195].

Vědeckotechnická revoluce si vynucuje integraci dvou *velkých sfér lidské činnosti* — *výrobní a výchovně vzdělávací* — na kvalitativně nové, vyšší úrovni. Znovu dochází ke spojení kdysi oddělených společenských funkcí osobnosti: společensko-výrobní a společensko-pedagogické [Turčenko 1977 : 190—191]. Stále širší okruh pracovníků oblasti výroby a vědy se bude přímo či nepřímo zapojovat do systému výchovy a vzdělávání ve školní i mimoškolní sféře. Tato účast bude mít různé formy: od přímého pedagogického působení ve školách, přes přípravu učebních textů, studijních materiálů a pomůcek špičkovými odborníky vědy a hospodářské praxe, řízení samostatné vědecké, resp. výrobně technické činnosti studujících, až k přímému výkonu pedagogických funkcí na pracovišti vedením práce ostatních spolupracovníků či stážistů při řešení konkrétních tvůrčích problémů vědecké nebo technickovýrobní povahy. Práce nad reálnými problémy hospodářského a společenského života se musí stát jakousi svébytnou školou a vyřešení jednotlivých problémů ztělesněním celé pyramidy tvořivého růstu pracovníků s konkrétním významem a dopadem ve společenské praxi [Bachár 1976 : 112].

Na druhé straně budou organizace výrobní sféry stále větší měrou plnit také výchovně vzdělávací funkce a budou připravovat široce připravené odborníky i nad rámec vlastních potřeb, ve prospěch celé společnosti. Již dnes dochází například k tomu, že ty podniky, které jsou nositeli progresivních výrobních programů v elektronických oborech, zároveň přejímají povinnost připravit uživatelské kádry. Podobný společenský význam má rozšíření studijního základu mnoha učebních oborů zakončených maturitou, které probíhá v rámci přestavby československé výchovně vzdělávací soustavy. Perspektivně se výchova mladých odborníků stane vpravdě celospolečenskou záležitostí. Uplatní se nové formy spolupráce mezi školami různého typu i mezi školami a hospodářskými organizacemi. Dosud vyhraněné rozdíly mezi teoretickou přípravou kádrů a praktickou aplikací získaných poznatků se budou v období vědeckotechnické revoluce stírat. Přitom si ovšem škola jako speciální výchovně vzdělávací instituce společnosti uchová své významné postavení v systému výchovy a vzdělávání. Nabyde však nových funkcí, úzce integrovaných s ostatními formami společenského života. Stane se jakýmsi studijním centrem pro všechny generace [Barák 1979 : 98]], které se bude intenzivně podílet na řešení problémů rozvoje vědy, techniky, výroby a ostatních oblastí společenského života.

Revoluce ve vzdělání — skutečnost a perspektiva

Analýza základních souvislostí a vývojových tendencí v oblasti výroby, vědy a dalších společenských procesů svědčí o tom, že *vědeckotechnická revoluce*

si vyžádá a podnítl i revoluční přeměny v systému vzdělání. Většina marxistických autorů zatím hovoří o rozvoji vzdělávací soustavy v období rozvinuté socialistické společnosti a zkoumá vztahy mezi vědeckotechnickou revolucí a vzděláním [Afanasjev 1976; Bachár 1976; Barák 1979; Friesová 1976; Kymlička 1977; Pavlík 1979; Volkov 1976 aj.]. Turčenko však již užívá přímo pojmu revoluce ve vzdělání [Turčenko 1977]. O nejnovější revoluci ve vzdělání hovoří i materiály ČSAV [ČSAV 1980 : 13]. Převládá tedy shoda v hodnocení kvalitativní závažnosti změn, které již dnes prožívá společenský systém výchovy a vzdělávání.

Názory západních teoretiků postrádají takovouto jednotu hodnotících soudů. Nalezneme zcela konzervativní prognostické úvahy Kahnovy, které sice připouští rychlý rozvoj vzdělávacích institucí a metod, ale pro období do roku 2000 předpokládá, že „dlouhodobé tendence, které se projevují již po několik století, budou se vši pravděpodobností pokračovat ještě v příštích třiceti třech letech“ [Bertaux 1976 : 468—469]. Na druhém pólu leží radikální názory Illichovy, který spatřuje v tradičních výchovně vzdělávacích soustavách největšího nepřítele svobodného rozvoje tvůrčích sil člověka a požaduje jejich úplné zrušení [Illich 1972]. Mezi těmito názorovými extrémy nalezneme reformistické úvahy Husénovy, Steinbuchovy či Tofflerovy, které se sice mnohdy dožadují revoluce ve vzdělání, ale spatřují ji vždy ve více či méně hluboké úpravě buržoazního systému školství [Husén 1971; Steinbuch 1970; Toffler 1972].

Turčenko spatřuje první revoluční změnu v systému výchovy a vzdělávání ve dvacátém století ve vybudování socialistické výchovně vzdělávací soustavy. Při dosud prováděných reformách školních i mimoškolních systémů vzdělávání se však plně nepodařilo přehodnotit a na kvalitativně vyšší úrovni překonat pedagogické koncepty vzdělávání a systémy, které vznikly na základě buržoazní průmyslové soustavy [Bachár 1976 : 110]. Ani změny, které v socialistických zemích charakterizují vývoj vzdělávací soustavy od poloviny šedesátých let a které Turčenko spojuje s nástupem druhé revoluce ve vzdělání [Turčenko 1977 : 106], neodrážejí ještě plně povahu požadavků, které klade nastupující vědeckotechnická revoluce. Tyto změny mají dosud převážně extenzivní povahu — projevují se nebývalým růstem počtu studujících, prodlužováním povinné školní docházky a snahou o poskytnutí úplného středního vzdělání co největšímu počtu žáků, vzrůstem podílu vyšších stupňů vzdělání na celkové výchově kvalifikovaných pracovníků a počtu obyvatel vůbec [Barák 1980 : 97], rozmachem mimoškolní výchovy a vzdělávání, budováním institucionální základny pro výchovu a vzdělávání pracovníků v organizacích, rozvojem systému přípravy vedoucích pracovníků ve státních a hospodářských organizacích a celkovým rozmachem společenského systému výchovy a vzdělávání, který se stává nejdynamičtějším odvětvím národního hospodářství.

Tento rozvoj zdaleka není bez rozporů. Na jedné straně je determinován dosaženou úrovní rozvoje výrobních sil a společenských vztahů. Je také přímo podmíněn konkrétním stupněm ekonomického rozvoje a rozsahem prostředků, které společnost může uvolnit pro potřeby rozvoje výchovně vzdělávací soustavy. Na druhé straně je celá oblast vzdělání zatížena velmi silným vlivem tradic. A. I. Berg a B. V. Birjukov dokonce označili oblast vzdělání za jednu z „nejkonzervativnějších“ [Turčenko 1977 : 96].

Soulad systémů vzdělání s požadavky vědeckotechnické revoluce nelze vytvořit cestou dílčích změn a nepodstatných zlepšení. *Vědeckotechnická revoluce vyžaduje radikální změnu cílů, obsahu, metod, forem, prostředků a činitelů výchovně vzdělávacích procesů* [Pavlík 1979 : 17]. Pouze v tomto smyslu lze hovořit o revoluci ve vzdělání.

I když se vědeckotechnická revoluce již rozvíjí po řadu let, je zatím stále

ještě spíše ve svém počátečním stadiu [Kedrov 1973 : 16]. Často nejsme ani s to dohlédnout celý rozsah a dalekosáhlost změn, které vyvolává. Jsme dosud mnohdy v zajetí tradičních pedagogických představ a koncepcí výchovně vzdělávacích soustav. Některé tendence se však již přesto v rozvoji systémů vzdělávání začínají prosazovat, resp. lze je dovést jako důsledky již dnes nastoupených trendů. Při jejich hodnocení a interpretaci je nutno postupovat dosti opatrně — často zůstává otázkou, zda nejsou spíše produktem setrvačnosti vývoje v systému výchovy a vzdělávání než prvním projevem revoluční budoucnosti. Vědeckotechnická revoluce přináší kvalitativní změny; při jejich odhadu a hodnocení selhávají pouhé extrapoláčnické přístupy.

Při úvahách o perspektivách vzdělávacího systému v období vědeckotechnické revoluce je nutno brát v úvahu všechny perspektivní trendy, ale neztrácet přitom ze zřetele reálné společenskoekonomické souvislosti a možnosti [Barák 1980 : 130]. Tyto možnosti, jakkoliv v současnosti stále ještě značně omezené, budou v budoucnosti nepochybně větší než kdykoli v minulosti. Zapojování vědy do výrobních procesů umožní dosáhnout takového stupně jejich intenzifikace, který vede k uvolňování kapitálových, materiálových, energetických i lidských zdrojů, jež budou k dispozici mimo jiné i pro rozvíjení společenského systému výchovy a vzdělávání. Další významné prostředky se při ukončení současných závodů ve zbrojení mohou uvolnit ze sféry výdajů na obranu.

Souhrnně řečeno, *revoluce ve vzdělání se projeví kvalitativní změnou všech, nebo téměř všech stránek výchovně vzdělávacího procesu* [Pavlík 1979 : 17]. změnou zaměření, obsahu, cílů, záběru a rozsahu, forem, metod i prostředků, subjektu i objektu výchovně vzdělávací činnosti. Východiskem a teoreticko-metodologickým základem změn v rozsahu vzdělávání bude reálný vývoj ve vědě a technice a ve struktuře společenských ekonomických i mimoekonomických potřeb. *Bude docházet k neustálé, permanentní modernizaci, k dynamickému obnovování obsahu vzdělání v souladu s potřebami společenské praxe a rozvojem soudobého vědeckého poznání.* To si vyžádá průběžnou analýzu jednotlivých vědních disciplín a oborů výrobní činnosti s cílem jejich interpretace z hlediska didaktických potřeb.

Lze očekávat, že základní vzdělávací cyklus (uzavřený ukončením vysokoškolského studia) bude akcentovat spíše všeobecnou, než úzce specializovanou odbornou stránku vzdělání. Prohloubí se význam teoretického poznání, ve struktuře obsahu vzdělání vzroste váha teoretických předmětů (zejména matematiky jako základu pro pozdější odbornou specializaci). Při nezbytné diferenciaci studijních oborů, vyvolané praktickými potřebami společnosti, se zvýší důraz na systémové chápání souvislostí, na osvojení dialektickomaterialistické metody myšlení, na vytvoření kvalitních metodologických základů poznávacích činností. Specializované poznatky se stanou předmětem osvojení v závislosti na konkrétních potřebách vykonávané pracovní činnosti především v nástavbových formách vzdělávání. Ve všech studijních oborech a na všech úrovních výchovně vzdělávacího systému se prohloubí význam vyváženého společenskovědního základu vzdělání a teoretické základny vědeckého světového názoru.

Zásadního významu nabude trvalá péče o rozvoj tvořivých sil lidí, která musí předbíhat danou kvalifikační úroveň [ČSAV 1980 : 37]. V obsahu vzdělávání a výchovy se to projeví důrazem na osvojování vědomostí, utváření dovedností a návyků, formování schopností, postojů a dalších vlastností osobností, nezbytných pro samostatnou tvůrčí práci. *Rozvoj schopností samostatné tvůrčí práce organizované na vědeckých principech bude nosným principem všech vyšších úrovní systému vzdělávání, nikoli pouze přípravy vybraných*

specialistů. Pozornost se soustředí na zvyšování bohatosti, pružnosti a originality myšlení, na přípravu k řešení složitých problémů společenské praxe, na posilování celkové adaptability osobnosti v procesu permanentních změn ve společenském vědomí a bytí. Důraz na rozvoj tvůrčích schopností a systémového myšlení si vyžádá rozhodný přesun k problémové výuce. S ohledem na klíčovou roli vědy ve vědeckotechnické revoluci bude vzdělávání a výchova koncipována jako příprava pro samostatnou a kolektivní vědeckou činnost. Řečeno slovy L. I. Brežněva na všesvazovém shromáždění studentů — každý student musí získat návyky badatele [Brežněv 1973 : 235].

I když je studentská vědecká a odborná činnost dnes běžnou součástí práce téměř na všech fakultách našich vysokých škol a široce se rozvinula soutěž technické tvořivosti mládeže, bude vhodné i v této oblasti intenzivněji využívat progresivních sovětských zkušeností.

Podle V. G. Afanasjeva [Afanasjev 1976 : 343] působí v SSSR na 300 studentských konstrukčních kancelářích. V roce 1970 studenti získali 600 autorských osvědčení, 300 patentů a téměř 4000 zlepšovacích návrhů bylo zavedeno do výroby. Jenom v Moskvě se více než 14 000 studentů z 45 vysokých škol zabývá projektově konstrukčními pracemi na objednávky podniků. Podle studentských projektů byla vystavena restaurace a dvě vysokoškolské koleje. Studentská výzkumná činnost již byla v některých případech zahrnuta do studijních plánů vysokých škol v rozsahu několika stovek hodin. V řadě případů je vědecká činnost organizována v úzké součinnosti s vědeckovýzkumnými ústavy jako součást jejich plánů výzkumné činnosti. V. P. Jeljutin uvádí, že do všech forem studentské vědeckovýzkumné činnosti je v Sovětském svazu zapojeno 1 300 000 studentů [Jeljutin 1977 : 230].

Ovládnutí metod vědecké práce bude patřit k hlavním cílům vzdělávání. Půjde nejen o osvojení kritických způsobů práce s informacemi, formulace a verifikace hypotéz, přípravy, provedení a vyhodnocení vědeckého experimentu, ale také o přípravu pro automatizované zpracování informací, pro aktivní využívání moderní výpočetní techniky, automatizovaných databází a informačních systémů apod. Důležitou součástí přípravy se stane týmová tvůrčí práce, rozvíjení schopností účinné sociální komunikace, věcné argumentace a řízení tvůrčí práce při řešení složitých problémů.

Podobný význam jako výchova k tvořivosti bude mít v systému vzdělávání také příprava k řízení. Socialismus se rozvíjí jako na vědeckém základě demokraticky řízená společnost, vědeckotechnická revoluce bude v našich podmínkách probíhat za vysoké účasti širokých vrstev pracujících na řízení společnosti. *Výchova k vědeckému řízení společenských procesů* je jedním z důležitých předpokladů rozvoje široké společenské aktivity lidu a jako taková vstoupí do učebních plánů výchovně vzdělávacích institucí v daleko větší míře, než tomu bylo dosud. Přípravu lidí k tvůrčí řídicí práci je nutno zabezpečovat již na úrovni vysokoškolské, středoškolské, ba dokonce základní výchovy a vzdělávání. Právě zde by se měly intenzivně formovat obecné schopnosti tvůrčího myšlení, bohatá invence, takové postoje k práci a hodnotová orientace, které jsou nezbytným základem efektivnosti přípravy na všech dalších stupních.

Závěrem úvah o cílech a obsahu vzdělávání v období vědeckotechnické revoluce budiž znovu řečeno: hlavním posláním vzdělání nebude již naučit, ale prohloubit aktivní zájem o další vzdělávání, motivovat studující k trvalému rozvíjení znalostí a schopností, vést k tvůrčímu myšlení, k samostatnému řešení otázek a problémů, k vědecké práci.

Vědeckotechnická revoluce umocňuje význam subjektivního, lidského činitele ve vývoji světa. Rozvoj vzdělanosti je ovšem nejen prostředkem vědecko-

technického pokroku, ale současně jednou z forem utváření nového typu společenských vztahů. Výchova a vzdělání musí přispívat k formování nového systému lidských hodnot, musí zabezpečovat všeobecný rozvoj lidí, jejich celkové kulturnosti, rozhodujícím způsobem přispívat k utváření jejich světónázorové, politické a mravní orientace, dát širší filozofický základ jejich myšlení, citění a snažení. Musí pomoci každému jednotlivci nalézt jeho specifický vztah k práci, ke společenskému dění a hodnotám. Odtud klíčový význam světónázorové, mravní, citové, ale i tělesné výchovy ve výchovně vzdělávacích systémech budoucnosti. Poroste význam estetické výchovy, která hraje velkou roli nejen při rozvíjení schopností chápat v širokých, filozofických souvislostech smysl lidské existence, ale i při rozvíjení schopnosti obrazného, fantazijního myšlení jako velmi důležité složky veškeré (tedy i vědecké) tvůrčí práce [Kijaščenko 1977 : 33—34].

Změny v obsahu a cílech vzdělávání, vyvolané potřebami vědeckotechnické revoluce, podmiňují další významné přeměny v činnosti výchovně vzdělávací soustavy. Je to především rozšíření rozsahu a záběru výchovně vzdělávacích aktivit, které se stanou integrální součástí *celoživotního rozvoje člověka od nejútlejšího dětství až do stáří*. Vývojová psychologie svými výzkumy stále přesvědčivěji dokazuje klíčový význam raného dětství pro utváření intelektových a tvůrčích schopností člověka. Lze proto očekávat vývoj nových pedagogických systémů orientovaných na včasné podchycení a intenzivní rozvíjení schopností dětí již od třetího měsíce života. V tomto směru dojde k úzké spolupráci specializovaných profesionálních zařízení s rodinou. Vzroste významnou měrou profesionalizace vychovatelské péče v jeslích a mateřských školách, jejíž pedagogická úroveň se stane společenskou prioritou.

Systematické vzdělání nebude ukončeno absolvováním středoškolského či vysokoškolského studia. Vědeckotechnický pokrok a socialistická kulturní revoluce vyžadují a současně umožňují, *aby se vzdělávání a sebevzdělávání stalo permanentním, celoživotním procesem*. Souvisí to se změnami v charakteru práce, s obohacováním jejího obsahu, se vzrůstající profesionální mobilitou, trojivou povahou práce založenou na intenzivním uplatňování nejnovějších poznatků vědy. Součástí systému vzdělávání se stanou nové formy rekvalifikačního, adaptačního, specializačního a inovačního studia, vzdělávání se bude stále významněji podílet na využívání pracovního i mimopracovního času. Kvalitní zabezpečení těchto požadavků promění radikálním způsobem tradiční představu o podobě a činnosti školy.

Koncepce celoživotního vzdělávání je jednou z teoreticky nejdůkladněji diskutovaných otázek rozvoje výchovně vzdělávacích soustav v období vědeckotechnické revoluce. Socialistické země nashromáždily v posledních dvou desetiletích řadu praktických zkušeností s perspektivními formami výchovy a vzdělávání dospělých, orientovanými na urychlování vědeckotechnického pokroku. Za všechny připomeňme lidové univerzity vědeckotechnické tvořivosti, které se pravidelně pořádají ve více než 80 městech Sovětského svazu [Mitrofanov 1979 : 118]. Značnou pozornost rozvinutí systému celoživotní výchovy a vzdělávání věnuje také *Projekt dalšího rozvoje československé vzdělávací soustavy* z roku 1976.

Koncepcí „permanentní výchovy“ (life-long education, éducation permanente) se intenzivně zabývají od šedesátých let i ve vyspělých kapitalistických zemích [B.I.T. 1972; OECD 1973; Delplancke 1975; Lengrand 1975]. Významnou roli při rozpracování této myšlenky sehrála mezinárodní vědecká setkání na půdě UNESCO.

Škola se bude stále více proměňovat ve společenskou instituci nového typu, která bude rozvíjet svoji výchovně vzdělávací, vědeckovýzkumnou a praktic-

kou řešitelskou činnost na základě jednotné soustavy neustále aktualizovaných, didakticky vyhodnocených a interpretovaných informací o stavu vědeckého poznání, vybudované na bázi integrovaných automatizovaných informačních soustav. To umožní vytvořit vpravdě jednotný vzdělávací systém, zahrnující rozsáhlou škálu speciálně koncipovaných programů. Takový systém bude moci pružněji reagovat na specifické výchovně vzdělávací potřeby uživatelů různých věkových a profesních skupin. Škola však ani v budoucnosti nebude moci uspokojovat všechny výchovně vzdělávací potřeby společnosti. S jejich růstem se bude rozšiřovat prostor pro rozmanité formy *mimoškolního vzdělávání*. Organizačně a materiálně technicky je budou zabezpečovat státní kulturně výchovné instituce (například knihovny, kulturní střediska i nová informační centra vybavená výkonnou technikou pro zpracování a přenos informací), hospodářské a masové společenské organizace. Široce se na tomto poli uplatní také dobrovolná zájmová činnost pracujících (např. diskusní kluby, lidové univerzity apod.). Důležité funkce převzou prostředky masové komunikace (televize, rozhlas, film, tisk). Předností tohoto „paralelního“ výchovně vzdělávacího systému zůstane značná flexibilita, schopnost rychle a pružně reagovat na potřeby společnosti v oblasti ekonomického, vědeckotechnického a sociálního rozvoje, na progresivní poznatky rozvoje vědy.

V důsledku rozvoje telekomunikační a videotelekomunikační techniky bude možné propojit a postupně integrovat dílčí, dosud izolované výchovně vzdělávací instituce a systémy. Propojením s počítačovými informačními bázemi a řešitelskými programy školské a vědeckovýzkumné soustavy se vytvoří *jednotná, byť vnitřně diferencovaná, sféra masového předávání a využití informací* jako kvalitativně nová základna pro rozvoj vzdělávání a výchovy. Důležité bude ovšem ujasnění zvláštností a specifických funkcí jednotlivých článků tohoto výchovně vzdělávacího systému, jejich začlenění do jednotné výchovně vzdělávací soustavy společnosti a vymezení specifických úkolů v rámci promyšlené a společností řízené dělby práce.

Perspektivním vývojovým trendem v oblasti vzdělávání je *obsahová i metodická diferenciaci, specializace a individualizace vzdělávání*. Vědeckotechnická revoluce, charakteristická vznikem nových, vnitřní diferenciací a specializací tradičních vědních oborů i specializací výrob vytváří tlaky také na specializaci vzdělání. Specializace bude probíhat diferencovaně na základě zcela konkrétních potřeb společenské a hospodářské praxe zejména v nástavbovém studiu postgraduálního a pomaturitního typu. V tomto procesu naleznou široký prostor i individuální schopnosti a zájmy lidí. V celém vzdělávacím systému se to projeví rozšířením okruhu volitelných studijních oborů, předmětů a konkrétních problémových celků. To umožní přecházet k vysoce diferencovanému a individualizovanému vzdělávání. Proces individualizace bude v delší perspektivě dále umocněn snižováním počtu posluchačů v jednotlivých výukových jednotkách, kvalitativním růstem kvalifikace pedagogů a zejména zdokonalením systému *permanentního sebevzdělávání*. Tvorba metodicky propracovaných autodidaktických systémů, koncipovaná na principech programovaného učení a opřená o komplexní didaktické informační systémy na bázi automatizovaného zpracování dat, umožní individualizované uspokojování vzdělávacích potřeb a široce zpřístupní specializované, didakticky zpracované soubory poznatků. Individualizace vzdělávání bude dále podepřena systematickým vyhledáváním, třibením a rozvíjením talentů s použitím moderních psychodiagnostických a pedagogických metod, jakož i analýzou výchovně vzdělávacích potřeb, do nichž se promítnou jak individuální zájmy studujících, tak jejich současných či perspektivních pracovišť.

Dialektickým protějškem nastupující specializace a diferenciaci ve vzdělá-

vacích systémech je proces integrace, který je vyvolán objektivní potřebou uchovat systémový, celostný pohled na specializované poznání. Projeví se nejen v rostoucím významu výchovy k vědeckému světovému názoru, v širokém filozofickém humanitním základu vzdělání, v důrazu na osvojení materialistické dialektiky jako teoreticko-metodologického základu jakékoli tvůrčí činnosti, ale také v interdisciplinární výstavbě vzdělávacích programů, v systémovém přístupu k řešení specifických problémů i v dialektice specializovaných disciplín. Systémová průprava bude základem všech výchovně vzdělávacích programů.

Důsledné spojení s praxí jako základní princip vzdělávání v období vědeckotechnické revoluce bude dovedeno do důsledků v celé vzdělávací soustavě. Projeví se již na základním vzdělávacím stupni polytechnizací výuky a blízkým kontaktem s průmyslovou výrobou. Umožní poznání vědeckých principů výroby a osvojení obecných technických vědomostí. Ve vyšších formách se uplatní v podobě kombinovaného studia, v němž bude na teoretickou přípravu navazovat studium a řešení konkrétních problémů společenské praxe. Systém vzdělávání se tak svými výstupy přímo obrátí k potřebám rozvoje společnosti, zejména společenské výroby a k urychlování vědeckotechnického pokroku. Z druhé strany bude sama praktická výrobní činnost chápána jako proces neustálého zdokonalování a rozvíjení vědomostí, dovedností a schopností pracovníků. Vytvoří se nezbytné prostředky a podpůrné organizační mechanismy, které umožní systematicky završovat výrobní praxi ve zdokonaleném vědeckém a odborném poznání.

Charakteristickým rysem vzdělávacích soustav budoucnosti bude *internacionalizace vzdělání*, zejména v rámci světové socialistické soustavy. Mezinárodní styky se stanou samozřejmou součástí většiny forem studia na všech úrovních. Vzroste podíl osobních kontaktů, organizovaných formou studijních zájezdů a dlouhodobých pobytů. Prudký rozmach mezinárodních styků bude umožněn zejména nasazením nových technických systémů do výuky. Zařízení pro dálkový přenos dat a komunikační videotechnika se stanou prostředkem rychlého spojení na velké vzdálenosti, usnadní poznání cizího prostředí a pořádání besed za jinak nedostupné účasti. Podobnou funkci bude plnit propojení automatizovaných informačních systémů a databází, které umožní společné řešení nejnáročnějších problémů v reálném čase. Automatizace překladů cizojazyčných textů zpřístupní širokou škálu vzdělávacích programů zahraniční provenience. Vzdělání se stane procesem názorného poznání nejširšího okruhu společenských, technických a přírodních jevů.

Charakteristickým rysem revolučních přeměn v systému vzdělávání v období vědeckotechnické revoluce bude výrazná *orientace na kvalitu vzdělání, na intenzifikaci a růst efektivnosti výchovně vzdělávacích aktivit*. Přispěje k tomu řada již naznačených tendencí, například individualizace vzdělání, uplatnění moderních technických prostředků apod. Největší zdroje rezerv ovšem leží ve zdokonalování samotných didaktických základů vzdělávání. Tyto zdroje se budou uvolňovat v procesu výstavby *komplexních didaktických systémů* jednotlivých tematických okruhů (disciplín a problémů). Značnou roli sehraje optimalizace toku učebních informací a jejich fázování podle návazných vědomostních celků, podle souvislostí mezi jednotlivými předměty a okruhy problémů, promyšlený systém obsahové výstavby učebních programů podle individuálních schopností studujících, jejich věku a dosažené úrovně vědomostí a dovedností.

Didaktické základy výchovy a vzdělávání rozhodným způsobem poznamená *rozvoj technických prostředků výuky*. Přímou revoluční přeměnu lze očekávat od zavedení počítačových systémů do výuky a do činnosti výchovně vzdělávacích institucí. Jejich uplatnění lze dnes předvídat pouze rámcově, možnosti

však jsou nesmírné. Automatizované informační systémy umožní dokonaleji zpracovat, třídit a ukládat informace, integrovat databáze jednotlivých vědních oborů a pohotově zapojit moderní poznatky vědy do výchovně vzdělávacího procesu a do řešení komplexních problémů výzkumné povahy. Zdokonalení přirozených konverzačních jazyků a tvorba adaptivních programů zpřístupní využití samočinných počítačů širokým vrstvám účastníků výchovně vzdělávacích aktivit a dále rozšíří možnosti individualizace výuky. Elektronické vyučovací systémy umožní soustavnou registraci reakcí žáků a na základě průběžné analýzy výchovně vzdělávacích potřeb pomohou vhodně strukturovat jednotlivé učební situace a problémy. Počítač se stane zcela přirozeným pracovním nástrojem studujících i vyučujících. Vytvoření husté terminálové sítě povede spolu s rozšířením dalších moderních výukových technických prostředků k přenesení značné části vzdělávacích aktivit do kulturně výchovných zařízení státu či společenských organizací i na pracoviště a perspektivně i do domácností. Takový obrat v systému vzdělávání vyžaduje ovšem systematickou přípravu pro nové formy práce již od prvních tříd základní školy.

Další výrazné změny lze očekávat v oblasti *programovaného učení*. Zdokonalení vyučovacích strojů, jejich napojení na počítačové databáze a řešitelské programy umožní překonat tradiční koncepce programované výuky jako procesu přísně řízeného osvojování vybraných poznatků podle předem připraveného programu. Programovaná výuka budoucnosti bude spíše procesem tvůrčího řešení problémů založená na samostatné práci s rozsáhlými informačními soubory, v němž výukový program heuristické povahy převezme funkci logické kontroly správnosti řešitelského postupu a konzistentnosti dosažených výsledků.

Automatizace překladu a reprodukce odborných textů a studijních materiálů vyřeší problém dostupnosti v integrovaných informačních systémech uložených špičkových vědeckých poznatků pro potřeby nejširšího okruhu uživatelů. Totéž platí pro mezinárodní výměnu výukových programů a celých didaktických systémů. Rozvoj techniky se tak stane prostředkem internacionalizace výchovně vzdělávacích činností. Technický rozvoj zasáhne rozhodným způsobem i didaktickou techniku používanou přímo ve výuce (záznam a vyhodnocování didaktických údajů v průběhu vyučování, kombinované formy audiovizuální prezentace učiva, přímá interakce s počítačovými systémy, průběžné dotváření učitelem řízených programů na základě aktivity účastníků výchovně vzdělávacího procesu atd.).

Vědeckotechnická revoluce přináší takové technické změny v systému výchovně vzdělávacích činností, které se někdy označují jako *industrializace vzdělání* [Jeljutin 1977 : 224]. Tyto přeměny v materiálně technické základně vzdělávací soustavy nejsou pouhým vylepšením tradičních didaktických systémů, ale zakládají systémy radikálně nové — *metody a formy pedagogické práce se musí rozvíjet v souladu s možnostmi nových technických a komunikačních prostředků*.

Pro vyšší stupně výchovně vzdělávacího systému, zejména pro specializační programy vysokoškolského studia, pro postgraduální studium a pro profesní přípravu bude charakteristický interakční podíl účastníků výchovně vzdělávacího procesu na vymezení konkrétních výchovně vzdělávacích cílů a jejich realizaci. Studijní programy budou koncipovány jako *otevřené didaktické systémy*, které umožní úpravu studijního plánu podle skutečné úrovně průběžně hodnocených výchovně vzdělávacích potřeb. Trvalou součástí pedagogické práce proto bude *permanentní projektování studijního programu*, jehož funkcí bude nalézt nejvhodnější obsah, formy a metody realizace směrných výchovně vzdě-

lávacích cílů — vyváženého rozvoje tvůrčího potenciálu každé osobnosti v souladu s potřebami společnosti.

V těchto podmínkách se také zásadním způsobem mění postavení, funkce a struktura činností učitele, pedagogického pracovníka. Přestává být hlavním zdrojem informací a poznatků, jediným činitelem zprostředkujícím nové poznání, ale spíše organizátorem, katalyzátorem a integrátorem samostatné poznávací činnosti studujících. Pomáhá hledat vhodné metody řešení problémů, podporuje a usměrňuje samostatné tvůrčí úsilí studujících, podněcuje progresivní hodnotovou orientaci tvůrců nového společenského řádu a jejich zájem o systémové řešení závažných společenských problémů, o účast na řízení společnosti, o trvalé sebevzdělávání a rozvíjení nejlepších tvořivých sil a schopností.

Tendence ke změnám ve struktuře činností učitele se bude prosazovat i v řadě dalších ohledů. Práce pedagoga se z přímé výukové činnosti bude postupně přenášet do sféry přípravy výukových programů, autodidaktických systémů pro studující, do rozpracování komplexních didaktických systémů jednotlivých předmětů a problémových okruhů a do sféry řešení vědeckovýzkumných a výrobních problémů. Na významu nabude diagnostika výchovně vzdělávacích potřeb účastníků studia, konzultační činnosti a individuální vedení studujících, hodnocení efektivnosti celých výchovně vzdělávacích programů i jejich jednotlivých složek. Tyto náročné funkce nelze plnit bez systematické odborné a metodické přípravy. Integrální součástí rozvoje výchovně vzdělávacích soustav se stane permanentní průprava pedagogických kádrů.

Nároky na pedagogické pracovníky tedy všestranně porostou. Kvalitní zabezpečení všech naznačených funkcí vyžaduje nezbytný časový fond, což nutně omezí pracovní kapacitu věnovanou přímé výukové činnosti. Spolu s perspektivním zvyšováním počtu studujících na všech úrovních a ve všech formách výchovně vzdělávacích aktivit si to vynutí další růst počtu pedagogických pracovníků [Richta 1969; Barák 1980; Friesová 1976]. Nepůjde ovšem pouze o kvantitativní nárůst, změní se i poměr mezi jednotlivými pedagogickými funkcemi specializovanými v procesu dělby pedagogické práce: vzroste podíl metodiků a výzkumných pracovníků, informačních pracovníků, pedagogických inženýrů a projektantů.

Měnící se obsah a cíle, nové formy organizace i nové metody pedagogické práce kladou rostoucí nároky na řízení výchovně vzdělávacích systémů. Vyžadují systémové, komplexní řešení problémů rozvoje vzdělávací soustavy založené na *permanentním prognózování společenských potřeb v oblasti struktury studijních oborů a obsahu vzdělání v souladu s potřebami a vývojovými tendencemi vědeckotechnického rozvoje*. Vynucuje si to kvalitní výběr a přípravu vedoucích pedagogických pracovníků pro výkon řídicích funkcí.

Revoluce ve vzdělání nutně souvisí s *rozvojem pedagogiky jako vědní disciplíny*. Nutně dojde k další vnitřní diferenciaci a prohlubování pedagogiky jako vědy, což se projeví ve vzniku nových specializací. Bude k nim patřit *ontodidaktika*, zabývající se analýzou jednotlivých vědních oborů s cílem jejich didaktické interpretace [Turčenko 1977:143]. *Mezinárodní srovnávací pedagogika*, reagující na rostoucí mezinárodní pohyb studujících, bude usilovat o vypracování jednotných mezinárodních výkonových norem a zkouškových standardů, o integraci výchovně vzdělávacích programů apod. *Pedagogická prognostika* bude mít rozhodující význam pro poznání perspektivních vývojových trendů v oblasti společenského vývoje s dopadem do oblasti výchovy a vzdělávání a pro včasnou reakci výchovně vzdělávací soustavy na rozvoj vědy a techniky. Systém vzdělání musí reagovat s předstihem na potřeby společnosti, což se neobejde bez permanentního prognózování. Lze předpokládat

rozvoj *pedagogického poradenství* jako nové aplikované pedagogické disciplíny s dvojí funkcí: pomáhat při tvorbě progresivních výchovně vzdělávacích systémů a programů i při jejich maximálně efektivním využití v konkrétních podmínkách. *Pedagogická informatika* je nesporně novou disciplínou budoucnosti. Vytváření integrovaných automatizovaných informačních systémů pro potřeby vzdělávacích soustav bude znamenat zvrát v tradičních koncepcích zpracování a prezentace vědeckých poznatků i v jejich využívání ve výchovně vzdělávacím procesu. Prudký rozvoj prožije rovněž *didaktika* jako speciální vědní disciplína zabývající se teorií vyučování. Zejména se to týká tvorby komplexních didaktických systémů jednotlivých studijních oborů a problémových (tematických) okruhů, přípravy autodidaktických programů, rozpracování nových metod problémové výuky a tvůrčí práce, využití elektronické a televideokomunikační techniky pro potřeby programované výuky. Vzrůst komplexnosti, dynamiky a společenského významu výchovně vzdělávacích systémů povede k rozpracování *teorie řízení výchovy a vzdělávání*, která umožní na vědeckém základě zvládat nové nároky na fungování a rozvoj výchovně vzdělávacích soustav. Konečně, vnitřní diferenciací pedagogické vědy a potřeba integrace dílčích pedagogických systémů do jednotné výchovně vzdělávací soustavy si vynutí prohloubení systémového pohledu na řešení komplexních pedagogických problémů. V rámci obecné pedagogiky se proto bude postupně rozvíjet jako zvláštní směr *systémová pedagogika*.

Závěr

Pohlížíme-li na proces revolučních přeměn probíhajících v období vědeckotechnické revoluce v oblasti výchovy a vzdělávání z širšího hlediska společenského pohybu naší epochy, vidíme, že do tohoto procesu zasahují nové kvalitativní odlišnosti socialismu jako určující revoluční činitel vyššího stupně, jemuž je rozvoj společenského systému výchovy a vzdělávání podřízen. Jde v podstatě o zápas o demokratizaci vzdělání ne ve smyslu čistě pedagogickém a didaktickém, ale v pojetí, které vypracoval marxismus-leninismus v teorii a jehož postupné uskutečňování je součástí praxe reálného socialismu.

Právě v tomto smyslu vytyčily poslední sjezdy komunistických stran socialistických zemí základní strategický úkol dalšího rozvoje socialistické společnosti: *spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu*. Vzdělání je sférou společenských činností, v níž se spojení vědeckotechnické revoluce a socialismu aktualizuje s mimořádnou intenzitou. V podmínkách socialistických společenských vztahů se vědeckotechnický pokrok staví do služeb pracujících, ve svých společenských funkcích a konečných cílech se orientuje na všestranný rozvoj osobnosti člověka na vytvoření příznivých podmínek pro plné uvolnění jeho tvořivých potencií.

Ve společenských důsledcích probíhá vědeckotechnická revoluce současně jako velká revoluce sociální a kulturní. Vyvolává přirozeně také řadu revolučních změn ve společenském systému výchovy a vzdělání. Přitom neustálý rozvoj kulturní a vzdělanostní úrovně pracujících je nejen svébytným cílem budování nové společnosti, ale zároveň prostředkem dosažení co nejvyšší společenské produktivity práce a urychlování tempa rozvoje vědy, techniky a společenské výroby. V rozvíjení vzdělanosti lidu, v rozmachu jeho tvůrčích sil a schopností se skrývá mocný zdroj podnětů pro další urychlování a prohlubování vědeckotechnické revoluce. Bez vysoce kvalifikovaných, v nejširším slova smyslu kulturních pracujících nelze dosáhnout vyšších úrovní vědeckotechnického rozvoje ani zabezpečit adekvátní využití jeho plodů. Socialistické společenské vztahy tak vytvářejí základní předpoklady pro to, aby se revo-

luční změny ve vzdělání vyvolané nástupem vědeckotechnické revoluce mohly plně projevit v akceleraci tempa rozvoje společnosti, v hloubce a dosahu společenských přeměn. Socialistická společnost přikládá vzdělání a kvalifikaci větší význam než kterýkoli jiný historický společenský systém. Vzdělání se přitom nezužuje pouze na technicko-profesionální oblast. Společnost věnuje stejnou pozornost světonázorové, mravní a estetické výchově. Všestranný rozvoj osobnosti je chápán jako formování člověka jako bytosti citlivé, myslící a jednající, to znamená stejně plné rozvíjení citů, rozumu i vůle člověka [Kijaščenko 1977 : 13].

Vzdělání je v socialistických zemích důležitým faktorem přípravy pracujících na řízení společnosti, přípravy k aktivní účasti na hospodářském, sociálně politickém a duchovním životě společnosti. Protože je rozvoj socialismu spjat se vzrůstem významu, komplexnosti a rozsahu řízených hospodářských i ostatních společenských systémů a vztahů, rostou také nároky na připravenost lidí tvořivě v těchto systémech pracovat a účastnit se jejich řízení. Vyžaduje to odpovídající politický rozhled, celkovou vzdělanost, kulturu myšlení. Vzdělání je proto nejen právem, ale přímo povinností každého pracujícího. Stane se perspektivně jednou z nejvýznamnějších životních hodnot každého člena socialistické společnosti, neboť mu umožní získat celkovou životní orientaci ve světě revolučních společenských přeměn, poskytne mu vědomosti, dovednosti a schopnosti nezbytné pro tvůrčí zapojení do zápasu o budování nového společenského řádu.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědeckotechnická revoluce, řízení a vzdělávání*. Praha, SNP 1976.
- Bachár, Š.: *Problémy rozvoje vzdělávací soustavy za socialismu*. Bratislava, Slov. ped. naklad. 1976.
- Barák, L. a kol.: *Kvantitativní a kvalitativní rozvoj školství v období rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*. Praha, Ústav rozvoje vysokých škol ČSR 1980.
- Barák, L. a kol.: *Vzdělání a ekonomika*. Praha, Svoboda 1979.
- Bertaux, P.: *L'avenir de l'éducation*. Futuribles, No. 8, Automne 1976, s. 467–477.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Okno v budoušceje*. Moskva, Mysl' 1970.
- B. I. T.: *Dix ans de formation permanente. France, République fédérale d'Allemagne, Royaume-Uni*. Genève, Bureau international de Travail 1972.
- Brežněv, L. I.: *Učit se pracovat a bojovat jako Lenin*. In: *Projevy a stati 1970–1972*. Praha, Svoboda 1973.
- Československo 2000. *Prognóza vývoje socialistické společnosti, zejména socialistického způsobu života do roku 2000*. (I. a II. díl) Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Člověk – věda – technika. Praha-Moskva, Svoboda-Politizdat 1973.
- ČSAV: *Aktuální úkoly výzkumu vědeckotechnické revoluce jako společenského jevu*. Praha, ČSAV 1980.
- Delplancke, J. F.: *La formation permanente*. Paris, Retz 1975.
- Friesová, R.: *Vědeckotechnická revoluce a vzdělání*. Praha, SNP, 1976.
- Grulich, V.: *Výchova a společnost*. Praha, NPL 1966.
- Husén, T.: *Die Schule der 80er Jahre*. Stuttgart, Ernst Klett Verlag 1971.
- Illich, I.: *Deschooling Society*. New York, Harper and Row 1972.
- Jeljutin, V. P.: *Sovremennyye problemy razvitiya vysšego obrazovaniya*. In: *Naučno-techničeskaja revolucija i čelovek*. Moskva, Nauka 1977.
- Kahn, H. – Wiener, A.: *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years*. London, Macmillan 1969.
- Kedrov, B. M. (red.): *Naučno-techničeskaja revolucija i socializm*. Moskva, Politizdat 1973.
- Kijaščenko, N. I.: *Vědeckotechnická revoluce, estetická výchova a rozvoj osobnosti*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1977.
- Kutta, F.: *Člověk – práce – technika*. Praha, Svoboda 1968.
- Kymlička, M.: *Ekonomické aspekty vzdělání v socialismu*. Praha, Academia 1977.
- Lengrand, P.: *L'homme du devenir. Vers une éducation permanente*. Paris, Éditions Entente 1975.
- Lilley, S.: *Automatizace a společnost*. Praha, Orbis, 1958.

- Marachov, V. G.: *Naučno-technická revoluce a její social'níje posledstviya*. Moskva, Vyssšaja škola 1975.
- Mikulinskij, S. R. — Richta, R. (red.): *Socializm i nauka*. Moskva, Nauka 1981.
- Mitrofanov, V. V. — Petrov, V. M. — Zlotin, B. L.: *Opyt obučeniya TRIZ v Leningrade*. In: *Problemy razvitiya i povyšeniya effektivnosti naučnogo i techničeskogo tvorčestva trudjaščichsja*. (I. část) Moskva, USNTO 1979.
- Naučno-technická revoluce a čelovek*. Moskva, Nauka 1977.
- Naučno-technická revoluce a social'nij progress*. Moskva, Nauka 1972.
- OECD: *L'éducation récurrente: Une stratégie pour une formation continue*. Paris OECD 1973.
- Padevč, K.: *K niektorým tendenciám vývoja vzdelanosti a kvalifikácie pracujúcich do roku 2000*. Bratislava, Ústav školských informácií 1973.
- Pavlik, O.: *Vědeckotechnická revoluce, škola a výchova*. Praha, SPN 1979.
- Pavlik, O. a kol.: *Vědeckotechnická revoluce a mimoškolské vzdělání dospělých*. Bratislava, Osvetový ústav 1973.
- Ponomarev, B. N.: In: *Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija*, 1979, č. 6. *Prognóza rozvoje české a slovenské kultury do roku 2000*. (Svazek 1 a 3) Praha, Ústav pro výzkum kultury 1978.
- Průcha, J.: *Didaktická prognostika*. Praha, Výzkumný ústav odborného školství 1980.
- Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*, 3. vyd. Praha, Svoboda 1969.
- Richta, R.: *Naučno-technická revoluce a rozvíjení čeloveka*. Voprosy filosofii, 24, 1970, č. 1, s. 68–79, č. 2, s. 56–66.
- Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty*. Filosofický časopis, 19, 1971, č. 1, s. 3–27.
- Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti*. Sociologický časopis, 10, 1974, č. 6, 571–588.
- Skatkin, M. N.: *Škola budoucnosti*. Praha, SPN 1978.
- Srňák, J.: *Vzdělávání dospělých v podmínkách vědeckotechnické revoluce (I.–IV.)*. Osvetová práce č. 14–17, 1980.
- Steinbuch, K.: *Program 2000*. Stuttgart, Deutsche-Verlag-Anstalt 1970.
- Toffler, A.: *Future Shock*. New York, Bantam Books, Inc. 1972.
- Turčenko, V. N.: *Vědeckotechnická revoluce a revoluce ve vzdělání*. Praha, SPN 1977.
- Volkov, G. N.: *Istoki i gorizonty progressa*. Moskva, Politizdat 1976.
- Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. (I. a II. svazek) Praha, ÚFS ČSAV 1973.

Резюме

O. Ланда: Научно-техническая революция и некоторые аспекты развития образования

Статья посвящена проблематике перспектив развития общественной системы воспитания и образования в период научно-технической революции. Массовое внедрение новой производственной техники на базе автоматизации и постепенное сращивание науки со всем комплексом общественного производства приводит к принципиальным изменениям в характере трудовой деятельности, которые требуют и в то же время делают возможным, чтобы человек во все большей мере занимался творческой деятельностью концептуального и инновационного характера, включая систематическое развитие собственных сил и возможностей.

Вместе с тем радикально меняются требования ко способу подготовки людей, к содержанию и функциям воспитания и образования, которое становится одной из ключевых предпосылок дальнейшего ускорения и интенсификации научно-технического, экономического, социального и культурального развития общества.

Во взаимоотношениях между наукой, производством и образованием скрыты важные источники ускорения научно-технической революции в конкретных общественных условиях. Перспективу этого процесса автор усматривает в сближении и постепенном углублении интеграции этих трех взаимно обуславливающих и дополняющих друг друга систем. Система образования будет не только постоянно актуализировать содержание образования в зависимости от развития научного познания и от потребностей производственной и более широкой общественной практики. Связь с практикой углубится и в другом отношении: более высокие ступени системы образования будут во все большей мере непосредственно участвовать в развитии науки и производства. Это означает качественное обогащение традиционных общественных функций воспитательно-образовательных учреждений.

Научно-техническая революция требует радикального изменения целей, содержания, форм, методов, средств и факторов воспитательно-образовательных процессов. Автор статьи подробно анализирует характер и влияние изменений в этих ключевых элементах

воспитательно-образовательной системы общества в связи с начинающейся революцией в образовании и намечает основные направления развития педагогики как научной дисциплины.

Ввиду того, что научно-техническая революция затрагивает как сферу материального производства, так всю область общественных отношений, она протекает как великая социальная и культурная революция наших дней. Ее развитие в общественных условиях капитализма и социализма является диаметрально отличным. Важное место занимают исследования общественной обусловленности развития образования в период научно-технической революции.

Summary

O. Landa: The Scientific and Technological Revolution and Some Aspects of Education Development

The present paper discusses development prospects of the social system of education and culture in the epoch of the scientific and technological revolution. The large-scale introduction of new production technology based on automation and the gradual fusion of science with the whole complex of social production necessarily entails substantial changes in the character of working activity, which compel man to devote himself, in an ever-increasing measure, to creative activities of a conceptual and innovational character, including a systematic unfolding of his own potentialities, and simultaneously supply him with the possibility to do so.

Hand in hand with this, the claims laid on the manner of preparing people, on the content and function of culture and education, are subjected to radical change. Education is becoming one of the key preconditions for further accelerating the intensification of scientific and technological, economic, social and cultural development of the society.

In the interrelations among science, production and education there are significant latent sources of speeding up the scientific and technological revolution under concrete social conditions. The perspective of this process is seen in the homogenization and gradually increasing integration of the mentioned three systems which mutually condition and complement each other. Not only will the educational system permanently actualize the content of education in dependence on the development of scientific knowledge and on the needs of production and broader social practice. Its interconnection with practice will become more intense in still another respect: increasing importance will be attached to the direct participation of the higher levels of the educational system in the development of science and production. This implies a qualitative enrichment of the traditional social functions of cultural-educational institutions.

The scientific and technological revolution necessarily entails a radical change in the goals, content, forms, methods, means and factors of educational processes. The paper analyses in detail the character and impact of changes in the mentioned key elements of the society's cultural-educational system in connection with the beginning educational revolution, and indicates the main trends of the development of pedagogics as a scientific discipline.

In view of the fact that the scientific and technological revolution affects the sphere of material production on the one hand and the whole area of social relations on the other, it has assumed the form of a great social and cultural revolution of our days. It takes a diametrically different course in the social conditions of capitalism and socialism. Considerations about the socially conditioned character of educational development in the period of the scientific and technological revolution are therefore of paramount importance.

Příčinné závislosti a jejich statistický odraz

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

V diskusích o závislostech a souvislostech společenských jevů se obvykle zaměřujeme na problematiku statistickou: testování hypotéz o nezávislosti a měření stupně závislosti. To je dáno tím, že v rámci učebnic a monografií o statistické analýze dat nebývá obvykle na podrobnější rozbor dostatek místa, neboť tyto práce jsou zaměřeny na metodu a ne na metodologii. Další důvod spočívá v tom, že širší pohled na problematiku vztahu mezi kauzalitou a statistickým zkoumáním závislosti chybí nebo není dostatečně rozpracován pro skutečně praktickou výzkumnou činnost. I v jednotlivých statích byl prozatím kladen důraz více na stránku statisticko-technickou, resp. metodologickou. Přitom problematika příčinných vztahů je především záležitost ontologická a gnozeologická. Cílem této práce je shrnout základní pojmy a dále rozpracovat problematiku v celé šíři onto-gnozeo-metodologické, včetně důsledků pro sociologický výzkum a pro překonávání pozitivistických tendencí při jeho zpracování. I když výchozí pojmy jsou obecné a jsou přejaty z literatury (příčinnost, zákony a jejich typy), jejich role zde je omezena vzhledem k tématu práce, jímž je jednak *problematika závislosti* a jednak *statistická metodologie* jejich odhalování. Tímto rámcem je vymezen text i jednotlivé závěry. Statistická metodologie jistě zasluhuje samostatné zkoumání; soustředění na dané téma by však nemělo vést k domněnkám, že sociologická práce je omezena statistickým pohledem. Řada úvah neplatí pro studium neopakovatelných jedinečných jevů, deviantních či okrajových situací, pro něž je statistická procedura nevhodná. Omezení tématu také vedlo k vynechání diskuse vývojových zákonů jakožto samostatné kategorie a modelového charakteru statistiky v tomto případě.

1. Kauzalita, zákony a jejich odraz

Příčinnost (kauzalita) je filozofická kategorie označující nevyhnutelné souvislosti mezi jevy, z nichž jeden (*příčina*) podmiňuje druhý (*následek, účinek*). (1) Toto zdánlivě jednoduché vymezení však v sobě skrývá velmi složitou ontologickou, gnozeologickou i metodologickou problematiku.

Vrcholným vědeckým poznatkem je *zákon*, tj. postížení vnitřní podstatné souvislosti jevů a jejich vztahů k vnějším podmínkám, které dohromady řídí jejich vývoj. Při formulaci zákonů hrají příčinné vztahy rozhodující roli, jednotlivé jevy tu ale vystupují v dialektických vztazích, následek se stává příčinou v řetězci vztahů, příčina je následkem jiného jevu, jev se stává příčinou jen za podmínky výskytu dalších příčin, dva jevy se souběžně ovlivňují a podmiňují změnu v čase a vývoji atp.

(1) Základní vymezení lze najít například v encyklopedii Judina a Rozentala [1965: 421]. To se týká i dalších pojmů, z nichž práce vychází.

Poznatelnost příčinnosti a zákonů je ve společenských vědách ztěžována nesmírnou složitostí vztahů mezi jevy a podmíněnostmi působení jednotlivých příčin. Proto se jen zřídka podaří zachytit úplnou příčinu (tj. komplex jevů, z nichž nutně nastane následek); ve vztazích vystupují převážně *specifické*, resp. *neúplné příčiny*, které chápeme jako souhrn jevů a okolností vyvolávajících následek za jistých dalších podmínek.

Ve společenské realitě většinou působí velmi bohaté a vnitřně složitě strukturované komplexy jevů, (2) jejich výskyt sám je opět odvozen z dalších příčin atd. Navíc každá dílčí soustava jevů působí úplné příčiny jen při splnění určitých podmínek, okolností, dalších souvislostí. Proto, z hlediska ontologicko-gnozeologického, hovoříme o *stochastických zákonitostech*, v nichž vzájemný vztah mezi příčinou a účinkem není jednoznačný, ale v jejichž formulaci počítáme s určitou možností (vysokou nebo nízkou), že specifická, resp. dílčí příčina vyvolá daný účinek. Stochastickou zákonitost tak chápeme jako formu neúplného kauzálního vztahu, v němž následek nastává pouze s určitou pravděpodobností, jež je dána objektivně jako míra realizace tendencí obsažených v předchozích stavech reality.

Při poznávání společenské skutečnosti vlastně pracujeme jen se stochastickými zákonitostmi založenými na pravděpodobnostech a obsahujícími v sobě náhodné a nepostižitelné vlivy. To je dáno především

- a) nesmírnou komplikovaností vztahů mezi jevy a zkoumanými systémy, velkým počtem různě působících příčin;
- b) otevřeností zkoumaných systémů, vstupem i výstupem prvků;
- c) vznikem nových kvalit v dynamice společenských procesů;
- d) velkým množstvím vzájemně si konkurujících tendencí, které jsou založeny ve výchozím stavu (a z nichž nelze všechny realizovat);
- e) samotnou podstatou vztahu nahodilosti a nutnosti u jednotlivých kauzálních vazeb;
- f) dialektickým vztahem mezi vlastní tendencí vývoje systému a jeho řízením (vnitřními i vnějšími zásahy).

Z uvedených bodů je vidět, že pojem stochastické zákonitosti je podmíněn nejen gnozeologickými, ale i ontologickými hledisky, která se promítají de facto ve všech aspektech a v c) — f) dominují.

Zákon a jeho kauzální vazby chápeme jako objektivní, na vůli a vědomí nezávislé hybné síly vývoje. V. I. Lenin napsal: „Kauzalita, jak ji obyčejně chápeme, je jen malá částička vesmírné souvislosti, ale ... částička nikoli subjektivní, nýbrž objektivně reálné souvislosti [Lenin 1960 : 162]. Vztah „příčina — následek“ je vztah reálného světa. Každý zákon pak je souhrnem celé řady, celého systému takových vztahů, z nichž každý působí sám o sobě, ale též v dialektickém sepětí s ostatními. Problematiku zákonů je proto nutno primárně chápat ontologicky, jako problematiku principů chování objektivní reality (přírody i společnosti). S tím je spojen velmi obtížný úkol gnozeologický, odraz a formulování zákonů a jejich vřazení do poznatkového fondu vědy.

I pojem stochastické zákonitosti chápeme ve vztahu k vývoji objektivního světa jako na vědomí nezávislé. Použití termínu „stochastický“ (oproti běžnému „statistický“, který je vhodnější v jiném smyslu) má zdůraznit, že jde o formu zákona, v němž není zahrnuta úplná příčina a jednoznačné určení vývoje. Následné stavy vyplývají z počátečního pouze s určitou *pravděpodob-*

(2) Není cílem této stati zabývat se celou hierarchií zákonů a zákonitostí, jimiž je ovládána dynamika společenského systému. Soustřeďuje se pouze na problematiku zjišťování závislostí v nižší rovině obecnosti, pro něž je vhodná aplikace statistické metodologie.

ností, kterou zde chápeme ve smyslu objektivní šance výskytu (na subjektu nezávislé).

Pojem *statistické zákonitosti* lze použít pro postižení opakovaného, pro pravidelné vztahy podmínek a výskytu jevu, aniž by nutně šlo o zachycení podstaty. K vyjádření statistické zákonitosti je především třeba zhodnotit celou řadu *statistických pravidelností*, tj. dostatečně časté opakování nějakých jevů. Odhalení pravidelností je tak pouze jedním krokem v poznávacím procesu a přechodem k zjištění statistických zákonitostí. Poznamenejme, že jedno z nebezpečí vlivu empiristicko-pozitivistických tendencí spočívá právě v ustrnutí vědeckého procesu na úrovni popisu statistických pravidelností a zákonitostí, tj. na konstatování souvislosti mezi zjišťovanými jevy. V marxistické vědě však statistické pravidelnosti a zákonitosti (a obecně statistické jevy), chápeme pouze jako *projevy* podstatově působících zákonitostí stochastických, tj. jako empiricky zjišťované jevy vycházející z podstaty fungování sledovaných systémů.

Odrážem stochastických zákonitostí dostáváme buď objektivní (objektivně zjišťované), nebo subjektivní (subjektem transformované) pravděpodobnosti následků za určitých stanovených podmínek či v závislosti na měnících se podmínkách a okolnostech. Proto má v této souvislosti smysl mluvit i o „stupeň kauzality“, kterým je právě ona objektivní míra realizace následku, vyjádřená pro myšlenkové, empirické i formální uchopení pojmem *míry těsnosti statistické (pravděpodobnostní) vazby*. Vhodně volená míra těsnosti statistické vazby vyjadřuje stupeň, intenzi u kauzální vazby tak, že krajní případ jednoznačného vztahu mezi příčinou a účinkem odpovídá maximálnímu stupni (kvantifikujeme jej jedničkou) a druhý extrém, v němž dva jevy nemají společnou vazbu, tj. výskyt jednoho je zcela nezávislý na výskytu druhého jevu, odpovídá minimálnímu stupni (kvantifikujeme jej nulou). Všechny míry těsnosti statistické vazby pracují s postulátem, že těsnější příčinná vazba je charakterizována vyšším číslem (jednotlivá zavedení se však liší v některých postulátech a detailních vlastnostech).

Do vlastního zkoumání zákonitostí sociálních jevů a procesů se promítají jak ontologická, tak gnozeologická a v neposlední řadě i metodologická hlediska. Metody uchopení sociální reality mají svá omezení (zatím dost značná), která působí jednak do hloubky (podrobnosti i typy návazností), jednak do šíře (celkový počet podchytitelných jevů a úplnost všech vztahů). Tato omezení platí jak na úrovni samotného získávání informace o reálném světě (sociologická metodologie), tak na úrovni zpracování obdržených informací (statisticko-výpočetní metodologie) a v neposlední řadě platí i pro poznávací kapacitu samotného subjektu.

Předmětem této stati je rozbor aspektů působících v procesu statistického odrazu stochastických zákonitostí. Takové podrobné zhodnocení má zásadní důležitost jak pro pochopení obecných souvislostí kauzality a její stochastické formy, tak pro vlastní sociologickou konkrétní práci.

2. Statistický odraz stochastického kauzálního vztahu

Stochastické zákonitosti vývoje se projevují v chování systému ať už přímo nebo nepřímo, zprostředkovaně. Věda zjišťuje údaje o výskytech jevů, o jejich pravidelnostech, četnostech a vztazích mezi nimi. Při systematickém a formalizovaném zápisu o výskytu takových jevů vznikají *statistická data*, která můžeme považovat za derivát, indikaci, projev, odraz vývoje procesu. Lze tu mluvit o *statistickém odrazu*, tj. o odrazu reality pomocí statistických dat. Na této rovině proto nastává posun pojmu „stochastický“ (odpovídajícího objektiv-

ně působícím vztahům) k pojmu „statistický“ (odpovídajícímu smyslově a rozumově zachyceným projevům reálných procesů). K ontologicko-gnozeologickým momentům stochastičnosti přistupují gnozeologické a dále i metodologické aspekty statistického zachycení reality.

Práce s empirickým materiálem, který představuje statistický odraz vztahů „příčina—účinek“, má mnoho omezení, která je nutno uvést.

A. Operacionalizace a indikátory

Má-li být jev uchopitelný, zjišťovatelný, sledovatelný, je nutno jej definovat pomocí ukazatelů, charakteristik, dílčích jevů, obsahových průmětů, příbuzných jevů atd., u nichž můžeme v praxi jednoznačně určit, zda nastaly či nenastaly, nebo jaké stavy, jaké hodnoty proměnných byly realizovány. Některé jevy můžeme zjišťovat přímo a bezprostředně, u jiných (především u jevů charakterizujících postoje, mínění, zájmy, vztahy mezi lidmi) to nejde. Výskyt zkoumaného jevu je nutno odvodit z jiných, přímo zjistitelných. To provádíme několika způsoby, z nichž jeden spočívá ve zjišťování důsledků sledovaného jevu (jako jeho indikátorů). Jiný je založen na sledování dílčích jevů (nazýváme je *komponenty*, jde o syntézu parciálních informací), mezi další způsoby patří sledování reprezentanta (který do jisté míry pokrývá předmět zájmu) nebo *obsahový průmět* (sledování pouze vybraných stránek jevu).

Takové odvozené zjišťování výskytovosti i intenzity jevů, operacionalizace přímo neměřitelných stránek reality pochopitelně vnáší do informace obsažené v datech (v zápisech o jednotlivých výskytech) nepřesnost, neurčitost, která do jisté míry může zkreslit výzkumný pohled. Proto první podmínkou empirické sociologické práce je dostatečně adekvátní operacionalizace a prověřená korespondence mezi tím, co chceme sledovat, a tím, co sledujeme (stupeň této korespondence se nazývá *validita*). Chybným vymezením sledovaných jevů vznikají *chyby operacionalizace*, které jsou důsledkem nedostatečné teoretické propracovanosti předmětu.

B. Měření

Ani přesná operacionalizace ještě nezajišťuje přesný výsledek. Je to dáno tím, že v samotném procesu zjišťování není zajištěn přesný záznam o výskytu či nevýskytu, resp. o stupni intenzity nějakého jevu. Tak vzniká chyba měření, zákonitě se vyskytující v každé empirické práci a nabývající celé řady různých forem. Důsledkem měřicích chyb je nepřesný údaj (stupeň přesnosti výsledků měření nazýváme *reliabilitou*). Každý indikátor, komponent, reprezentant nebo průmět jsou zatíženy *chybami měření*, a tudíž ani usuzování o sledovaném jevu není bezchybné. Minimalizace chyb měření je úkolem metodologie každého vědního oboru.

C. Statistická souvislost a stochastická zákonitost

Na vztahy mezi stavy, jevy, podmínkami a okolnostmi můžeme usuzovat pouze ze současných, resp. následných výskytů sledovaných jevů. Z dat lze vyčíst pouze souvislost, silný paralelní výskyt nebo pravidelnost posloupnosti v časové návaznosti. To lze konstatovat, statisticky a matematicky zpracovat, lze měřit sílu takových souběhů a paralel, lze dokonce i uvažovat nejen dvojice jevů, ale celé sítě souvislostí, avšak to samo stále nic neříká o roli jednotlivých jevů jakožto příčin a účinků. Zvláště patrné je to u sociologického šetření, v němž získáváme údaje průřezové: většina dat se váže ke stejnému časovému bodu, takže nelze ani zjistit časovou návaznost vzniku, posloupnost výskytů, a tudíž ani vyloučit jeden ze směrů kauzality mezi dvěma jevy. Ovšem ani tam, kde je časová posloupnost známá, nemůžeme automaticky ze souvislosti odvodit

příčinnost, protože souvislost výskytů může mít ještě jiné zdroje. Tento aspekt je jedním z nejpodstatnějších gnozeologických limitů empirické práce, přehrada, již lze překonat jen postupným poznáváním a konfrontací získaných výsledků. Proto také jednorázové sociologické průřezové šetření je jen velmi malým přínosem pro odhalení stochastických zákonitostí. Snadno se tu dopustíme *chyb modelových závěrů*, spočívajících v chybně přijatých modelech o chování reality.

D. Zachycení výseku

Ve společenskovědní problematice jsme při zkoumání pomocí systematického sběru dat a pomocí jejich plánovitého výpočetního zpracování schopni zachytit většinou jen výsek systému, který je předmětem výzkumu. Většinou se šetření provádí jen z určitých aspektů, například sociálních, ekonomických, politických, zdraví lidu, životního prostředí. Z toho pochopitelně plyne gnozeologické omezení: údaje mohou být jednostranné, bez kontextu, bez důležitých okolností a doplňujících informací z jiných oblastí a aspektů charakterizujících systém. Může proto dojít k chybám v kontextové interpretaci: chybné vřazení výsledků do širšího kontextu, resp. chybné rozšíření závěru z části systému na celek. Tyto chyby můžeme nazvat *chybami zobecňující interpretace*.

E. Zjednodušení situace

Metodologická omezení a gnozeologické možnosti vedou k tomu, že nelze zachytit celou strukturu jevů, proměnných a jejich vztahů. Proto zkoumáme pouze nejdůležitější, nejčastější, nejkritičtější a nejobsažnější jevy a vztahy mezi nimi. Odtud plyne omezení neúplného pohledu na zkoumaný systém s nebezpečím chybných závěrů (nazveme je *chyby obsahové*), v nichž se mohou vyskytovat nepravé či skryté vztahy, empirické artefakty, v nichž mohou chybět například kritické jevy, vlastní základní příčiny, z nichž se odvíjí vývoj systému, v nichž mohou být akcentovány druhořadé jevy apod. Tato nebezpečí lze překonat pouze kontinuitou vědecké práce, spojením teoreticko-empirického myšlení a praktických postupů každého výzkumu, zajištěním návazností jednotlivých akcí na dříve zjištěné vědecké poznatky, tedy zapojením každého výzkumu do celkového poznatkového fondu vědy.

V každém z uvedených limitů se skrývají nejen gnozeologické, ale velmi silně i metodologické momenty, které nikdy nelze v kontextech diskuse poznávacího procesu podcenit. Omezení A—E se ve vědecké práci projevuje velmi nepříjemně a ztěžuje odhalování stochastických zákonitostí pomocí statistických vztahů. Je nutno je překonávat systematickou a kontinuální prací a vyrovnanou kvalitní metodologií, vzájemně se doplňujícími a kontrolujícími postupy v jednotlivých etapách, aplikací různých metod a nezávislých závěrů, překonáváním subjektivních pohledů konfrontací jednotlivců formulujících závěry, aplikovaných metod atp.

3. Problematika kauzálního modelování ve společenských vědách

Popisy stavu a vývoje, jsou-li opakovaně stejné, nezakládají ještě důvod pro formulování zákonitostí, jde jen o pravidelnost (statistickou), která naznačuje, že v situaci působí nějaký mechanismus. Podle stupně sociální důležitosti, potřeb praxe či vědecké relevance pak po zákonitosti začneme či nezačneme pátrat. Cílem vědecké práce (jak bylo řečeno v úvodu) je hledání příčin, determinant, východisek určitého vývoje, odhalení vztahů „příčina—účinek“ v rámci sledovaného systému jevů, vztahů, objektů, odhalení zákonů.

Statistika [statistický odraz reálného světa] tu může nabídnout metodiku kauzálního modelování, tj. podchycení vzájemných vazeb příčinnosti a jejich vyhodnocení, zjednodušení, ale i hlubší analýzu vedoucí k odhalení upřesněných závěrů. Statistický odraz tak vede pomocí pravidelností a statistických zákonitostí k vyšší formě reflexe vztahů reality — k modelu kauzálních vztahů. Zachycení souvislostí a statistických vazeb, závislost výskytů jevů na podmínkách, popis pravidelností ve fungování a chování systému může být matematicko-statisticky a myšlenkově zpracován jednak prohlubováním znalostí o systému jako celku, jednak ověřováním, zobecňováním a abstrakcí. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že matematicko-statistická práce a deduktivní rozšíření výsledků ještě nepředstavují konečné závěry, jak je to běžné v pozitivistických přístupech. Práce na modelu a modelování kauzálních vztahů musí být stále konfrontována s realitou systému, model sám je jen reflexí systému objektivně existujících kauzálních vztahů, je vyjádřením našich znalostí o světě.

Mezi statistickým a modelovým odrazem je rozdíl v tom, že zatímco statistické zákonitosti mohou vycházet z pouhé empirie a jejího zpracování, model už nutně znamená propojení statistického odrazu s celým teoretickým zázemím vědní disciplíny. V kontextu kauzálního modelu dostávají statistické vazby a souvislosti příčinný význam, interpretujeme je nejen z hlediska vztahů mezi jevy, ale vzhledem k podstatným aspektům vývoje uvažovaného systému. Modelový odraz je tak již pokusem o vyjádření stochastických zákonitostí a stupněm k formulování zákonů jakožto cíle vědeckého poznání.

Limity statistického odrazu vztahů mezi jevy však nemusí být nutně závadou v postupu poznání. Proces formulace zákonů vývoje společnosti i dílčích systémů jevů v jejím celkovém rámci znamená obtížné hledání jednoduchých závěrů. Ve své podstatě je zákon vývoje společensko-ekonomických formací velmi jednoduchý, neboť Marx v něm formuloval závislost přechodu společenských řádů pomocí pojmů vyjadřujících podstatu tohoto pohybu. Dříve však než mohl být tento závěr vysloven, předcházely mu velmi složité analýzy, v nichž musela být podstata teprve vyhmátnuta a z nichž vyšel i samotný pojem společensko-ekonomické formace.

Zákony a paralelně k nim i stochastické zákonitosti a jejich modely můžeme uvažovat ve třech rovinách, které se svým dosahem i působením velmi značně liší (obdobně lze vrstvit i teorie):

a) *Zákony specifické, zvláštní*, vyjadřující vztahy mezi konkrétními specifickými jevy nebo vlastnostmi; mají formu funkčních závislostí.

b) *Zákony pro velké skupiny jevů*, které se projevují za velice širokých podmínek, v mnoha situacích, charakterizující vztahy velkých souborů objektů a jevů na úrovni jejich všeobecných vlastností; *mohou mít formu funkčních vztahů*.

c) *Všeobecné, univerzální zákony* jsou základní dialektické zákony světa, které vyjadřují vztahy mezi všeobecnými, všude existujícími vlastnostmi nebo vývojovými tendencemi hmoty; nemají konkrétní funkční formu.

Vztah a provázanost všech úrovní je zřejmá. Dosah a možnost uplatnění odhalených společenských zákonů při řízení společnosti se v jednotlivých úrovních — které se ale zároveň nutně doplňují a pronikají — liší.

Přes zřejmou relativnost uvedených tří skupin zákonů je zřejmé, že význam statistických zákonitostí pro jejich formulování se zmenšuje s růstem abstrakce, všeobecnosti, univerzálnosti. Statistický odraz bude fungovat nejlépe u zákonů specifických, neboť se jedná o rozbor velmi konkrétní, statisticky relativně dobře podchytilitelný a sledovatelný. Většinou jde o opakovatelné a opakované situace, které umožňují využít statistickou metodologii v plné šíři.

U zákonů týkajících se velkých systémů je to též možné, a to většinou pomocí výběrových postupů a vhodných výsekových a zjednodušujících strategií. V obou těchto úrovních se lze také pokoušet o modelový odraz systémů a vyjádření stochastických zákonitostí ve formě matematických funkcí a pravděpodobnostních modelů. Na úrovni univerzálních zákonů modelování statistickými prostředky nepředpokládáme.

V zásadě lze mluvit o třech nejčastějších přístupech k modelování kauzálních vztahů, které vycházejí ze tří přístupů ke zkoumání sociální reality (viz Řehák [1981]):

A. *Ověření kauzálního modelu* (verifikace komplexu hypotéz o příčinnosti mezi jevy) odpovídá konfirmačnímu přístupu v práci s empirickým materiálem. Model je sestaven hypoteticky předem a ověřuje, do jaké míry chování statistických údajů odpovídá předpokladům i odvozeným vlastnostem modelu, zda jsou data s modelem ve shodě, či zda jej (nebo jeho část) vyvracejí. Jde tedy o myšlenkový odraz reality (hypotéza) prověřovaný statickým zachycením chování reálného světa (data a jejich shoda s modelem).

B. *Rozlišení mezi alternativními kauzálními modely* (rozlišení mezi variantními komplexy kauzálních hypotéz) odpovídá diskriminační přístup a je rozšířením předchozího. Spočívá v myšlenkové rekonstrukci několika možných modelů a určení, kterému z nich konkrétní data nejlépe odpovídají, který z modelů je vzhledem k datové informaci nejvěrohodnější.

C. *Konstrukce modelu kauzálních vztahů* (formulace komplexní kauzální hypotézy) odpovídá exploračnímu přístupu a znamená zcela opačný způsob práce než u A a B. Postupné zkoumání různých vztahů a souvislostí, potenciálních korelací, regresních křivek atp. vede na výstavbu modelu blížícímu se optimu odrazu stavu v reálném světě.

O některých gnozeologických aspektech těchto tří přístupů i o jejich možném opojení pojednává práce J. Řeháka [1981], proto zde podrobná diskuse případů prováděna není. Nutno však upozornit, že každý z nich obsahuje jiná gnozeologická úskalí a v každém pracujeme s jinou metodologií i metodikou.

V rámci úvah o kauzálním modelování je třeba se zmínit o celé řadě problémů, které se musí ve vztahu „statistická souvislost — kauzalita“ rozřešit a při empiricko-teoretické práci brát v úvahu. Statistické měření empirických souvislostí (asociace) je formalizováno a vyjadřuje stupeň souvislostí vyskytujících se mezi daty určitého souboru. Samotné měření má řadu nepříjemných momentů, které limitují možnosti „čtení dat“.

Především je to sám pojem *statistické asociace* (souvislosti, korelace závislosti), který může být operacionalizován různými cestami poskytujícími různé výsledné koeficienty (ty odvozeně odrážejí různé vlastnosti empirických souběžných výskytů). Zásadní rozdíl se týká dvou přístupů k operacionalizaci, které vycházejí ze dvou různých pojetí závislosti mezi jevy.

a) Stupeň kauzality mezi příčinou *A* a účinkem *B* je závislý na tom, do jaké míry, s jak velkou pravděpodobností výskyt jevu *A* vede k výskytu jevu *B*, bez ohledu na to, jaký je vztah mezi nevýskytem *A* a nevýskytem *B*.

b) Stupeň kauzality mezi příčinou *A* a účinkem *B* je závislý nejen na $A \rightarrow B$, ale i na tom, jak diferencuje výskyt a nevýskyt jevu *A*, tj. na vztahu „nevýskytlo se $A \rightarrow$ nevyskytne se *B*, na tom, do jaké míry po *A* následuje *B* a bez *A* je *B* ve výskytu brzděno. (Lze formulovat též opačnou kauzální relaci: *A* brzdí výskyt *B* a nevýskyt *A* má za následek *B*).

V praxi výzkumu i statistických úvahách používáme běžně druhou představu (b). Ovšem i v jejím rámci je známa celá řada měř pro odlišení stupně

asociace. Většina z nich také odlišuje přímou a nepřímou vazbu — podle toho, zda *A* podmiňuje nebo brzdí výskyt jevu *B*. Jiné míry a požadavky formulujeme u hledání vztahů dvou úplných systémů jevů (které nazýváme proměnnými), a to navíc podle typu relací mezi elementárními jevy proměnné. (3) (4) Nakonec ještě u operacionalizace pojmu rozlišujeme, zda měříme statistický vztah, jemuž dáváme orientovaný charakter *A*→*B*, tj. vztah příčiny a následku, vztah východiska a vývoje, nebo zda jej neorientujeme, tj. zda jde o vztah pros a souběžnosti, která má společnou příčinu, či jej orientovat neumíme. Hovoříme o tom, že statistická závislost je *asymetrická* (orientovaná) nebo *symetrická* (vzájemná, korelace, souběžnost).

Měření síly statistické závislosti jakožto stupně kauzality naráží na celou řadu komplikací, s nimiž musí každý výzkumník počítat. Uvedme některé nejvýraznější.

1. *Rozdíly v podmínkách u jednotlivých pozorování a heterogenita souboru.* Každá závislostní vazba stochastického charakteru je vázána na určité podmínky, za nichž zákonitě funguje. Při měření statistické závislosti odrážející kauzální vztah vycházíme z toho, že opakujeme určité podmínky (resp. sledujeme opakované podmínky) a za nich zaznamenáváme vyskytnuvší se jevy a vazby. Obdobně provádíme registraci výskytů zkoumaných jevů u souboru jednotek (např. osob). Jen málokdy se podaří zajistit to, ožnost podmínek při opakování či homogenitu souboru, zvláště v sociologické problematice. Jestliže soubor je heterogenní a podmínky hodně různé, nemá statistické shrnutí výsledků význam. Krásný příklad nepřesnosti takového shrnutí uvádí Lenin, když kritizuje ruskou statistiku za výpočet průměrného vlastnictví půdy na hlavu: Jak je možné počítat průměrnou hodnotu pro soubor, v němž jsou současně kulaci (malý počet) s obrovskými latifundiemi a bezzemci (ohromný počet), kteří nevládní žádnou půdu? Jaký význam pak má výsledné číslo a k čemu se váže? Tento případ je zcela lapidární a jasně ukazuje nebezpečí zkreslení; v mnoha dalších však nemusí být heterogenita souboru na první pohled zřejmá.

2. *Nepravé souvislosti.* Souběžný statistický výskyt dvou jevů může být (a často bývá) způsoben vlivem třetí proměnné, resp. vlivem celého komplexu jiných jevů. Vysoká statistická asociace tedy odráží nejen vztah „příčina — následek“, ale také situaci, v níž dva jevy (či několik) mají společnou příčinu, která ve statistických datech nemusí být ani zahrnuta. Při práci s empirickým materiálem neplyne rozlišení mezi oběma případy ze statistických charakteristik, ale může být určeno jen konfrontací zjištěného výsledku s ostatními poznatky vědy. Proto určení kauzality překračuje rámec statistického odrazu; vyžaduje věcný rozbor a začlenění do dalších již známých či na základě hypotéz posléze zjištěných souvislostí. Nebezpečí záměny nepravé souvislosti a kauzality je z interpretačního hlediska jedno z největších a přitom jde o odlišení nesmírně obtížné. Příkladem může být vznik mínění, názoru v malé skupině, řekněme u manželské dvojice. Názor obou partnerů bývá obvykle velice silně korelován, dostáváme vysoký stupeň statistické asociace. Co je tu příčinou? Ovlivňuje názor muže ženu, či naopak? Nebo je to silnější jedinec, který je určující pro názor druhého? Nebo je to společný život a postupný vznik společných hledisek, hodnot, hodnotících kritérií, společných znalostí i potřeb? Jiným příkladem je korelovanost postojů u jednotlivce: plyne jeden postoj z druhého, nebo jejich korelovanost je způsobena světonázorovým přesvědčením?

(3) Konstrukce proměnných je samostatnou problematikou odrazu vlastností reálných objektů. Proměnnou chápeme jako množinu hodnot přiřazenou stavům vlastností se systémem vztahů odvozených homeomorfne z reálných relací mezi stavy (viz Řehák [1972]).

(4) O systémech úplných jevů, elementárních jevech apod. viz Gněděnko [1971].

3. *Skryté závislosti.* Nízká či nulová souvislost ještě nemusí znamenat absenci kauzálních vztahů. Může být dána heterogenitou souboru dat. Kauzální závislost se totiž může projevovat různě u různých částí souboru, a to buď vzhledem k podmínkám, v nichž byla data získávána, nebo vzhledem k nějakému dalšímu obsahovému určení jednotek. Je-li například u poloviny souboru silná přímá závislost a u druhé poloviny silná nepřímá závislost, v celku se statistická souvislost neprojeví, skryje se ve směsi protikladných působení. V takovém případě vzniká nebezpečí, že nebudou zachyceny důležité vazby a určující východiska.

4. *Řetězení vazeb.* Kauzální vztahy působí v řetězcích, následek se stává příčinou dalších následků atd. Stochastická zákonitost mezi každými dvěma bezprostředními jevy v příčinném řetězci může být dosti silná, ale čím více zprostředkujících článků se vyskytuje mezi jevy A a B ($A \rightarrow C_1 \rightarrow \dots \rightarrow C_k \rightarrow B$), tím více se redukuje stupeň jednoznačnosti, neboť každá z zprostředkujících vazeb vnáší do působení v procesu svoji vlastní stochastičnost, a tudíž se postupně redukuje i stupeň statistické vazby. V praxi se často stává, že se objevují překvapivě nízké korelace, ač předpokládáme, že mezi jevy vazba existuje. Zprostředkovanost jako příčina takového výsledku nebývá často odhalena (častými případy tohoto typu jsou koreláty postojových, resp. názorových vlastností a identifikačních znaků, tj. základních sociodemografických charakteristik). Tento aspekt práce s daty lze překonat pouze důsledným budováním pojmového systému a teorií o návaznostech vlastností, genezi stavů a empirickým zjišťováním všech klíčových proměnných.

5. *Paralelnost příčin.* V sociálních procesech působí na vývoj systému, na výsledné stavy, na výskyt jevů velmi komplexní soustavy příčin, a to obvykle souběžně, přičemž pouze jejich určitá kombinace či kumulace vede k výskytu následku. To má značně komplikující vliv na statistické zpracování a odhalování podstaty procesů. Je-li totiž k výskytu jevu zapotřebí velkého počtu příčin (které navíc mohou působit nezávisle), pak každá z nich má na výsledek jen velmi malý vliv, zatímco souhrn jejich působení [v mezích stochastičnosti určené podstatou jevů i procesu] je určen. Budeme-li zkoumat kteroukoli z takových vazeb, zjistíme nepatrnou korelaci, a tudíž budeme svedeni empirickou evidencí k tomu, abychom ji neuvažovali. Budeme-li postupně zkoumat všechny příčiny komplexu, vyloučíme je, a tudíž ani komplex sám se nepodaří podchytit. Analytická situace se ještě více komplikuje v případě, že se příčiny doplňují a postačuje pouze působení určitých kombinací z nich, přičemž jejich výskyt je řízen či způsoben jinými faktory a podmínkami. Takovéto komplikace se projevují velmi silně u modelování kauzálních procesů společenské reality.

6. *Jevová deskripce v odhalení podstaty procesu.* Cílem poznání je pochopení podstaty procesů, nikoli jejich povrchní popis. Statistický odraz jde ve většině případů po odvozených indikátorech, po jevech, které proces vývoje sociálních systémů provázejí či reprezentují. To je způsobeno jak problémy organizačně administrativními (včetně nákladů, rychlosti, zpracovatelnosti), tak problémy teoretickými (stupněm rozvoje pojmového aparátu) a nakonec problémy metodologickými (možností spolehlivě určovat výskyt jevů a stupeň vlastností). K tomu přistupují ještě limity každého subjektu, ať už se to týká jeho znalostí a schopností je využít, či odpovědnosti. Naše dnešní sociologie zůstává například na povrchu asociací se sociodemografickými znaky. Konstatování vysoké korelace mezi pohlavím a vztahem k rodině, umění, sportu, mezi věkovými kategoriemi a hodnotovým systémem je pouze jevovým popisem. Jeho důležitost nelze popřít, ale k podstatě takového vztahu je možné se dobrat pouze tak, že si uvědomíme, jaký je sociální význam, sociální a psychická pod-

stata takových kategorií, jako jsou „muž“, „žena“, „mládež“ atd. Jevová deskripce postačí pro řadu úloh, v nichž jde o předání určité informace zhodnocené později v určitém, například řídicím kontextu. Nestačí však v žádném případě pro rozvoj vědy a pro hledání zákonitostí společenského rozvoje a skutečných příčin jednotlivých jevů.

Problematická statistického a modelového odrazu kauzálních vztahů je velmi složitá a na cestě za poznáním nám bohatá společenská realita klade velké množství překážek. Poznání není bezchybné, s tím se musíme smířit, nelze se však smířit s chybami samotnými. Ty je nutno stále překonávat, a to úzkým vztahem teoretické a empirické práce (či lépe důslednou teoreticko-empirickou prací), pozorností k vývoji metodologie i jejích konkrétních metodicko-technických postupů a důslednou výchovou subjektu (odbornou i politicko-ideologicko-etickou).

4. Marxisticko-leninské překonání pozitivistických tendencí při zpracování empirických údajů

Pozitivistické tendence představují pro rozvoj vědy vždy nebezpečí, které nelze opomíjet. Pozitivistický redukcionismus klade poznání limity, s nimiž nemůže marxisticko-leninská společenská věda souhlasit. Jedním z typických projevů pozitivistického způsobu myšlení ve společenských vědách je ustrnutí na konstatování empirických faktů a zjištění vztahů mezi nimi. Na tom však nemůže zůstat marxistická sociologie, jejímž cílem je proniknout do podstaty společenských jevů a procesů, odhalit zákony vývoje společnosti.

Někdy se při hodnocení stavu vědy zaměňují pozitivistické tendence s důrazem na matematickou statistiku a empirickou práci či s důrazem na matematické a logické modely a jejich deduktivní rozvoj. Pravda je, že tyto obory zaznamenaly v rámci pozitivismu velký rozkvět, ale i dnes platí Leninova slova: „Úkolem marxistů zde i tam je, aby si dovedli osvojit a přepracovat výsledky, k nimž dospěli tito „lokaji“ ... a aby uměli odstranit jejich reakční tendenci, aby uměli vést svou linii a bit se proti celé linii nám nepřátelských sil a tříd“ [Lenin 1952 : 328]. Ani empirie a statistika, ani matematika a logika netvoří pozitivismus v naší sociologii, pokud je považujeme za nástroj, za pomůcku, pokud si uvědomujeme, že výsledky takových postupů jsou jen jevové či formální a že je třeba hodnotit je v souvislostech, interpretovat vzhledem k podmínkám, vnořit do poznatkového fondu sociologie, konfrontovat s jinak získanými poznatky, ověřovat praxí.

V kontextu diskuse o nebezpečí pozitivismu pro naši práci se objevuje též problematika popisu v sociologických závěrech. Vhodnost či nevhodnost empirického popisu záleží na cíli sociologického šetření, na typu informace, která je vyžadována. Popis jako takový je zcela běžná etapa v procesu vědeckého odrazu, východisko pro hlubší pohled. Může však být i cílem šetření orientovaného na získání aktuální informace pro bezprostřední potřeby společenské praxe. Typickým příkladem je výzkum veřejného mínění, jehož výsledkem je popis stavu mínění, názorů, postojů ap., který jako celek vstupuje do řídicí a rozhodovací sféry a je v ní dále hodnocen. Zde není cílem poznávání celospolečenských zákonů ani hledání podstat a odhalování příčinností. Využití získané informace pro tyto účely je až v druhém plánu, u sekundárních analýz. Výsledky z výzkumů veřejného mínění by mohly být též využity pro rozvoj sociologie veřejného mínění jakožto disciplíny základního výzkumu, tj. pro odhalení zákonů řídicích vznik, rozšiřování, dosah působení atp. veřejného mínění. Zcela obdobně je tomu u účelových šetření průmyslové sociologie nebo sociologie masových sdělovacích prostředků.

Nebezpečí pozitivismu hrozí stále a proto je stále potřebné hledat cesty, jak zabránit jeho pronikání. V našich podmínkách může někdy pramenit z pohodnosti subjektu, jeho nedostatečné vzdělanosti, odborné připravenosti i morální odpovědnosti. Pozitivistický způsob myšlení je oproti marxistickému de facto méně náročný a tak se mnohdy a mnohde stává jen projevem hlubší příčiny (chceme-li i v tomto jít do podstaty), kterou je nezájem, neochota či neschopnost překonávat bariéry sociologického poznávání.

Rozbor v této práci měl napomoci k překonávání pozitivistických tendencí. Proto byla zdůrazněna teorie odrazu aplikovaná na práci se statistickými daty sociologického výzkumu a byla důsledně vedena pojmová posloupnost: zákon — stochastická zákonitost — statistická zákonitost — statistická pravidelnost a modelový a statistický stupeň (forma) odrazu. Proto byl také kladen důraz na vysokou profesionální metodologických znalostí, nutnost hluboké statisticko-sociologické analýzy dat a jejího sepětí s teoreticko-empirickým myšlením.

Literatura

- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Гнедѣнов, П. В.: *Курс теории вероятностей*. Москва, Наука 1971.
Judin, P. F. — Rozental, M. M.: *Filozofický slovník*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965.
Konstantinov, F. V. a kol.: *Marxisticko-leninská filosofie*. Praha, Svoboda 1973.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, Svoboda 1952.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38, Praha, SNPL 1960.
Narskij, I. S.: *Sovremennyyj pozitivizm*. Moskva, Izdatel'stvo Akademii nauk 1961.
Ruml, V.: *Základní otázky filosofie logického pozitivismu*. Praha, ČSAV 1962.
Ruml, V. — Buhr, M. — Horstmann, H.: *Pozitivismus a vědecké poznání*. Praha, Horizont 1976.
Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
Řehák, J.: *Data, statistika, sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 3.
Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1971, č. 6.
Řehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 3.

Резюме

Б. Ржегакова: Причинные зависимости и их статистическое отражение

Статистическое отражение отношений зависимости, действующих в реальной действительности, проводится с помощью статистических данных и их обработки. В общественных науках мы формулируем (стремимся формулировать) стохастические закономерности, являющиеся формой неполного причинного отношения, в которых следствие реализуется с определенной вероятностью (эта вероятность дана объективно как мера реализации тенденций, содержащихся в предыдущих состояниях реальности). Проявлением стохастической закономерности в поддающихся наблюдению показателях, в переменных, поддающихся реализации, является статистическая закономерность, постигающая повторные и регулярные отношения между условиями и частотой явления. Эти закономерности наблюдаются и вскрываются нами с помощью статистических регулярностей, т. е. достаточно часто повторяющихся определенных явлений. Для изучения причинности с помощью статистической методологии является критической операционализация понятия зависимости в рамках математическо-статистических моделей.

Во второй части рассматривается проблематика статистического отражения применительно ко многим аспектам работы с эмпирическим материалом: А) Операционализация и индикаторы, Б) Измерение, В) Статистическая связь и стохастическая закономерность, Г) Постигание сегмента, Д) Упрощение ситуации. Во всех этих моментах получают отражение лимиты гносеологического и методологического характера.

Третья часть работы посвящена причинному моделированию в общественных науках; здесь рассматриваются различные ситуации, затруняющие весь процесс статистического отражения и причинные рассуждения, исходящие из статистических данных. Наиболее выразительными влияниями являются: А) Различия в условиях отдельных наблюдений и разнородность совокупности, Б) Ложные связи, В) Скрытые зависимости,

Г) Образование цепи связей, Д) Параллельность причин, Е) Внешнее описание в выявлении сущности процесса.

Последний раздел работы посвящен пробл матике эмпирическо-позитивистских тенденций, их опасности и их источников в современном развитии социологии. Одновременно здесь проводится разница между социологическим описанием посредством данных, как определенной формой работы применительно к частным поставленным целям применения социологии, и позитивистским мировоззренческим иgnoseологическим принципом.

Summary

B. Řeháková: Causal Dependences and Their Statistical Reflection

The statistical reflection of the dependence relationships functioning in reality is effected with the help of statistical data and their processing. In the social science we formulate (or endeavour to do so) stochastic laws, i. e. a form of incomplete causal relationships, wherein the effect is realized with a certain probability (while this is objectively given as a measure of realization of the tendencies involved in the preceding states of reality). An expression of stochastic laws in observable indicators, in realizable variables, are statistic laws governing repeated and regular relationships between conditions and the occurrence of the phenomenon. These laws are observed and detected with the help of statistical regularities, i. e. by a sufficiently repeated occurrence of certain phenomena. Critical for the study of causality, based on statistical methodology, is the operationalization of the concept of dependence within the framework of models of mathematical statistics.

The second part of the paper deals with problems of statistical reflection with regard to many aspects of work with empirical material: A. operationalization and indicators, B. measurements, C. statistical relationships and stochastic laws, D. interception of a sector, E. simplification of the situation. Limitations of agnoseological and methodological character project themselves in all these moments.

The paper's third part inquires into causal modelling in social science. Various situation impeding the whole course of statistical reflection are discussed here, as well as causal considerations based on statistical data. Most relevant in this connection are A. differences in the conditions of individual observations and the heterogeneity of the sample, B. false implications, C. hidden dependences, D. linkage of connections, E. parallelism of causes, F. phenomenal description in revealing the substance of the process.

In concluding the paper pays attention to problems of empiristic and positivistic tendencies, to the danger they imply and to their sources in the contemporary development of sociology. Simultaneously, the sociological data description as a certain form of work with a view to the set partial goals of sociological application is distinguished from the positivistic world-view andgnoseological principle.

Realizační činnosti vedoucích pracovníků v procesu řízení

LIDMILA NESTĚROVÁ

Institut řízení, Praha

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Realizační fáze procesu řízení organizačních celků (podniků, institucí, oborů, resortů) je jednou z rozhodujících. Nejen správné rozhodnutí o koncepci a konkrétním opatření, ale efektivní realizace, tj. uvedení do života, má základní význam pro život koncepcí, řídicích strategií a rozhodnutí na všech úrovních. Tento kritický článek života organizací, oborů, resortů i společnosti byl u nás dosud málo zkoumán.

Zájem teoretické fronty ve světovém měřítku se orientuje především na problematiku rozhodování, stavění cílů, řešení problémů a optimalizaci úkolů. (1) Většina prací z tohoto oboru má matematicko-modelový, resp. systémový charakter. Obecné práce mohou sloužit jako základ pro logicko-teoretický rozbor problému, obvykle však neodpovídají obsahové a lidské stránce realizací úkolů a nezkoumají konkrétní nároky na řídicí činnost vedoucích pracovníků při realizačním procesu. (2)

Realizaci rozhodnutí a opatření v rámci řídicí činnosti bylo v poslední době věnováno výzkumné úsilí v Institutu řízení. Teoretický rozbor problému, vycházející z obecnějších přístupů teorie řízení a systémové teorie, byl zpracován v pracích L. Nestěrové [1979; 1980]. V souvislosti s tím bylo provedeno terénní výzkumné šetření, koncipované jakožto průvodní ověřovací i doplňovací. (3)

(1) Orientace na rozhodovací fázi řízení je pochopitelná, neboť kvalita rozhodnutí ovlivňuje výrazně efektivnost řízení. Kvalita realizace má však rovněž důležitý vliv na celkovou efektivnost. U nás byla realizace dosud zkoumána v rámci teorie rozhodování v souvislosti s tzv. implementační analýzou, která umožňuje přizpůsobit ideální řešení reálné situaci [Habr-Vepřek 1972; Charvát-Odehnal 1972].

(2) V Institutu řízení byl vypracován přístup analyzující řídicí činnost vedoucího pracovníka podle konkrétního obsahu řídicí funkce a v konkrétních podmínkách [Khol 1978; 1979].

Tento přístup chápe (na rozdíl od formálně modelových pojetí) realizaci jako problém správného zaměření a pojetí řídicí funkce, způsobu myšlení i řídicího jednání vedoucího pracovníka a zejména jeho dovednosti spojovat vnitřní myslitelskou, projektantskou, rozhodovací, analytickou činnost s dovedností prosadit účinným komunikačním jednáním stanovené cíle a úkoly v kolektivu pracovníků i v okolí řízené jednotky.

(3) Výzkumné šetření základních realizačních činností vedoucích pracovníků bylo provedeno v Institutu řízení na základě obsahové analýzy 300 popisů úspěšných a neúspěšných realizačních akcí vedoucími pracovníky [viz Nestěrová 1980(a); 1980(b)].

Obsahová analýza byla doplněna terénním dotazníkovým šetřením, v němž vedoucí pracovníci měli tutéž realizační akci zhodnotit podle dotazníku [viz Nestěrová—Řehák 1979], který byl rovněž zpracován na počítači.

Obsahová analýza a dotazníky k realizaci byly podrobeny v Institutu řízení sémantické analýze [Kolman 1981].

Teoretická východiska výzkumu

Při výzkumu problémů efektivního zabezpečování realizace úkolů jako kritického článku efektivnosti současného řízení je nutno vycházet z toho, že realizace je významnou součástí řízení, a to jeho druhou fází, jež navazuje na první fázi — rozhodování. Realizační fázi řízení je možno chápat v nejširším smyslu jako soubor vnitřních myšlenkových procesů i vnějšího cílově zaměřeného jednání, řídicích činností a součinností vedoucího pracovníka s účastníky realizačního procesu. Zajišťuje prosazení vytčeného úkolu a řídicího záměru i jeho uvedení v život organizace.

Realizace úkolu vyžaduje od vedoucího pracovníka vždy v určité míře prosazování změn v činnosti řízených subjektů, jichž lze dosáhnout řídicím sociálním působením na jejich vnitřní i vnější aktivitu. Znamená tedy jak zásah do psychiky (myšlení, percepce, kognice, motivace, rozhodování), tak i do jednání a konání řízeného subjektu. Vyžaduje proto promyšlené jednání vedoucího pracovníka, jemuž má předcházet tvorba strategie a taktiky k dosažení cílů a kvalitnímu splnění úkolu. Efektivní realizace úkolu však vyžaduje rovněž dovednost účinně, v souladu s vytčenými cíli jednat s lidmi a získávat je pro splnění úkolu tak, aby byli o jejich nutnosti vnitřně přesvědčeni a toto přesvědčení se promítalo i do jejich pracovního výkonu; znamená tedy efektivní práci kolektivu a jeho řízení.

Každá realizace však představuje i zásah do vnitřního života organizace a podle povahy úkolu mnohdy i mimo organizaci do jejího širšího okolí. Často má důsledky celospolečenské, a to v různých formách (realizace velkých investic, nových výrobků, dovoz a vývoz, nové časopisy, nové programy v televizi a rozhlasu atp.). Vzhledem k těmto důsledkům je nutno zajistit její efektivitu v nejširším slova smyslu, tj. rychlost, přesnost dodržení rozhodnutí a záměru, ale na druhé straně i operativní změnu rozhodnutí podle potřeby a zkušenosti. Do realizace se promítají aspekty psychologické, sociálně psychologické i sociologické, přičemž sociologický aspekt možno vidět jednak v zasazení realizační akce v rámci organizace a jednak v širších organizačních i sociálních souvislostech. Chceme-li zkoumat realizační fázi řídicího procesu komplexně a jako samostatný sociální jev, jsou tyto tři aspekty od sebe jen těžko oddělitelné. Jsou také neopominutelné, pokud chceme řešit praktické úlohy, jako je výchova i přiřazování vhodných osob k určitým realizačním úkolům.

Základním teoretickým východiskem ke zkoumání realizace je členění řídicího procesu na dvě základní fáze řízení: (4)

1. fázi rozhodování (primárního),
2. fázi realizace rozhodnutí.

Druhou fází řízení, tzv. fází realizace, chápeme rovněž jako proces, (5) který lze dále rozložit v podstatě na:

(4) Názory různých autorů na dělení řídicího procesu se liší. Např. časté je dělení na fázi přípravnou, výkonnou a kontrolní aj.

(5) Jsme si vědomi problematičnosti používaného termínu realizační činnost či proces, který má několik významů v běžné praxi a označuje:

- a) vlastní výkonovou činnost pracovníků, jako je např. činnost odborníků ze štábních útvarů či dělníků ve výrobě, ale též vlastní neřídicí činnost vedoucího pracovníka;
- b) řízení realizace ovlivňováním, usměrňováním, kooperací a koordinací výkonových, tj. neřídicích pracovníků, resp. přímých realizátorů, popřípadě nižších vedoucích pracovníků. Jde o řízení realizačního procesu ve vlastním smyslu; řízení realizace probíhá jednak jako přímé působení na vlastní realizátory, jednak jako zabezpečování úkolu vytvářením vhodných podmínek k jeho splnění; je nutno odlišovat realizační fáze postupu řídicího pracovníka a řídicího orgánu.

- a) *realizační analýzu* (převážně vnitřní myšlenkový proces),
- b) *realizační jednání* (převážně vnější projev).

Při *realizační analýze* jde v podstatě o sekundární či realizační rozhodování, které — na rozdíl od primárního rozhodování (v 1. fázi řízení) o tom, co je třeba dělat, *směřuje k řešení otázky, jak se dostat k cíli, jak zajistit rozhodnutí v praxi* atd. Jde vlastně o *analýzu nástrojů a prostředků*, které je nutno získat a použít k dosažení cíle. Vedoucí pracovník se v této fázi realizace připravuje na budoucí realizační jednání. Realizační analýzu lze proto chápat jako přípravnou myšlenkovou fázi k zabezpečení úkolu, resp. jako soubor vnitřních analytických, převážně rozhodovacích aktivit vedoucího pracovníka, jež v podstatě zahrnují činnosti poznávací, informační, prognózovací, rozhodovací, plánovací a projekční, včetně tvorby strategie a taktiky k dosažení cíle. Uvedené analytické (především rozhodovací) činnosti v této fázi realizace jsou v hlavních rysech analogické činnostem charakteristickým pro rozhodovací procesy známé z teorie řízení. Na rozdíl od tzv. primárního rozhodování (v 1. fázi řízení) spočívá těžiště tzv. sekundárního rozhodování v hledání způsobů a nástrojů zajišťujících dosažení přijatého rozhodnutí v praxi. Sekundární rozhodování neztrácí pochopitelně základní znaky rozhodovacího procesu, typické pro rozhodování primární. Jde vždy o subjekt-objektový vztah, v němž se někdy může se subjektem zacházet jako s objektem, odráží se v něm i míra uvědomělosti či reflexnosti rozhodovatele, míra iracionality, postupná transformace cílů, úkolů a algoritmu realizace a další znaky rozhodování [Nestěrová 1980].

Nejde přitom jen o rozhodování subjektu řízení jako individua, ale podle řídicí úrovně i o určitou míru kolektivnosti rozhodování. Má-li být spolehlivě poznána objektivní realita, včetně rizik a překážek, které se budou realizaci úkolu stavět do cesty, a navržena účinná opatření, je třeba — zvláště u složitých rozhodnutí — využít pokud možno všechny uvedené analytické realizační činnosti. (6) Výsledkem by měl být strategický a projekční plán postupu k realizaci vytyčeného cíle, zahrnující například i harmonogram činností, způsob odstranění překážek a bariér i metody řídicího a sociálního působení na realizátor a okolí.

V *průběhu realizačního jednání* (vnější jednání, prosazování rozhodnutí do praxe) vedoucí pracovník především pojednává, organizuje, komunikuje, přesvědčuje a zajišťuje podmínky ke splnění úkolu.

V této fázi se projevují dva hlavní momenty realizačního jednání vedoucího pracovníka:

- a) *přímé realizační jednání* (specifické ovlivňování a působení na pracovníky),
- b) *nepřímé realizační jednání* směřující k vytváření vhodných podmínek a situací ke změně, a tím ke kvalitnímu splnění úkolu.

Základem přímého realizačního působení je sociální komunikace sui generis a vlastní výkonová činnost vedoucího pracovníka. Je typická překonávací

(6) V dosavadních výzkumech se ukázalo, že k efektivní přípravě realizace rozhodnutí je nutná celá řada analýz — např. analýza prostředků a nástrojů řídicího působení, analýza bariér realizace, analýza podmínek a situací, zejména však analýza sociálního a řídicího systému, obsahující analýzu zájmů, postojů a zvláště motivace účastníků realizace, a to i u nadřízených orgánů, pomocných organizací a spolupracovníků mimo organizaci (např. expertů, subdodavatelů apod.). Jak ukázaly experimenty v oblasti kauzální analýzy v řízení, je kolektiv lépe než jedinec schopen za určitých podmínek objektivněji analyzovat příčiny i účinky řídicích zásahů v etapě realizace [Nestěrová 1979; Khol 1978; 1979].

ním překážek, odporu lidí i prostředí, prosazováním argumentů, stanovisek, názorů proti názorům rozporným a nežádoucím z hlediska cílů vedení. Prosazování změn probíhá nejen v oblasti vědomí, ale především v pracovním jednání. Vedoucí proto musí umět nejen komunikovat, ale používá všech nástrojů řízení, jako například příkazování, zadávání a rozdělování úkolů, organizování práce i lidí, vytváření vhodných norem a směrnic pro práci a mnoho dalších řídicích dovedností. Při realizaci úkolů složitějšího charakteru a větší změny nejde jen o běžnou komunikaci ve smyslu vedení lidí či výměny informací o pojetí úkolu mezi řídicími a řízenými subjekty, ale o specifické komunikační aktivity a interakční činnosti a součinnosti. Jejich hlavním účelem je, aby se pracovníci vnitřně ztotožnili s názory a vztahem vedoucího pracovníka k úkolu, nástrojům a prostředkům jeho uskutečnění a aby se tato změna vědomí promítla i do jejich výkonu. Proto je nutné při realizaci uplatňovat různé druhy vedení lidí i komunikačního působení na pracovníky. (7)

Význam přímého komunikačního jednání vedoucího pracovníka nelze v celkovém souboru realizačních aktivit přeceňovat. Výsledek realizačního procesu významně ovlivňují také objektivní a materiální stránky realizace, které lze označit jako zabezpečování podmínek.

Obě fáze řízení i obě subfáze realizace jsou jen relativně samostatné, v řídicí praxi se myšlenkové (vnitřní) i jednací (vnější) fáze překrývají. Výsledná efektivnost řízení závisí na kvalitě všech fází i subfází řízení a realizace; nelze je od sebe odtrhovat ani jednotlivě přeceňovat, neboť spolu dialekticky souvisí.

Metody výzkumu

Základní jednotkou výzkumu byla realizační činnost, o níž vypovídali její realizátoři.

Metodika popisu případu

Případy byly popsány dvojím způsobem:

1. Realizátor písemně popsal podle připraveného scénáře určitou zvolenou realizaci; popis byl detailní ale volný, scénář obsahoval relativně obecné pokyny, které respondenta neomezovaly, ale jen usměrňovaly;
2. Realizátor odpovídal na dotazník, v němž byly položkově zkoumány tyto proměnné:

- a) základní údaje o respondentovi a instituci,
- b) popis realizace úkolu (sémantické úsečky)
 - popis realizační práce (21 položek)
 - kolektiv v průběhu realizace (10 položek)
 - nadřízený v průběhu realizace (8 položek)
 - přínos akce respondentovi (8 položek)
 - spokojenost s uvedenými čtyřmi aspekty a celková spokojenost s realizací (5 otázek),

(7) Jako dosud málo prozkoumané, ale důležité realizační komunikační aktivity se ve výzkumu ukázaly mimo jiné i dovednosti vedoucího jednat s lidmi, především přesvědčovat, získávat je pro úkoly, projednávat úkoly s podřízenými, vyjednávat podmínky realizace s nadřízenými i spolupracujícími orgány. Jde zčásti o rysy analogické tzv. „bargaining — negotiation“, které rozpracovává zejména anglosaská literatura, k jejímž závěrům je ovšem nutno přistupovat kriticky [Nestěrová 1981; Štech 1981; Ebert—Mitchel 1975; Rubin—Brown 1975; Bonoma 1976 aj.].

Tabulka 1. Realizační činnosti — pořadí podle četnosti výskytu

Pořadí		Absolutní četnost činností*)	Procento z počtu činností	Procento z počtu popisů
1.	Vyjednávání (nahoru)	247	16	88
2.	Plánování realizace	175	13	62
3.	Prosazování	124	8	44
4.	Zabezpečování	103	7	37
5.	Organizování	96	6	34
6.	Získávání informací (sběr informací a analýza)	95	6	34
7.	Osobní účast (vlastní práce na úkolu)	85	6	30
8.	Projednávání s podřízenými	79	5	28
9.	Kontrolování	76	5	27
10.	Přikazování	72	5	26
11.	Koordinování, kooperování	66	4	23
12.	Rozhodování	63	4	22
13.	Motivování	47	3	17
14.	Hodnocení	45	3	16
15.	Korigování	45	3	16
16.	Kádrové personální činnost	44	3	16
17.	Pomáhání (odborná pomoc spolupracovníkům)	42	3	15
		1 504	100 %	100 % = 281

*) Absolutní četnost označuje, v kolika případech se činnost vyskytla

c) důležitost jednotlivých aspektů (hodnotící škála)

— aspekty dané realizační akce (37 položek)

— aspekty pro práci vůbec (22 položek),

d) odhad vlastních předpokladů pro danou konkrétní realizační akci (23 položek),

e) spokojenost s daným úkolem (21 položek),

f) celková spokojenost v práci (19 položek).

Metodika zpracování dat

Volné popisy byly podrobeny obsahové analýze, založené na podchycení popsaných činností v dané realizaci a zároveň na podrobném studiu a systematickém utřídění výpovědí. Kvantifikované údaje byly zpracovány statisticky. Údaje z dotazníků byly také statisticky analyzovány.

Metodologické cíle zpracování dat:

a) redukce položek v měření proměnných,

b) obsahová validita jednotlivých výpovědí,

c) určení použitelnosti navržené operacionalizace,

d) určení proměnných a jejich operacionalizace pro další etapy.

Analytické cíle zpracování dat:

a) podchycení variability realizačních situací a realizátorů,

b) konstrukce typologií realizačních situací a realizátorů.

Výzkumný soubor

Výzkumný soubor obsahoval 311 popsaných případů úspěšných i neúspěšných realizací plánovaných úkolů (z toho volný popis podle scénáře tvoří 281 případů).

Tabulka 2. Podíl činnosti v dílčích etapách realizačního procesu
(N = 1504 činností; 281 popisů)

I. fáze: Realizační analýza (22 %)	
1. Rozhodovací a plánovací činnost (22 %)	
Plánování realizace (12 %)	
Sběr informací a analýzy (6 %)	
Rozhodování (4 %)	
II. fáze: Realizační jednání (78 %)	
2. Komunikační a prosazovací jednání (46 %)	
A. Přímé působení na sociální systém uvnitř a v okolí (36 %)	
Vyjednávání (nahoru) (16 %)	
Prosazování (8 %)	
Projednávání s podřízenými (5 %)	
Koordinace (4 %)	
Motivování (3 %)	
B. Nepřímé působení — vytváření podmínek (10 %)	
Zabezpečení materiálních podmínek (7 %)	
Kádrově personální činnost (3 %)	
3. Přímá organizační a řídicí činnost vedoucího (25 %)	
Organizování (6 %)	
Přikazování (5 %)	
Kontrola (5 %)	
Hodnocení (3 %)	
Odborná pomoc (3 %)	
Korigování (3 %)	
4. Práce vedoucího na úkolu (6 %)	
(výkonová činnost v realizaci)	

Popis provedli vedoucí pracovníci podnikové i nadpodnikové sféry. Způsob výběru lze považovat za náhodný vzhledem k tomu, že šlo o školení vedoucích pracovníků, z nichž bylo vybíráno. Analýza i meritorní závěry se nelišily při zpracování dvou částí výzkumu (104 realizátorů v první části a 207 realizátorů v druhé části). Stabilní výsledky ukazují na možnost zobecnění (nelze však bezpečně určit populaci, z níž bylo vybíráno). Výběr zajišťuje vysokou heterogenitu jak institucí, tak i hierarchii v řízení (institucionální i vnitroinstitucionální) a nejrozličnějších druhů realizačních procesů. Soubor však pouze zachycuje existenci jejich vztahů, neklade si nárok na zobecnitelnost pro současnou konkrétní situaci v ČSSR.

Charakteristika realizačních činností a realizátorů

Obsahová analýza 281 zpracovatelných popisů realizace odhalila původ činností, jimiž se jednotliví realizátoři zabývali v souvislosti s popisovanou akcí (viz tab. 1).

Tabulka 1 ukazuje 17 hlavních realizačních činností, které popsali vedoucí pracovníci.⁽⁸⁾ Z pořadí jejich četnosti vyplývá, že nejčastější jsou *komunikační činnosti specifického charakteru* s cílem prosadit vlastní záměr vedoucího, ovlivnit názory, postoje i vnější jednání účastníků realizace, usměrnit, přesvědčit a získat je pro úkol.

(8) Byly vytipovány tak, že z popisů byla vybrána slovesa (celkem 1504 sloves) a byla dále kategorizována do 17 typů nejfrekventovanějších činností. Ty byly kvantifikovány a testovány statistickými testy a ověřeny faktorovou analýzou a rovněž sématickou analýzou.

Tabulka 3. Faktorová analýza činností v popisech realizací (N = 281)
(Rotace metodou VARIMAX)

Činnosti	Faktory					
	1	2	3	4	5	6
1. plánování realizace	29	28	12	17	32	-25
2. vyjednávání	06	-10	06	-79	-08	08
3. projednávání	-05	-00	-67	-01	-08	11
4. prosazování	08	-79	-01	02	-04	03
5. organizování	03	-29	14	12	27	55
6. koordinování	73	-09	01	-22	-09	03
7. kontrola	77	-02	-11	15	13	-02
8. motivování	-00	-18	-15	59	-22	15
9. odborná pomoc	-08	-01	08	05	-64	-09
10. rozhodování	-00	11	-06	-04	-02	80
11. sběr informací	04	28	-02	-19	52	16
12. hodnocení	03	-02	-00	07	-11	-06
13. korigování	37	29	-02	-13	-51	14
14. kádrová a personální činnost	02	-05	20	-02	-06	-08
15. příkazování	14	-02	-72	03	12	-07
16. vlastní práce na úkolu	03	-33	18	-15	-05	-02
17. zabezpečování	09	38	32	30	-20	20

Mezi důležité realizační činnosti patří *zabezpečování podmínek*, jež představuje 4. pořadí v tabulce 1. Implicitně obsahuje i projednávání a vyjednávání, a to nejen směrem nahoru, ale i horizontálně do stran. Ukazuje se však, že v řídicí praxi jsou úkoly často zadávány bez dostatečného předběžného zajištění (je ponecháno na přímém realizátorovi).

Ze souboru nejfrekventovanějších realizačních činností v praxi vedoucích je patrná jasná převaha jednacích činností nad činnostmi rozhodovacími a plánovacími [viz tab. 2]. [9]

Šest faktorů ze 17 položek naznačuje, že jednotlivé činnosti, tak jak se objevily v popise, jsou relativně nezávislé. Osobnost realizátora se v konkrétní akci projevuje šesti různými vlastnostmi (šesti dimenzemi typologie), závislými zřejmě na osobě i na typu akce. Tyto dimenze samy určují typy, resp. *styly realizace*, které však mají hypotetický charakter.

Popisy realizačních činností charakterizují i samotné realizátory, resp. realizace [připomeňme, že každý realizátor popisoval jednu svoji realizaci]. Tabulka 3 ukazuje, v jakých nezávislých dimenzích realizačních stylů a charakteristik jednání se získané činnosti diferencují. Dostáváme tak určité charakteristiky realizátora (typy) a zároveň základní charakteristiky realizačních stylů.

Komponenty realizačních stylů (odvozené z tab. 3) [10]

I. Kontrolor, koordinátor

Ovlivňuje převážně vnější jednání podřízených tak, aby bylo dosaženo plánovaných cílů. Působí především organizátorsky, sleduje, aby byl dodržen směr činnosti a pracovníci se od něho neodchylovali. Jde spíše o regulaci (udržení systému v limitu) než o skutečné řízení v širším smyslu, implikujícím vedení lidí.

(9) Obdobné změny ve struktuře obsahu řídicí činnosti zjistil Khol [1979]; v letech 1969–1979 stoupl v řízení podíl činností, jejichž obsahem je působení na spolupracovníky.

(10) Interpretace faktorů byla dále kontrolována jinými statistickými metodami (kanonické korelace s jinými proměnnými).

— Orientace na vlastní realizační fázi

II. Prosazovatel versus zabezpečovatel

Jde o polární typy, které se liší důrazem na vlastní realizaci oproti její přípravě před vytvořením podmínek, plánováním, sběrem informací apod.

— Diferenciace dvou fází realizace

III. Organizátor (typ s tradičním pojetím řízení)

Aplikuje vcelku vyrovnaně jak příkazování, tak projednávání s podřízenými. Orientuje se na spolupracovníky dovnitř organizace, ale snaží se zabezpečit podmínky zvnějšku.

— Orientace na organizátorskou činnost vlastní realizační fáze

IV. Vyjednávač versus motivátor

Dva polární typy, které se liší důrazem na vnější řízení, zajišťování na vyšším stupni řízení (oproti důrazu na vnitřní řídicí procesy a práci s týmem realizátorů).

Vyjednávač považuje za nutné získávat na svou stranu jak přímé, tak nepřímé účastníky realizace. Orientuje se v řízení k nadřízeným; nepoužívá však motivaci jako nástroj získání podřízených. U druhého pólu je tomu naopak.

— Orientace na komunikaci vnější a vnitřní

V. Expert versus analytik

Dva polární typy, které se liší důrazem na vlastní znalosti (oproti získaným informacím).

— Diferenciace k informačním podkladům pro rozhodování

VI. Rozhodovatel

Jeho percepce řízení je výrazem preference řídicích činností, charakterizovaných aktivitami: rozhodování a organizace práce.

— Orientace na předrealizační rozhodování (přípravnou fázi řízení) i na vlastní realizační fázi

Tyto komponenty je možno vzít za základ dalších úvah a výzkumů realizačních činností. Můžeme vyslovit hypotézu: V konkrétní realizaci většinou dominuje u vedoucího pracovníka jeden z komponentů, který je mu vlastní (dominantní individuální komponent řídicího stylu); ostatní se přidávají podle dispozic osobností a konkrétních potřeb realizační akce.

Pracovníci, u nichž jsou jednotlivé komponenty vyrovnané a projevují se podle potřeby objektivní situace, jsou pravděpodobně méně zastoupeni.

Výše uvedený rozbor je stimulující i pro řešení problému rozložení úkolu realizátora, kontextu a typu úkolu vzhledem ke způsobu realizace, nalezení jejich vztahu a interakčního působení, popřípadě hledání optimálních pravidel pro přiřazení řešitele k typu úlohy.

Typologie realizačních akcí

Realizační akce jakožto celek byla popsána pomocí sémantických přímek (celkem 47 aspektů). Tyto aspekty vytvářejí několik základních diferenciálních kritérií, jimiž se realizační akce liší. Lze je rozdělit do tří skupin: (11)

(11) Diferenciační osy byly zjištěny faktorovou analýzou položek (sémantických úseček) po rotaci metodami VARIMAX a korelacemi těchto faktorů s dalšími položkami, které byly k dispozici.

1. Rysy realizačních akcí vzhledem k obsahu práce

- a) kolektivní versus individuální akce,
- b) akce vyžadující resp. nevyžadující vysokou kvalifikaci (odborná náročnost),
- c) stupeň náročnosti na práci, [řízení], odpovědnost, organizaci, [12]
- d) stupeň náročnosti na hledání nových cest, metod, přístupů.

2. Realizační okolnosti a podmínky

- a) dobrý versus špatný kolektiv,
- b) stabilita kolektivu,
- c) soustředěnost na úkol (jeden vs více úkolů),
- d) přerušovaná vs plynulá akce,
- e) způsob zadání a stupeň zájmu nadřízeného orgánu (resp. vedoucího).

Tyto dimenze fungují zároveň jakožto faktory podmiňující úspěšnost akce i spokojenost realizátora. [13]

3. Hodnocení akce

Hledisko efektivity je vztaženo k akci samé: je tu míněno využití možností, splnění termínů, vytížení lidí, kvalita splnění úkolu a přijetí zadavatelem. Tyto dimenze pak skládají typy realizačních akcí.

Na realizační akce lze pohlížet z mnoha různých stránek. Překročíme-li kompetence závěrů z výzkumu, lze formulovat další hlediska určení realizace, a *to vzhledem k úkolu* (rozhodnutí), jehož se týká [14] a jeho zasazení do organizačního i společenského kontextu. Takovými hledisky mohou být:

a) Obecnost

— přímo realizovatelný úkol (oproti realizaci dvoustupňové, tj. 1. specifikace, 2. vlastní realizace)

b) Aktuálnost

— úkol je bezprostřední nebo perspektivní (dlouhodobý, rozhodnutí neurčité, výhledové)

c) Dosah

— realizace rozhodnutí mající dopad na samotnou organizaci (resp. kolektiv), nebo vně — na obor, resort, společnost, životní prostředí (podle příjemce finálního výsledku)

d) Jednoznačnost

— realizace je jednoznačně připravena, naplánována a rozpracována předem
— realizace je upřesňována po etapách
— realizace postupuje v etapách a každá další etapa se realizuje v závislosti na výsledcích předchozích etap
— realizace je operativně řízena podle podmínek a potřeb

[12] V této skupině se (empiricky) neprojevila dimenze kreativity, jejíž diferenciální roli však lze objektivně předpokládat. To může být způsobeno tím, že respondent si volil akci pro popis sám a určená kritéria nemohla podchytit heterogenitu akcí. Tak byly vybírány především akce, které měly kreativní náboj a vyžadovaly nové přístupy, studium, hledání nových cest a které měly koncepční (nerutinní) charakter. Z tohoto hlediska jde podle našeho názoru o nereprezentativní výsledek.

[13] Nepředstavují však úplný seznam příčin nespokojenosti. Analýza faktorů spokojenosti a úspěšnosti realizační akce byla provedena zvlášť — není však předmětem tohoto článku.

[14] Jednotková kritéria jsou pouze ilustrována různými aspekty; škála možností je ve většině případů bohatší.

e) *Rutinnost*

- úkol je rutinní, jde o běžné realizační akce
- úkol odpovídá pravidelné, ale málo časté situaci
- úkol je nový, ale způsob realizace lze převzít
- úkol je pro realizátory nový, neočekávaný, originální, překvapující

f) *Kompetence, kontrola, samostatnost*

- řešení je v kompetenci realizátora
- kontrola zadavatelem
- kontrola širších souvislostí
- celospolečenská kontrola
- řešení je partnerskou záležitostí

g) *Potřeba, důležitost, naléhavost*

- rozhodnutí je reakcí na havarijní stav
- reakcí na věc, která je centrem pozornosti
- reakcí na zvýšenou potřebu
- rozhodnutí není vyvoláno bezprostředním tlakem

h) *Účinky*

- kladné účinky, záporné účinky, negativní průvodní jevy, dlouhodobé nepříznivé účinky
- krátkodobé versus dlouhodobé účinky

i) *Závaznosti*

- úkol je preferenční, realizace závazná, nebo může jít o úkol, jehož realizace není preferována, přednost dostávají jiné úkoly

j) *Typ činnosti*

- řídicí (opatření v organizační sféře, kontrola specifikace, dokumentace, specifikace plánu, plánování, převod na jinou úroveň ap.)
- produktivní (výroba, výzkum, činnosti končící konkrétním výsledkem)
- služby (obchod, údržba, administrace, zdravotní a sociální služba, statistická služba)
- správní a regulativní (zákonodárství, cenová rozhodnutí, kontrolní činnost, dopravní předpisy, sociální opatření)

k) *Cesta k výsledku*

- jednoduchá sekvenční (postupná práce na tomtéž — změna kvality v čase)
- jednoduchá paralelní (postupně vývoj kvalit souběžně a jejich sloučení na konci)
- komplexní: kombinovaná sekvenční a paralelní (sít na sobě závislých činností, z nichž řada probíhá souběžně)
- komplexní s vedlejšími zhodnotitelnými výsledky

l) *Předmět*

- osoby, skupiny, organizace, materiál, výroba, zákazník, příroda, ovzduší, omezené zdroje

Každé z těchto hledisek je de facto nepominutelné a má vliv na průběh, vytváří potřeby specifických řídicích přístupů a realizačních stylů. Kritéria mohou ve výzkumu sloužit jako komparativní hlediska či jako stratifikační hlediska pro výběrová šetření, především však jako definiční hlediska určující ty realizace, které považujeme za důležité a pro výzkum za podstatné (určujeme pomocí nich základní soubor realizací, který je zkoumán). {Neomezená heterogennost realizačních akcí nutně vede k tomu, že pro postižení empirických vztahů a souvislostí je nutné výzkumné soubory homogenizovat tím, že některá hlediska udržujeme konstantní.}

Tabulka 4. Typologie řídicího pracovníka z hlediska hodnotové orientace

	Orientace na seberealizaci v práci			
	ne		ano	
	ne	pasivní typ	typ orientovaný na práci	
Orientace na vlastní osobu	ne			
	ano	typ orientovaný na sebe	vyvážený aktivní typ	

Komplexní typologie (vždy tvořená vzhledem k nějakému kritériu) může být vytvářena kombinacemi jednotlivých hledisek. Pro vlastní výzkum je relevantní typologie vycházející z obsahu práce, v níž se kombinují čtyři výše uvedená hlediska. Úvahy o typech zde však mají abstraktní charakter. I když vycházíme ze zobecnění empirických faktů, pro výzkumné účely je nutno provést operacionalizaci jejich určení. Každá dimenze odpovídá celé škále možností, která se ovšem mění podle určení úkolu a jeho kontextu.

Hodnotová typologie řídicích pracovníků

Při dalším zkoumání realizačních činností a realizátorů je nutné určit jejich vztah k práci vůbec a k danému úkolu zvláště. Po potřeby sociologie řízení jsme vyvinuli typologii (překračující rámec výzkumu realizačních procesů), odvozenou z empirických dat (15) velmi výrazně určenou dvěma momenty: a) orientací na sebe, b) orientací na seberealizaci v práci (viz tab. 4).

Jiný pohled na tyto typy skládá dimenze aktivity a preference pracovních nebo osobních cílů. Optimálním typem je zřejmě aktivní pracovník, u něhož je vyvážená orientace na práci a osobní aspirace. Podle našich hypotéz má typ hodnotové orientace realizátora vysoký vliv na odpovědný přístup a iniciativu a tím i na kvalitu realizační akce, kterou řídí. To se projeví obzvláště u odpovědných a závažných úkolů spojených se značnými riziky, se skrytými potenciálními negativními důsledky úkolů a jejich inovací.

Lze předpokládat, že tyto typy mají svůj základ v osobnostních rysech, které se vytvářejí již v dětství, v období dospívání a přípravy na profesní dráhu. Odvozená typologie je — v této obecné rovině dichotomických řezů obou dimenzí — sama hypotetická, neboť obě dimenze jsou proměnné s mnoha přechodovými typy. Přesto má značný praktický význam: pro kádrovou práci, pro politicko-osvětovou práci, pro sestavování realizačních (a obecněji pracovních) kolektivů.

Typologie inspiruje další výzkumné kroky:

- určení její závislosti, resp. nezávislosti na dané skupině osob
- operacionalizaci dimenzí pro různé skupiny osob
- určení, zda zobecněným závěrům odpovídají výrazné typy v empirické realitě, či zda jde jen o krajní případy a bude nutno zjemnit specifikaci

(15) Byla odvozena metodou faktorové analýzy pro hlediska důležitosti, spokojenosti, vztahu k práci a kanonických korelací mezi těmito bloky proměnných, metodou vícerozměrného škálování (MINISSA, LINDA) a seskupovacími algoritmy. Jednotlivé tabulky ilustrující empirickou podporu pro dále uvedené závěry neuvádíme, neboť interpretace dat vychází z několika metod, vzájemně kontrolujících skutečný význam dat (konstrukční a obsahová validita) a korigujících se navzájem. Získané poznatky potvrzují obdobné výsledky z jiných studií, z nichž lze odvodit podobné typologie pro jiné výzkumné populace [např. Charvát-Řehák-Tuček 1977], a potvrzují i námi vyjádřené výzkumné hypotézy. Faktorový základ odvozené typologie je v našich empirických datech velice výrazný.

– nalezení konkrétních (a jednoduchých) diagnostických postupů pro určení jednotlivých typů

Celý výzkum má teoreticko-empirický charakter. Cílem jeho první fáze, jejíž některé výsledky jsme tu popsali, bylo položit metodologické i konceptuální základy a formulovat specifické i obecné hypotézy. Materiál přinesl řadu konkrétních metodologicky cenných poznatků (umožnil i zlepšení měřících nástrojů a rozhodnutí o některých metodologických hypotézách).

Je třeba dále propracovat hypotézy o vztahu jednotlivých struktur a ovlivnitelnosti jednak struktur samotných, jednak jejich vlivu na finální efekt realizace. Zároveň je nutné vytvářet podmínky pro využití získaných poznatků v práci s lidmi.

V této studii jsme uvedli jen základní výsledky a hypotézy, řada dalších (týkajících se konkrétního stavu, postoje vedoucích pracovníků, dalších dimenzí pohledu na realizační akci, vzájemného hierarchického postavení dimenzí atd.) je obsažena v některých citovaných pracích. Celkové zobecnění výsledků bude předmětem dalších etap práce.

Literatura

- Afanasjev, G. V.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SPN 1975.
- Bonoma, T. W.: *Conflict, Cooperation and Trust in Three Power Systems*. Behavioral Sciences 1976, No. 21.
- Ebert, T. J. – Mitchel, T. R.: *Organizational Decision Processes (Concepts and Analysis)*. New York, Crane, Russak 1975.
- Gvišiani, D. M.: *Organizace a řízení. Sociologická analýza buržoazních teorií*. Praha, Institut řízení 1973.
- Habr, J. – Vepřek, J.: *Systémová analýza a syntéza*. Praha, SNTL 1972.
- Charvát, F. – Odehnal, Z.: *Některé obecné problémy realizace modelového řešení*. In: *Operační výzkum a studium lidského faktoru*. České Budějovice, Dům techniky ČVTS 1972.
- Charvát, F. – Řehák, J. – Tuček, M.: *Dělník v procesu měnící se techniky a technologie*. Sociologický časopis 1977, č. 6.
- Khol, J.: *Implementační řídicí činnosti*. Praha, Institut řízení 1981.
- Khol, J.: *Objasňování v řídicí praxi*. Praha, Institut řízení 1979.
- Khol, J.: *Řídicí činnost*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978.
- Nestěrová, L. a kol.: *Podmínky efektivnosti realizační činnosti vedoucích pracovníků*. Výzkumná zpráva. Praha, Institut řízení 1979.
- Nestěrová, L.: *Realizační analýza v řízení*. Praha, Institut řízení 1980(a).
- Nestěrová, L.: *Realizační fáze řízení*. Praha, Institut řízení 1980(b).
- Nestěrová, L.: *Společenské aspekty řídicího rozhodování*. Praha, Institut řízení 1980.
- Nestěrová, L. a kol.: *Podmínky efektivnosti realizačního jednání vedoucích pracovníků*. Výzkumná zpráva. Praha, Institut řízení 1981.
- Nestěrová, L.: *Základy teorie realizace v řízení*. Praha, Institut řízení 1982.
- Nestěrová, L. – Řehák, J.: *Realizační akce z pohledu vedoucího pracovníka*. Výzkumná zpráva. Praha, Institut řízení 1979.
- Rubin, J. Z. – Brown, B. R.: *The Social Psychology of Bargaining and Negotiation*. New York, Academia Press 1975.
- Štech, S.: *Psychologické mechanismy projednávání jako implementačních řídicích činností*. In: L. Nestěrová a kol.: *Podmínky efektivnosti realizačního jednání vedoucích pracovníků*. Výzkumná zpráva. Praha, Institut řízení 1981.

A. V. Lektorskij. Sub'jekt, ob'jekt, poznanie (Subjekt, objekt, poznání)

Moskva, Nauka 1980, 360 s.

Problematika poznání, reprodukce obsahu, struktury, poznávacího vztahu, hlubší průnik do mechanismů působení mezi poznávajícím člověkem (subjektem poznání) a poznávaným předmětem (objektem poznávací činnosti) jsou přirozené trvalým zájmovým polem i v marxistické teorii poznání.

Jména takových sovětských autorů, jako V. S. Bibler, A. S. Bogomolov, A. V. Brušlinskij, L. S. Vygotskij, P. J. Galperin, D. P. Gorskij, V. S. Gott, V. V. Davydov, D. I. Dubrovskij, E. V. Iljenkov, B. M. Kedrov, P. V. Kopnin, A. M. Koršunov, A. N. Leontjev, M. K. Mamardašvili, N. V. Motrošilová, T. I. Ojzerman, M. N. Omeljanovskij, M. S. Rogovin, S. L. Rubinštejn, A. G. Spirkin, V. S. Švyrjev, A. D. Ursul a řada dalších, se stala pojmy v marxistické teorii poznání.

Mezi přední sovětské vědce systematicky se zabývající po dlouhá léta problematikou teorie poznání patří i V. A. Lektorskij. Způsob, jímž klade základní otázky teorie poznání v knize *Subjekt, objekt, poznání* je mimořádně pozoruhodný. Předcházely jí desítky studií věnovaných dílčím gnozeologickým otázkám (řada těchto studií byla publikována i u nás).

Pozoruhodnost práce je dána jednak šíří záběru (jak zpracováním rozsáhlého historicko-filozofického materiálu — Descartes, Kant, Fichte, Hegel a zejména materiálu z oblasti buržoazní filozofie XX. století, tak zpracováním neméně rozsáhlých pramenů z oblasti *speciálních věd*, vyjadřujících se ke gnozeologické problematice — psychologie, teorie vědy, lingvistiky atd.), ale zejména solidností a hloubkou marxistické analýzy celku i dílčích otázek teorie poznání. Celý text si udržuje filozofický charakter, tj. ani při zpracování dílčích otázek poznání (problémů speciálněvědního poznání) neupadá do „technicismu“, ale neustále konfrontuje tyto otázky se základními premisami marxistické teorie poznání.

Kniha je rozdělena do dvou částí. *První část* autor nazval *Pojetí poznávacího vztahu v nemarxistických gnozeologických koncepcích* a rozdělil ji do dvou kapitol: první kapitola polemizuje s výkladem poznání jako vzájemným působením dvou fyzických systémů (člověk-příroda) a druhá s těmi koncepcemi, jež chápou poznání jako určované strukturou vědomí.

Účelem této části je, jak autor zdůrazňuje, poukázat na takové gnozeologické analýzy, které vědomě zavádějí zkoumání do slepé ličky, tj. plodí rozpory mezi filozofickou koncepcí a reálnými fakty poznání a vědomí. Analýza a zavržení těchto forem pojetí poznávacího vztahu pomáhá jasněji narysovat specifický přístup k analýze poznání, který je charakteristický právě pro marxisticko-leninskou teorii poznání.

První kapitola první části, analyzující pojetí poznávacího vztahu jako dvou fyzických systémů, je kritikou metafyzického, mechanického materialismu. Teorie poznání metafyzického materialismu sice chápe veškerou realitu jako systém materiálních útvarů, které jsou v určitých vzájemných vztazích; i subjekt je pojat jako součást objektivně reálného světa a nikoli jako nějaká mimomateriální podstata. Tyto materialistické premisy jsou ovšem — jak Lektorskij precizně ukazuje — spojovány s takovými hypotézami, jež zavádějí výzkum do subjektivismu. Jde o pojetí subjektu jako čistě fyzického tělesa či biologické bytosti, která je ve vzájemné součinnosti se světem materiálních objektů, a to na základě přírodních zákonů.

Lektorskij ukazuje, že naprosto nejde o hledisko zasuté hluboko v dějinách, nýbrž o stanovisko velmi často zastávané i v současnosti. Na rozboru reprezentacionistické koncepce J. Locka, kauzální teorie vnímání B. Russella, genetické epistemologie J. Piageta a operacionalistické teorie fyzika P. Bridgmana rozebírá nedostatky různých variant naturalistického pojetí poznávacího vztahu.

Druhá kapitola první části je věnována kritické analýze velmi vlivného typu pojetí poznání v buržoazní filozofii, pokoušejícího se vysvětlit podstatu poznání cestou analýzy struktury individuálního vědomí. Jde o typ gnozeologie, který poprvé jasně formuloval Descartes, a později byl zpracován různými školami subjektivi-

vně idealistické gnozeologie. Lektorskij se zabývá Descartovou koncepcí a transcendentálními koncepcemi (Kant, Fichte, Husserlova fenomenologie) a rovněž Sartrovou z fenomenologie čerpající existencialistickou koncepcí poznání.

V podrobných analýzách se přesvědčivě ukazuje, že nedostatky transcendentálního a subjektivismu spočívají v chybném pojetí poznávacího vztahu, ve snaze pocho-
pit zvládnouti vědění na základě analýzy aktu reflexe „čistého“ sebereflekujícího „Já“. Skutečná závislost je však přímo protikladná: vznik „Já“, jeho sebevědomí a reflexe musí být chápán jako výsledek procesu formování zkušenosti, jako důsledek rozvoje určitých objektivních vztahů daného subjektu ke světu materiálních předmětů a jiných lidí. Zásadní chybou tohoto typu gnozeologie je, že vědění o vlastní existenci je považováno za nepochybnější nežli vědění o existenci vnějšího světa. Ve skutečnosti samotný elementární akt sebevědomí předpokládá vždy uznání světa vnějších objektů, nezávislých na vědomí a spjatých stálými vztahy.

Nutno zdůraznit pozoruhodný fakt, že analýza Husserlovy a Sartrovy teorie poznání patří mezi první hluboké rozsáhlejší marxistické analýzy tohoto přístupu. Lektorského pečlivá marxistická analýza zmíněných nejvlivnějších západních gnozeologických koncepcí pečlivě a solidně odděluje racionální jádro od idealistického nánosu a ukazuje, kde jsou v relaci ke skutečnosti a jejímu vědeckému po-
stizení marxistickou teorií poznání nejvýraznější slabiny analyzovaných koncepcí.

Druhá část knihy je nazvána Marxistický přístup: poznání jako sociálně zprostředkovaná, historicky se vyvíjející činnost odrazu. Je rozdělena do čtyř kapitol. První kapitola je věnována odrazu, *předmětné praktické činnosti a komunikaci*, druhá kapitola se jmenuje *Teorie a svět objektů*, třetí kapitola je nazvána *Alternativní světy a problém kontinuity ve zkušenosti* a čtvrtá *Reflexe poznatků a rozvoj poznání*.

Celkově je druhá část práce věnována výzkumu specifických zvláštností, s nimiž se setkáváme při výkladu poznávacího vztahu v systému vědecké, tj. marxistickoleninské teorie poznání. Dialektickomaterialistické pojetí poznávacího vztahu umožňuje odpovědět na otázky, na něž se nepodařilo odpovědět nemarxistické gnozeologii, a poskytuje vědecké vysvětlení těch reálných faktů poznání, na něž naražili představitelé buržoazní filozofie, aniž byli schopni je přesvědčivě vyložit. A. V. Lektorskij provádí detailní analýzu výchozí pozice marxistickoleninského pojetí poznávacího vztahu subjektu a objektu, pozice spjaté s principiálním uznáváním jednoty odrazu s předmětné praktickou a komunikační činností, s uznáním faktu sociální zprostředkovanosti a historického charakteru poznání. Na základě principů dialektickomaterialistické teorie poznání je zpracována řada problémů, vytčených zejména současnými speciálními vědami i teorií poznání jako filozofickou disciplínou. Jde zejména o posouzení role objektivních etalonů v procesu formování smyslového poznání, o vzájemný vztah předmětných a operačních komponentů v systému poznání, o různé typy vztahu reálných a ideálních objektů, o vzájemný vztah „alternativních“ konceptuálních systémů a jím odpovídajících objektů, o souvislost nepřetržitosti a přetržitosti poznávací zkušenosti, o vzájemný vztah poznání, sebevědomí a reflexe, zjevné a implicitní poznání, o vztah individuálních a kolektivních subjektů poznání aj. Analýzu těchto otázek spojuje autor s filozofickým výkladem údajů řady speciálních disciplín (psychologie vnímání, kognitivní psychologie, etnolingvistiky, teorie a dějin vědy, formálně logické analýzy vědeckých teorií atd.). V souvislosti s tím se dotýká dílčích gnozeologických teorií Kuhna, Sapira a Whorfa, Quina, Poppera a dalších. Jako pendant k analýze subjektivně idealistických koncepcí poznání analyzuje ve druhé části rovněž pojetí poznání, které zformuloval na objektivně idealistickém základě Hegel.

Ve svém systematickém výkladu marxistického pojetí poznávacího vztahu Lektorskij ukazuje, že — jak to dokumentuje především nedostačující mechanickomaterialistický přístup — pojetí subjektu jako materiální bytosti a uznání důležité role materiální činnosti v poznání je nutné, ovšem samo o sobě nedostačující pro vědecký výklad poznávacího vztahu. Omezený naturalistický výklad praktické a poznávací činnosti subjektu nemůže obstát proti subjektivismu, naopak stává se branou k němu. Vědecké pojetí poznávacího vztahu předpokládá důslednou realizaci hlediska jednoty odrazu a činnosti. To je však možné, jak Lektorskij ukazuje, jen tehdy, jestliže sám subjekt a jeho činnost jsou chápány ve své sociálně kulturní a historické podmíněnosti a jestliže se uznává, že předmětné praktická a poznávací činnost subjektu je zprostředkována vztahem subjektu k jiným subjektům. K dalším oporám Lektorského pojetí patří poznatek, že lidské poznání jako nejvyšší forma odrazu skutečnosti předpokládá nejen uvědomělý vztah subjektu k objektu, ale i uvědomělý vztah subjektu k sobě samému. Elementární formy poznání (např. vnímání) jsou doprovázeny vědomím místa individuálního subjektu v systé-

mu prostorově časových vztahů objektivního světa. Vědecká činnost pak je možná jen tehdy, když jde nejen o pohyb poznávání podle studovaných objektů, ale i o vědomí způsobů a norem poznávací činnosti, vlastních kolektivnímu subjektu. Vědecká teorie poznání, jak Lektorskij ukazuje, je zvláštním druhem reflexe nad poznáním a klade si za úkol vyčlenit nezbytné podmínky jakéhokoli poznání, stanovit všeobecné poznávací normy. Za důležitý rys této teorie považuje Lektorskij skutečnost, že obraz charakteristik reálně existujícího poznání je v ní realizován v jednotě s předpisováním určitých norem poznávací činnosti. Celkový obraz poznání vědy, vytvářený teorií poznání, se sám zapojuje do reálného chodu poznání a v určitém ohledu ho přetváří.

Celkově lze říci, že se autor pokusil ukázat z pozic dialektického materialismu základní linie řešení jednak těch problémů, které byly vymezeny v dějinách vědy, a jednak těch otázek, které se aktuálně posuzují v souvislosti s rozvojem soudobé vědy, s nejnovějšími údaji psychologie, teorie vědy a logicko-metodologických výzkumů. Vzniklo tak dílo, k němuž se zřejmě budou pro poznání a inspiraci obracet specialisté z řady vědních oborů po dlouhou dobu.

Rudolf Steindl

B. G. Luk'janov: Metodologičeskije problemy chudožestvennoj kritiki (Metodologické problémy umělecké kritiky)

Moskva, Nauka 1980, 331 s.

Problém objektivního hodnocení uměleckých děl je patrně jedním z nejstarších problémů v dějinách vědy o umění. Čteme-li Aristotelovu *Poetiku* nebo listujeme-li Filostratovými popisy obrazů, ihned se přesvědčíme, že oba hledají a zčásti i používají to, co dnes obvykle nazýváme „kritérii hodnocení“ uměleckých děl. Od prvních chvil svého styku s uměním člověk totiž potřeboval nějaké spolehlivé prostředky k jeho analýze a hodnocení. A právě tím se, jak známo, zabývá i současná umělecká kritika.

O její podstatě se ovšem dodnes vedou spory. A je i nemálo lidí, kteří upírají umělecké kritice jakoukoli vědeckost a přesvědčivost, neboť se domnívají, že o umění lze zcela spolehlivě soudit jen na základě vlastního vnitřního citění, intuice.

B. G. Luk'janov, autor knihy *Metodologičeskije problemy umělecké kritiki*, zastává odlišné stanovisko, jež, jak přesvědčivě dokazuje, vychází z nejlepších tradic světového estetického myšlení. Jeho podstata spočívá v tom, že umělecká kritika je chápána jako určitý poznávací proces, který je podřízen všem zákonitostem marxistické teorie poznání. To znamená, že umělecká kritika má jako každý jiný poznávací proces své kategorie, své vlastní zákony jejich aplikace atd. a že i na uměleckou kritiku můžeme vznášet požadavek „vědeckosti“, opodstatněnosti aj.

Máme-li náležitě ocenit obtížnost úkolu, který si B. G. Luk'janov stanovil, je třeba připomenout, že nejde o kritiku některého zvláštního druhu umění, ale o kritiku vcelku, pojatou z hlediska neobecnějších zákonitostí. Autor si klade za cíl stanovit kategorie umělecké kritiky, ukázat je při „práci“, odůvodnit jejich aplikovatelnost na jakékoli umělecké dílo, hodné toho názvu.

Jakmile čtenář pochopí tento záměr, může ihned položit oprávněnou otázku. Nechystá se snad autor předložit soubor jakýchsi přísných kategorií či vlastně šablon, které vyústí v novou normativistickou koncepci? Tak tomu však není. Autor si je vědom tohoto nebezpečí a předem vysvětluje, že stanoví *principy* analýzy a hodnocení vůbec neznámá dávat recepty na každý případ. Jestliže připomeneme — čímž poněkud předbíháme —, že jedním z nejdůležitějších kritérií hodnocení, která jsou v knize odůvodňována, je kritérium novosti, je jasné, že tu nelze mluvit o jakémkoli omezování rozvoje umění. V knize je nadto uchopen a položen problém *systémovosti* kategorií analýzy a hodnocení, což je téma zvláště zajímavé.

Výchozí pozici autora tvoří — podle našeho názoru nanejvýš správný — postulát, podle něhož je umění možné hodnotit jako společenský jev jen při respektování jeho specifičnosti. To však znamená, že povaha umění sama diktuje a předpisuje prostředky jeho poznávání. Autor používá vědecky nashomážděné údaje o systémovém charakteru objektů (v ČSSR rozpracovává tuto myšlenku Sáva Šabouk, s nímž se autor v dané otázce shoduje) a oprávněně předpokládá, že kategorie odrážející systémový objekt nemohou samy být nesystémové.

Jak buduje tento systém? Jaká je hierarchie kriticko-hodnotících kategorií?

B. G. Luk'janov se v pojetí umění opírá o leninskou teorii odrazu jako o metodologický základ, bez něhož nelze umění filozoficky pochopit. Ukazuje, jak z předpokladu přijatého na počátku (teorie odrazu jako klíč k povaze umění), nutně vyplývají všechny nejdůležitější kategorie kritiky, které jsou vzájemně tak spojeny, že jedna

z nich se nemůže objevit dříve než jiná a každá základní kategorie se může dále jakoby rozvinout ve vějíř speciálnějších kategorií („pravdivost“ umění například vede k „poznatelnosti“, „přirozenosti“, „novosti“ a mnoha dalším). Autor se tak snaží – a podle našeho názoru nikoli neúspěšně – ukázat *logiku* analýzy umění, která vede k jeho objektivnímu hodnocení.

Jaké jsou kategorie, které konkrétně vyvozuje? Jejich řetěz je, uvedeme-li je v nejobecnější podobě, následující: pravdivost, typičnost, ideál, ideovost, stranickost, lidovost, forma, zobecňující kritéria (uměleckost, krása aj.).

Zvláštní pozornost věnuje autor přechodům od jedné kategorie k jiné. Tak například „pravdivost“ neklade na první místo z tradiční úcty k této kategorii, opěvované prakticky všemi teoretiky, ale vzhledem k požadavkům teorie, která tvoří základ (tzn. teorie odrazu).

Skeptik, jenž by chtěl pochybovat o nutnosti uvedených kategorií, by velmi rychle pochopil, že nelze otřást ani jednou z nich, aniž bychom se dotkli toho filozofického základu, z něhož vyrůstají: předpokladu teorie odrazu v umění.

V knize jsou uvedeny přesvědčivé argumenty ukazující, že vzájemná souvislost kategorií byla prakticky respektována ve všech rozvinutých škálách kritiky – od čínských filozofů až po Saint-Beuva a Goetha, nemluvě o ruských revolučních demokratech.

Pro moderního čtenáře je zajímavý autorův názor na aplikovatelnost těchto kategorií na „expresivní“ druhy umění (hudbu, architekturu). B. G. Luk'janov je přesvědčen, že všechny kategorie „pracují“ ve všech druzích umění: musí však být přizpůsobeny *jazyku* příslušného druhu umění a vyžadují i svůj *objekt* zobrazení. Je přirozené, že ten, kdo chce přistupovat k hudbě s „literárními“ kritérii, nepochodí. Přihlédneme-li však ke specifčnosti hudebního obsahu, ukáže se, že například „pravda“ je v hudbě stejně závazná jako v literatuře (při analýze tohoto druhu materiálu se autor opírá o svědectví největších hudebních kritiků a skladatelů – B. Asafjeva, D. Šostakoviče, J. Kremleva aj.).

Stejně zajímavá je jedna z nejdůležitějších a nejrozsáhlejších částí knihy pojednávající o ideovosti umění. Autor ukazuje, že světové umění mělo v sobě vždy aspekt ideovosti, osvětluje dialektiku aplikace této kategorie v různých epochách a její přerůstání v kategorii stranickosti. Dokonce i buržoazní ideologové, kteří se rozcházejí s marxisticko-leninskou estetikou v hodnocení obsahu idejí a jejich významu pro uměleckou hodnotu díla, jsou stále častěji nuceni přiznat nevyhnutelnost kritéria ideovosti pro analýzu a hodnocení umění.

Kromě hlavního záměru – zdůvodnění systémovosti kategorií umělecké kritiky – řeší autor celou řadu speciálních, avšak neméně důležitých úkolů: Odůvodňuje estetičnost řady kategorií považovaných někdy za vnější a nikoli specifické pro umění, analyzuje reálné obtíže a paradoxy hodnocení umění minulých epoch, problémy filmování klasiky a mnohé další. Prakticky o každém problému, jehož se dotkne, říká něco nového, co obohacuje naši představu o zdánlivě dávno známých kategoriích, jako jsou například kategorie estetického ideálu, „tajemnosti“ krásy, povahy uměleckého detailu a řada dalších.

Je přirozené, že v tak rozsáhlé knize, chápající kritiku komplexně jako proces, jsou nutná určitá omezení. Autor nezdídkla klade zajímavé otázky, jako například lidovost umělecké kritiky, uměleckost umění, historismus kritických kategorií, rozsah knihy však neumožňuje, aby se jimi širěji zabýval. Doufáme, že v budoucnosti bude mít možnost věnovat jim (především problému konkrétně historického) více času a místa.

Knihy o metodologii umělecké kritiky jsou, zvláště mají-li monografický charakter, natolik vzácné, že musíme knihu B. G. Luk'janova přivítat jako jednu z prvních vlastovek velké diskuse o povaze současné umělecké kritiky. Tváří v tvář celé řadě destruktivních tendencí v současném buržoazním umění a pokusům o znehodnocení pokladů světové klasiky je každý teoretik povinen znovu se zamyslet nad kritérii odůvodněných soudů o umění. Kniha B. G. Lukjanova je důležitým krokem v tomto směru.

Valentina Skaržinská

Systéma obrazovanijsa i social'naja struktura (Vzdělávací soustava a sociální struktura)

Red.: Ž. Fergeová – D. Varnai

Budapešť, Institut obščestvennych nauk CK VSRP 1980, 240 s.

V rámci spolupráce akademií věd socialistických zemí se už více než 10 let uskutečňuje výzkumná činnost, jejímž cílem je přispívat k poznání sociální struktury soudobé socialistické společnosti. Existuje několik mezinárodních skupin, které se v posledním období zabývaly či zabývají mimo jiné rozvojem dělnické třídy v socia-

listické společnosti, úlohou inteligence v budování socialistické společnosti, vytvářením socialistického životního způsobu, sociálním plánováním a prognostikou, demografickými faktory a rolí rodiny v procesu reprodukce sociální struktury, vztahem mezi vzdělávací soustavou a sociální strukturou.

Recenzovaný sborník, obsahující (kromě úvodu) 12 příspěvků autorů ze socialistických zemí⁽¹⁾ vznikl ze spolupráce v poslední uvedené skupině. Uvedme hned na počátku, že nepředstavuje soubor statí, jež byly vypracovány autory z různých zemí na základě shodného či srovnatelného empirického materiálu (například mezinárodního výzkumu), ale že jde o práce, které se — s různou intenzitou a někdy i dosti rozdílným jazykem — zabývají některými stránkami vztahu mezi sociální strukturou a vzdělávací soustavou. Jednotlivé statí tedy nevycházejí ze společných výsledků práce členů jedné pracovní skupiny, z výsledků výzkumu s aplikovanou shodnou technikou ani z komparace statistických údajů (s výjimkou příspěvku Z. T. Golenkové), ze závěrů formulovaných na základě analýzy mezinárodních statistik, ale především ze „zvládnutí národních zvláštností“, jež se ovšem stává předpokladem k nalézání společných, obecných rysů. I když příspěvky akcentují rozdílné stránky tohoto vztahu, přispívají vlastně všechny k bližšímu poznání, jak se sociální struktura a vzdělávací systém vzájemně ovlivňují. Přestože se zabývají především „domácí“ problematikou (jednotliví autoři analyzují stav ve své vlastní zemi), dospívá čtenář nutně k závěru — a v tomto spatřují hlavní přínos sborníku — že mnohé na první pohled specifické je vlastně obecné, že mnohá „domácí“ pozitivita či negativa jsou pozitivita a negativita s obecnou platností.

V příspěvku Z. T. Golenkové (který by snad bylo vhodnější zařadit hned na začátek) je rozebíráno postavení tzv. vyššího vzdělání v šesti socialistických evropských zemích. Tento příspěvek také jako jediný operuje s mezinárodními statistikami a s komparací historického materiálu. Ukazuje jak na obecné zákonitosti vývoje tohoto vzdělání v letech po druhé světové válce, tak i na zvláštnosti dané například rozdílnou výchozí kulturní úrovní obyvatelstva, rozdílným stavem vývoje vzdělávací soustavy. (Tyto výchozí rozdíly lze demonstrovat např. na rozdílném počtu negramotného obyvatelstva či na rozdílech v datu založení prvních vysokých škol. V Československu, Polsku, Maďarsku byly založeny první vysoké školy ve 14. století zatímco v Rumunsku až v 19. století.) Bez ohledu na tuto rozdílnou úroveň měl vývoj v uvedených zemích v letech po druhé světové válce mnohé shodné rysy. Došlo zde k značnému růstu počtu studentů i k zvýšení osob s tzv. vyšším vzděláním, k změnám v systému vzdělávání, k změnám, jejichž cílem bylo zintenzívnit tvorbu inteligence dělnického a rolnického původu, k růstu podílu národního důchodu věnovaného na školství, k rozvoji především technických a zemědělských vysokých škol. Došlo také k zásadním proměnám v sociálním složení studentů středních i vysokých škol a způsobu získávání vyššího vzdělání, k proměnám inteligence z hlediska jejího sociálního původu. Proměnu této inteligence nejlépe znázorňuje A. Matějovský ve své studii o tzv. staré a nové inteligenci a její cestě k vysokoškolskému vzdělání (nová inteligence je částí dělnické třídy, která v intencích politiky vládnoucí role dělnické třídy „přešla“ v inteligenci) i o rozdílných vzdělávacích aspiracích dětí z rodin tzv. staré a nové inteligence.

Téměř všechny příspěvky otevírají úvahu o „svém“ problému diskusí o změnách v sociálním složení studentů středních i vysokých škol popisem růstu, stagnace,

(1) Ve sborníku jsou tyto statí:

1. V. Adamski, *Možnosti vzdělávání v Polsku: sociální politika a determinanty struktury a kultury*
2. I. Bialecki, *Volba a výběr ve škole*
3. I. Venedikov, *Mládež a její realizace v praxi*
4. Z. T. Golenková, *Sociologické problémy vyššího vzdělání v evropských socialistických zemích*
5. A. Matějovský, *Sociální reprodukce inteligence v ČSSR*
6. A. Meier, *Úloha socialistického vzdělávacího systému v reprodukci a změnách sociální struktury*
7. D. Holda, J. Munk, A. Matějovský, *Sociologické zkoumání vzdělávacího systému v ČSSR*
8. H. Nikkelová, I. Steinerová, *Rodinný původ a úspěch ve škole*
9. A. Kirch, *Sociální determinace skladby uchazečů*
10. Ž. Fergová, F. Gažo, *Základní sociální funkce současného maďarského vyučovacího systému a některé problémy s plněním těchto funkcí spjaté*
11. F. R. Filippov, *Sociální aspekty vztahu všeobecného a odborného vzdělání v SSSR*
12. M. Čáko, I. Liško, *Příprava kvalifikovaných dělníků a sociální mobilita*.

poklesu počtu jedinců rozdílného sociálního původu či analýzou změn ve vzdělanosti a kvalifikační struktuře obyvatelstva, k nimž v uplynulých zhruba 35 letech došlo. Řada autorů si položila otázku, co je příčinou toho, že sociální složení studentů neodpovídá sociálnímu složení společnosti, proč jsou jak mezi zájemci o studium tak i mezi studujícími častěji zastoupeni jedinci původu inteligence, jaká je funkce mechanismů zvýhodňujících přístup k vyššímu vzdělání dětí dělnického a rolnického původu, popřípadě jak ve svých důsledcích ovlivňuje tato tzv. pozitivní diskriminace (Adamski) celý profesní život zvýhodněného jedince.

Někteří autoři se zaměřují převážně na rodinu (Bialecki, Meier, Nikkelová, Steinerová), na její úlohu v procesu přípravy „zájemce“ o tzv. vyšší studium. Analyzují vliv rozdílné vzdělanosti a kulturní úrovně rodin na úspěch ve škole, charakter rodinné výchovy z hlediska rozdílné pozice hodnoty vzdělání v hierarchii hodnot dětí, diskutují o vlivu sociální „nutnosti“ studovat z hlediska udržení sociálního a vzdělanostního statusu. Další (Venedikov, Kirch, Fergová, Gažo) věnují provedení pozorování škole, a to jak škole základní, která podle Fergové nevyrovnává rozdíly „nerovného startu“, ale spíše je prohlubuje a která stále silněji akcentuje svou funkci selektivní, tak i škole střední, především střední všeobecně vzdělávací škole, která reprezentuje hlavní cestu na školu vysokou. Vysoká, střední ale i základní škola stojí v centru úvah Fergové a Gaži, kteří se značně odlišně od ostatních příspěvků zamýšlejí nad základními společenskými funkcemi současné maďarské školy a diskutují i řadu problémů, jež z plnění těchto funkcí vyplývají. Jako jediní si také staví otázku, existuje-li již dnes či bude-li v blízké budoucnosti existovat nadprodukce kvalifikovaných a vysoce vzdělaných odborníků, a také na tuto otázku odpovídají. Argument o formálním kvantitativním nadbytku doplňují úvahou o kvalitě pracovníků, především z hlediska vazby mezi všeobecnou přípravou a odbornou, profesní přípravou. V této souvislosti kladou i otázku, zda vůbec má být profesní příprava záležitostí školských institucí a zda nemá být více přimknuta k sféře praxe.

Sborník *Vzdělávací systém a sociální struktura* představuje soubor statí na první pohled obsahově jen volně spjatých. Jednotlivé příspěvky nepřímým způsobem i obraz o stavu sociologie v jednotlivých zemích, vypovídají o specifických problémech jednotlivých společností, o cestách, jimiž jsou řešeny, o dosažených úspěších i dosud nezvládnutých skutečnostech. Po jejich prostudování však si jasně uvědomujeme společné determinanty minulého vývoje i současného stavu.

Eliška Freiová

Socialističeský obraz žití (Socialistický způsob života)

Moskva, Politizdat 1980, 319 s.

Problém socialistického způsobu života se již přesvědčivě zformuloval jako samostatný předmět sociologického výzkumu, zaujímající významné místo v marxistických společenských vědách. V sovětské společenskovědní literatuře posledních let se objevilo mnoho závažných publikací zaměřených na toto téma. Patří k nim i recenzovaná monografie, napsaná kolektivem významných sovětských vědců G. E. Glezermanem, P. A. Ignatovským, M. T. Jovčukem, N. M. Kejzerovem, M. N. Rutkevičem aj.

Prvních dvacet sedm stran knihy je věnováno rozboru pojmu „způsob života“. Autoři zde dokazují, že způsob života je vymezen na jedné straně materiálními, praktickými vztahy lidí k přírodě, úrovní technické vybavenosti a produktivity práce (tj. stavem výrobních sil) a na druhé straně charakterem výrobních vztahů, ekonomickým řádem společnosti, který určuje celý systém společenských poměrů. Vysvětlují, že ačkoli je způsob života určen způsobem výroby hmotných statků, nelze ho s ním ztotožňovat. Způsob života se nevztahuje pouze ke sféře materiální výroby a ve společnostech s třídními antagonismy není pro všechny stejný, jednotný.

Dále je zde zkoumán problém vzájemného vztahu mezi činností lidí (a tedy i jejich způsobem života) a životními podmínkami. V publikaci je zformulován názor, že podmínky života, ačkoli determinují lidskou činnost, nelze v jejich souhrnu (tedy jako podmínky přírodní i společenské) zahrnovat do pojmu způsob života, protože by to znamenalo ztotožnění způsobu života se společností jako celkem, ztrátu specifičnosti tohoto pojmu. Současně autoři odmítají i druhou krajnost, kterou představují pokusy vyčlenit zcela podmínky života ze způsobu života, tedy ze životní činnosti lidí, protože zcela ignoruje fakt, že měnit životní činnost lidí nelze bez změny jejich věcných i sociálních životních podmínek. Na základě rozboru konkrétních příkladů podstaty věcných a společenských podmínek činnosti autoři dospívají k závěru, že způsob života je „souhrn forem činnosti chápaných v neoddelitelné jednotě s podmínkami této činnosti“ (s. 11).

Z teoretického hlediska jsou zajímavé úvahy o vztazích mezi pojmy „způsob života“, „životní úroveň“, „kvalita života“. V sovětské vědecké literatuře lze k tomuto tématu

nalézt různá stanoviska. Někteří badatelé vyjádřili názor, že v kategorii „životní úroveň“ se projevuje kvantitativní charakteristika určitého způsobu života. Jiní vztahovali životní úroveň, stupeň blahobytu pouze k podmínkám a výsledkům životní činnosti, nikoli k ní samé. Další neúměrně akcentovali rozdílnost obou pojmů. Recenzovaná monografie objasňuje vzájemný vztah obou kategorií a zdůrazňuje, že způsob života patří k pojmům odrážejícím obecné rysy života společnosti, proto může být i on, stejně jako sama společnost, pochopen pouze v jednotě kvalitativní a kvantitativní určenosti (s. 17). Nejzřetelněji se dialektické vzájemné působení životní úrovně a způsobu života projevuje ve spotřebě, která je charakterizována nejen objemem a úrovní uspokojování potřeb (životní úroveň), ale také jejich rozvojem a zdokonalováním (způsob života).

Pokud jde o pojem „kvalita života“, který se velmi rychle rozšířil v buržoazní a reformistické ekonomické, sociologické a politické literatuře, autoři odhalují jeho nesprávnou argumentaci, v níž jsou stavěny do protikladu kvalitativní stránky života lidí se stránkami kvantitativními, vyjádřenými v životní úrovni. Jsou toho názoru, že pojem „kvalita života“ dosud nebyl přesně vymezen, jak koneckonců připouštějí i někteří sociologové z kapitalistických zemí.

Hodnotíme-li pozitivně pokus autorů zpřesnit a zdůvodnit pojmový aparát problematiky způsobu života, nemůžeme současně nepoznamenat, že v knize nejsou analyzovány některé další pojmy, zejména pojem „koncepte života“. Pod něj jsou například zahrnovány potřeby, zájmy, životní postoje, světónázor, všechno to, co tvoří subjektivní podmínky činnosti člověka a sociálních skupin. Pojem koncepte lidského života pomáhá přesněji objasnit hybné síly lidského jednání, nabízí klíč k pochopení vnitřních vzájemných vztahů různých forem životní činnosti. Bylo by ho možno porovnat i s takovými obecně filozofickými pojmy, jako je „světový názor“ a „smysl života“, s nimiž ho spojuje souvztažnost a určitá shoda mnohých elementů.

Zvláštní pozornost je v knize věnována určující úloze práce v utváření socialistického způsobu života. Vždyť svobodná, tvůrčí práce, nové podmínky pracovní činnosti jsou jednou z hlavních charakteristik socialistického způsobu života. Společensky užitečná činnost nabyla v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti nových rysů a stimulů. Je nejen zdrojem prostředků k životu, ale také nástrojem uspokojování mnohotvárných potřeb lidí. Pouze svobodná a tvůrčí práce může být zdrojem mravního uspokojení, zajišťuje sociální jistotu pro dnešek i zítřek, přináší pocit společenské užitečnosti. I další rysy socialistického způsobu života — kolektivismus, životní optimismus, humanismus a duchovní bohatství jsou v mnohém podmíněny, jak autoři zdůrazňují, pracovní činností sovětských lidí.

Recenzovaná kniha ukazuje, že v podmínkách rozvinutého socialismu se posilují tvůrčí momenty práce, zvyšuje se různorodost výrobních funkcí, překonává monotónnost, neatraktivnost práce a rozdrobenost výrobních procesů. V pracovních funkcích se stále významněji uplatňuje řízení a kontrola pracovních procesů. Kniha kritizuje koncepci buržoazních ideologů, kteří se snaží zaměnou charakteru práce a jejího obsahu dokázat, že jen technika mění práci a postavení člověka ve výrobě, a zamlžují tak povahu reálného vztahu pracovníka k výrobním prostředkům. Je nesporné, že moderní technika v podmínkách kapitalistického soukromého vlastnictví nemění podstatu postavení pracovníka ve výrobě i společnosti, a naopak, že používání strojů vyrobených v kapitalistickém podniku neznamenaí import podmínek a charakteru práce, jestliže tato technika působí v socialistickém podniku, v podmínkách sovětského pracovního zákonodárství.

Velký vliv na utváření způsobu života má úroveň hmotného blahobytu. V monografiích jsou fundovaně analyzovány vzájemné vztahy mezi těmito dvěma jevy, zákonitostí a tendencí vývoje životní úrovně, zdokonalování vztahů rozdělování i vedoucí úloha KSSS a sovětského státu při zajišťování růstu hmotného blahobytu a zdokonalování základních stránek způsobu života. Zvláštní pozornost věnují autoři úloze rozdělování podle práce, společenským spotřebním fondům (s. 73–79) i rozvoji celého mimopracovního života (s. 79–92). Vztahy rozdělování a spotřeby — v jednotě s výrobními silami společnosti — jsou chápány jako ekonomická základna uspokojování lidských potřeb. Růst hmotného blahobytu pracujících za socialismu je prakticky bez hranic, nemůže však být živelný ani automatický. Socialistický způsob života, jak zdůrazňují autoři, předpokládá harmonické spojení růstu uspokojování hmotných i duchovních potřeb. Ekonomická i sociální politika i výchovná práce KSSS jsou proto zaměřeny na utváření racionálních potřeb.

Socialistický způsob života má své ekonomické základy, nelze ho však s nimi ztotožňovat. Protože, jak řekl V. I. Lenin, na ekonomické základy socialismu musí existovat demokratická organizace státu. V části věnované politickým základům socialistického způsobu života je zdůrazněno, že jeho nejvýznamnějším rysem je široká politická aktivita miliónů pracujících, jež socialismus pozvedl k samostatné historické tvorbě nehlubších základů vlastního života. Autoři analyzují rozhodující směry dalšího rozvoje

socialistické demokracie, které jsou stanoveny Programem KSSS, sovětskou ústavou a usnesením XXV. sjezdu KSSS: neustálé rozšiřování účasti občanů na řízení státních a společenských záležitostí, zdokonalování státního aparátu a rozvoj demokratických základů socialistické státnosti, růst aktivity společenských organizací, posílení lidové kontroly, upevnění právních základů státního a společenského života, rozšiřování publicity a respektování veřejného mínění, vytváření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti.

Objasňuje se zde i úloha pracovních kolektivů v rozvoji demokratismu sovětského způsobu života. V těchto prvotních buňkách socialistické společnosti sovětské lidé procházejí školou pracovní a politické aktivity, v nich se současně řeší výrobní i výchovné úkoly, zde existují nejpříznivější podmínky pro plnou jednotu ideově politického, pracovního a mravního formování člověka.

Strany 118—155 jsou věnovány vlivu duchovní kultury na rozvoj socialistického způsobu života, otázkám vzájemné podmíněnosti způsobu života a morálky a otázkám mravní výchovy. Na bohatém faktickém materiálu jsou ilustrovány velké změny, k nimž došlo a dochází v duchovní oblasti života sovětské společnosti. Na základě prací klasiků marxismu-leninismu jsou rozebírány zákonitosti rozvoje sociální politiky a kultury, upevňování mravních hodnot socialismu.

Je nutno ocenit pozornost, kterou autoři věnovali zobecňování zkušeností a hledání nových cest i způsobů dalšího zdokonalování mravní výchovy pracujících, osvojování pevné životní pozice, odolnosti proti vlivům buržoazní ideologie a morálky. Ukazují, že v podmínkách rozvinutého socialismu se rozšiřují hranice působnosti komunistické morálky ve všech sférách ekonomického i společenského života. Se zájmem sledujeme úvahy o příčinách, proč se v sovětské společnosti objevují antipódy socialistického způsobu života, i o metodách boje s nimi. Autoři zdůrazňují nezbytnost přistupovat nesmiřitelně k takovým nepřátelským, socialismu cizím jevům, jako je kořistnictví, úplatkářství, snaha urvat od společnosti co nejvíce, aniž bychom jí za to něco dávali, alkoholismus, hrubost, byrokratismus, nezodpovědnost atd. Příčiny těchto jevů spatřují v některých případech v nedostatečné výchovné práci Komsomolu, odborů, pracovních kolektivů a v růstu migrace obyvatelstva v procesu urychlování vědeckotechnického pokroku. Při migraci je třeba určitého času, aby pracovní kolektiv ovlivnil nového člena a osobnost se adaptovala na změněné podmínky. Také cílevědomé působení na člověka v jeho volném čase je v takové situaci mnohem obtížnější.

Příčinami různých recidiv minulosti se už zabýval „kulatý stůl“ časopisu *Dělnická třída a současný svět* (č. 1, 1975, s. 86), věnovaný otázkám hmotného blahobytu a způsobu života za socialismu. Autoři recenzované publikace měli poněkud zřetelněji zformulovat své stanovisko k diskutované otázce, zda lze špatný vztah k práci a společenskému vlastnictví, nesoulad mezi slovy a činy, šíření životu škodlivých potřeb, hrabivosti u některých občanů vykládat pouze jako přežitky minulosti. Bylo by také užitečné, kdyby svá teoretická stanoviska podpořili praktickými doporučeními a návrhy.

Na čtyřiceti stranách knihy (s. 181—219) jsou dokumentovány cesty sbližování způsobu života ve městě a na venkově i způsobu života lidí pracujících fyzicky a duševně. Socialismus postupně vytváří v základě jednotný způsob života města i vesnice; dosud však zůstávají zachovány i podstatné rozdíly. Jejich překonávání je jedním z nejvýznamnějších úkolů dalšího zdokonalování socialistického způsobu života. Je ho nutno řešit komplexně ve sféře práce, mimopracovního života, sociálních poměrů i kultury (s. 203). Rozdíly mezi lidmi pracujícími fyzicky a duševně jsou překonávány výstavbou materiálně technické báze komunismu, komplexní mechanizací a automatizací výroby a růstem kulturně technické úrovně dělníků a rolníků. Tyto procesy postupně povedou k organickému sjednocení duševní a fyzické práce ve výrobní činnosti lidí (s. 219).

Velký význam má rozpracování problémů sbližování způsobu života národů a národností Sovětského svazu. Základní rysy tvořící podstatu socialistického způsobu života jsou společné, internacionální. Jsou podmíněny celým souhrnem sociálně ekonomických faktorů. Současně se však v socialistickém způsobu života každého národa, každé národnosti zachovávají i zvláštní, národně specifické rysy (kultura, tradice, obyčeje, zvyky). Národní specifika se projevují nejen v oblasti duchovní činnosti, ale i v pracovní a veřejně politické sféře.

Autoři zevrubně a na příkladech rozebírají zákonitosti, jimiž se v socialistickém způsobu života postupně posilují internacionální rysy. Formulují úkoly upevňování národních tradic, které odpovídají hodnotám socialistického způsobu života, a překonávání národnostních předsudků a negativních jevů, zejména nacionálního egoismu, podceňování významu výměny zkušeností s bratrskými národy a národnostmi, přeceňování nebo ignorování národní specifičnosti, idealizace feudální či buržoazní minulosti jednotlivých národů aj. (s. 237—238).

Velká pozornost je v práci věnována otázkám plánovitého zdokonalování socialistického způsobu života, které nabylo zvláště velkého významu v podmínkách zralého so-

cialismu [s. 241]. Rychle se rozvíjející vědeckotechnická revoluce zvýšila přitom složitost řízení společenského vývoje a vyvolala nezbytnost komplexního přístupu k řešení úkolů komunistické výstavby. Mimořádně významné se stalo respektování vzájemného vztahu ekonomiky a sociálních a ideologických faktorů. Při rozboru specifik plánovitého zdokonalování způsobu života lidí v pracovních kolektivech a regionech (s. 253—262) se autoři zabývají komplexními plány ekonomického a sociálního rozvoje pracovních kolektivů. Jímí je zajišťován v první řadě rozvoj základní a rozhodující komponenty způsobu života — pracovní činnosti. Plány konkretizují proces uspokojování materiálních a duchovních potřeb sovětských lidí. Odpovídají na otázku, co mohou pracující získat a jak mají využívat hmotné statky i duchovní hodnoty, které jsou jim k dispozici.

Nesporným kladem knihy je analýza výchovné, ideologické činnosti strany jako faktoru cílevědomé změny způsobu života, jehož úloha stále roste. Při zdokonalování socialistického způsobu života plní systém komunistické výchovy své třídní, světonázorové a regulační funkce. XXV. sjezd KSSS znamenal vklad do obecné teorie komunistické výchovy tím, že zdůvodnil nutnost komplexního přístupu.

V knize je tento přístup používán při rozboru úkolů rozvoje socialistického způsobu života, pracovní činnosti a pracovní výchovy i základních směrů působení komunistické strany na způsob života. Jsou zde načrtnuty aktuální problémy světonázorové orientace, výchovy k organické jednotě přesvědčení a činů, formování tvůrčích, budovatelských postojů občanů, výchovy čestného, svědomitého vztahu k práci, uvědomělé disciplíny, nesmiřitelnosti s nedostatky, iniciativy a činnosti. Zvláště je zdůrazněna nezbytnost zesílení nekompromisního boje se stále ještě se vyskytujícími odchylkami od socialistických mravních norem.

Zvláště nutné je pečovat o to, aby veškerá sovětská mládež žila a pracovala podle národních principů socialistického způsobu života, aby se sama co nejaktivněji zapojila do zdokonalování svého způsobu života. Pracovní výchova je přitom nerozlučně spojena s výchovou ideově politickou a mravní (s. 290).

V ideologickém zápase dvou systémů socialismu a kapitalismu sehrává aktivní úlohu odhalování předností socialistického způsobu života a jeho obrana před buržoazními a revizionistickými deformacemi. Autoři knihy upozorňují na to, že hlavním nástrojem ideologické diverze strategií antikomunismu je tzv. „sociologická propaganda“, jejíž pomocí se snaží ovlivňovat chování lidí, rozšiřovat stereotypy buržoazního způsobu života a deformovat socialistický způsob života. Jádrem buržoazní propagandy je očerňování socialismu, obhajoba a reklama kapitalismu, kultu hmotného bohatství, krajního individualismu, touhy po bezpracném zisku, samolibosti aj. (s. 294—295).

Knihy se pokouší objasnit podstatu spotřebitelského modelu způsobu života, vysvětluje odlišnou podstatu pojmů „spotřeba“ a „konzumentství“. Růst spotřeby a rozumných potřeb jsou zákonitými faktory, stojícími proti konzumentství, kultu věcí, jejich přeměně v ukazatel sociální prestiže. V podmínkách zesilování ideologického boje na mezinárodní aréně je nezbytné zvýšit účinnost propagandy a agitace při odhalování nedostatků způsobu života za kapitalismu i jeho apologetů.

Celkově lze říci, že recenzovaná kolektivní monografie obohacuje naše představy o cestách a zákonitostech rozvoje socialistického způsobu života, jeho dalšího zdokonalování. Zásadou bohatého konkrétního materiálu bude jistě pozitivně přijata všemi, kdo se zabývají různými aspekty socialistického způsobu života, zejména jeho propagandou.

Vasilij Ljubčenko

Martin Katriak: Devičany v socialistické výstavbě

Bratislava, Veda 1981, 277 s.

Knihy M. Katriaka shrnuje výsledky dlouhodobého intenzivního výzkumu středoslovenské vesnice Devičany (v okrese Levice). Devičany jsou středně velkou obcí, v roce 1971, v době zahájení výzkumu zde žilo 722 obyvatel, s průměrně prosperujícím jednotným zemědělským družstvem, obcí, která nemá předpoklady pro splnění s jinou obcí do významnějšího správního, organizačního či výrobního centra. Podobně jako v jiných vesnicích tohoto typu značná část obyvatel pracuje v dělnických (27,0 %) a zaměstnaneckých (15,7 %) profesích. Přibližně jedna třetina všech zaměstnaných obyvatel jezdí za prací mimo vesnici a kontakty obyvatel s městem i v mimopracovní době jsou poměrně intenzivní. Devičany tak představují dobrý objekt pro prohloubené sociologické zkoumání, neboť obdobných lokalit je v Československu mnoho a jsou v podstatě sociálně ekologickým typem.

Terénní výzkum v Devičanech probíhal v letech 1971—1975, přičemž autor používal řady sociologických, etnografických i historických metod. Základní technikou sběru

dat vzťahujúcich se k súčasnosti bylo standardizované interview (byly shromážděny údaje od 86,3 % populace starší 15 let), dále osobní pozorování, rozhovory se znalci místní situace (geograf, lékař, agronom atd.) a analýza dostupných dokumentů. Autor využil i historické prameny (byť je otázkou, do jaké míry je heuristická báze úplná) a odborné expertizy, týkající se zejména zemědělské produkce.

Pro zpracování výzkumu zvolil metodu sociologické monografie, která je mu blízká a odpovídá jeho celoživotnímu úsilí o spojení sociologické i historické metody analýzy sociálních jevů, právě tak jako teoretické a aplikační roviny sociologického poznání. Ostatně v československé (a speciálně slovenské) sociologii zemědělství má monografická metoda své dlouhodobé tradice, které M. Katriak nepochybně zná — značnou část jich uvádí v bibliografii, ale téměř je nevyužívá ke komparaci, přestože široký historický záběr recenzované práce přímo po tom volá.(1)

Katriakova monografie není jen empiricky popisná. Usiluje o teoreticky poučené, marxisticky orientované systémové pojetí životního rytmu Devičan. Základní rovina analýzy je věnována vztahům mezi celospolečenským procesem (charakterizovaným takovými momenty, jakými bylo například převzetí moci dělnickou třídou v Únoru 1948, socialistická industrializace, kolektivizace vesnice, demokratizace vzdělání i kulturního života) a životem lokality i jejích jednotlivých obyvatel. I když monografie jednoznačně dokládá, že pozitivní přeměny života obyvatel Devičan byly jednoznačně spjaté především s celospolečenskými změnami, ukazuje zároveň, jak tento proces byl modifikován místními specifiky.

Zkoumaná obec je analyzována jako živý dynamický sociální systém, v němž důležité funkce plní následující podsystémy:

- a) Subsystém ekonomický, v němž jde především o výrobu hmotných statků a uspokojování materiálních potřeb obyvatel. Je považován za prvořadý, protože podmiňuje rozvoj dalších podsystémů.
- b) Subsystém sociální, kde jde o vývoj a reprodukci obyvatelstva obce a o jeho sociální strukturu.
- c) Subsystém politicko-správní — týká se mechanismu utváření a fungování politicko-správních orgánů v obci.
- d) Subsystém kulturní a společenský — týká se místních kulturních a společenských zařízení a jejich činností.
- e) Subsystém světonázorový a ideologický, který bezprostředně navazuje na subsystém kulturní a společenský a odráží změnu ekonomicko-sociálních podmínek ve vědomí lidí.

Uvedené podsystémy (se svými mnohostrannými a různorodými komponenty) jsou svázány vzájemně složitými materiálními, ideovými a psychosociálními vztahy a vytvářejí stále se rozvíjející celek.

Poradím subsystémů je determinována i struktura knihy, zvláště IV. — VIII. kapitola. V zájmu úplnosti monografie jsou v I. kapitole stručně objasněny geografické a geomorfologické podmínky obce, podnebí, hydrografické a půdní poměry, živočišstvo a rostlinstvo. Ve II. kapitole je zachycen vývoj obce od doby feudalismu, přes zrušení poddanství až k novější historii.

III. kapitola je věnována typu obce a stavu bytového fondu. Podává informaci o poloze obce a typech domů, kvalitě bytového fondu, o technickém vybavení bytů a technické a občanské vybavenosti obce vůbec.

IV. kapitola se zabývá ekonomickým rozvojem. Na začátku kapitoly je nastíněna hospodářská situace v obci před koncem druhé světové války, avšak větší část kapitoly se zabývá problematikou Jednotného zemědělského družstva v Devičanech. Je zde zachycen jeho vznik, členská základna a první kroky hospodaření, dále pak úspěchy družstva v rostlinné a živočišné výrobě, mechanizace práce, ekonomické výsledky a odměňování družstevníků. V závěru jsou naznačeny perspektivy rozvoje JZD Devičany.

V. kapitola se týká vývoje obyvatelstva, jeho sociální struktury a zdravotního stavu. Zachycuje růst počtu obyvatel, jeho věkovou strukturu a ekonomickou aktivitu. Značná část kapitoly je věnována třídní, profesionální, vzdělanostní a národ-

(1) Bibliografické údaje jsou ostatně značně neúplné. Katriak například neuvádí jednu z nejdůležitějších monografií K. Gally *Dolní Roveň*, dále klíčovou monografii „pražské sociologické školy“ *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung* z roku 1938 ani Bláhovy koncepty sociologického výzkumu ve Velké nad Veličkou (publikované v Sociologické revui 1932). Komparačně nevyužity zůstaly i studie I. Šmakalové *Integrální dedina* z poloviny třicátých let a monografie Hirnera a Poláka z roku 1970 věnovaná Kysucím a životě na jejich kopanicích.

nostní strukturu obyvatel. V závěru se autor zabývá demografickou strukturou devičanských domácností a zdravotním stavem obyvatel.

Tématem VI. kapitoly je politická situace v obci a samospráva. Je v ní zachycena činnost místního národního výboru i dobrovolných společenských organizací. V závěru kapitoly nalezneme stručné charakteristiky práce některých zasloužilých občanů.

Kapitola VII. je věnována rozvoji kulturního života v obci. Je v ní zachycena výchovná a vzdělávací práce školy a mimoškolních kulturních zařízení, způsob uspokojování kulturních zájmů obyvatel a některé prvky lidové kultury a folklóru, které se dosud v obci udržely.

Poslední, VIII. kapitola se zabývá formováním společenského vědomí obyvatel. Je zde sledován vztah obyvatelstva k družstevní zemědělské velkovýrobě, vztah k práci a spokojenost v zaměstnání, život v rodině, vztah obyvatel k životu na venkově a hodnotová a světonázorová orientace.

Všechny získané poznatky jsou stručně shrnuty v závěru práce podle jednotlivých sfér: ekonomické, sociálních vztahů, kulturní, etické a psychologické.

Z hlediska sociologie je nejzajímavější V. kapitola, zabývající se vývojem obyvatelstva a jeho sociální strukturou. Právě změny v třídní struktuře obyvatel totiž patří k základním a nejvýznamnějším společenským přeměnám, které se v obci odehrály.

Před 2. světovou válkou tu žilo celkem 211 rodin. Z nich 51 vlastnilo půdu o výměře od 1 do 3 ha (tzv. domkáři), 22 od 3 do 5 ha (maloročníci), 35 od 5 do 10 ha (středně velcí rolníci) a 34 přes 10 ha (velkostatkáři).

Před koncem druhé světové války existovala tedy v obci velmi pestrá majetková diferenciaci, která představovala jakési kontinuum, v němž převažovala chudoba a bída nad zámožností a bohatstvím. 53,1 % domácností v obci představovali totiž zemědělství dělníci, domkáři a malí rolníci, kteří měli velmi omezené pracovní příležitosti a jejich práce byla velmi málo odměňována. Druhá polovina obyvatel žila v poměrně dobrých ekonomických podmínkách, protože zaměstnanci, živnostníci i řemeslníci nacházeli v obci průměrné a poměrně stále pracovní příležitosti i dostatečnou odměnu.

Z pestrého sociálně třídního rozvrstvení vesnické společnosti, charakteristického pro buržoazní společnost, se během třiceti let zformovala kvalitativně nová, socialistická sociální struktura, která vznikla především jako důsledek vlivu družstevní velkovýroby a industrializace bližšího okolí. V úzké souvislosti s pokračující dělbou práce se prohlubovala i profesionalizace a odbornost zemědělské práce a zároveň se zvyšovala její racionalizace a kulturnost.

Autor sleduje změny ve dvou časových etapách (léta 1944—1961 a 1961—1970).

Na konci druhé světové války bylo ve zkoumané oblasti 57,4 % jednotlivě hospodařících rolníků, 3 % zaměstnanců a 17,3 % zemědělských dělníků. Průmysloví dělníci a družstevní rolníci se nevyskytovali. V průběhu 17 let se sociální struktura obce výrazně změnila. Počet dělníků vzrostl z 17,3 % na 31 %. Z chudých a vykořisťovaných zemědělských dělníků se zformovali zejména pod vlivem socialistické industrializace průmysloví dělníci.

Převážná většina individuálně hospodařících rolníků se zřekla neefektivní rodinné rolnické malovýroby a stala se příslušníky třídy družstevních rolníků (tvořících v tomto období 35,7 % ekonomicky aktivních obyvatel). S rychlým rozvojem terciární sféry a s rozvojem vzdělanosti a kultury početně vzrostla skupina zaměstnanců, a to z 3,0 % v roce 1944 na 10,6 % v roce 1961.

Současně se výrazně zvýšila i produktivita zemědělské výroby.

V průběhu dalších deseti let (1961—1970) se dále zvýšil počet družstevních rolníků na 55,8 % a zaměstnanců na 15,7 %.

Zvýšila se i efektivnost zemědělské výroby: Pohyboval-li se hektarový výnos obilovin v letech 1953—1961 průměrně kolem 17 až 18 centů z hektaru, stoupl v letech 1968—1969 na 35,7 q z ha a v r. 1973 dokonce na 43,8 q. Ve srovnávací bilanci v období 1953—1977 se rostlinná produkce zvýšila téměř sedmkrát, početní stavy dobytka stouply v téže době více než dvanáctkrát.

Pod vlivem celospolečenského a družstevního vlastnictví výrobních prostředků se odstranily dřívější, před nástupem k budování socialismu velmi ostré sociálně ekonomické rozdíly mezi obyvateli obce a postupně se vytváří poměrně homogenní společnost. Důležitým faktem je, že příslušníci všech uvedených tříd jsou relativně dobře ekonomicky situováni a jejich životní úroveň se zvyšuje. Příjmy družstevních rolníků jsou i v Devičanech v průměru vyšší než příjmy průmyslových dělníků. Vztahy mezi třídami a skupinami nemají antagonistický charakter. Naopak, dělníci, družstevní rolníci i příslušníci socialistické inteligence iniciativně a tvořivě spolupracují na společném díle.

V souvislosti se změnami v sociální struktuře se autor stručně zmiňuje o změnách v profesionální skladbě obyvatel. Konstatuje, že před druhou světovou válkou byla profesionální struktura obyvatelstva poměrně jednoduchá. Individuálně hospodařící rolníci byli jakýmsi univerzálními pracovníky, schopnými vykonat téměř všechny práce, které souvisely s pěstováním zemědělských plodin a chovem domácího zvířectva. Jednoduchá dělba práce nevyžadovala specializaci a potřebná odbornost se tradiovala z generace na generaci. Za třicet let procesu budování socialismu však postupně vzniklo v obci 68 nových speciálních profesí a povolání. To znamená, že v této oblasti dochází k diferenciaci, což souvisí, jak již bylo uvedeno, s prohlubováním dělby práce.

Nebývalou měrou se v obci zvýšil též počet osob se všeobecným, ale především odborným vzděláním. V roce 1944 byl v Devičanech pouze 1 člověk s vysokoškolským vzděláním, v r. 1970 jich bylo již 12. Podobně se mnohonásobil počet lidí s úplným středoškolským vzděláním — z 3 obyvatel v r. 1944 na 67 v r. 1970 atd. V tomto ohledu je důležitá i skutečnost, jak mohou obyvatelé uplatnit svoje vědomosti a schopnosti získané vzděláním ve svém zaměstnání. Převážná část pracovníků (82 %) je se svým uplatněním spokojena. V kategorii družstevních rolníků je to 93,1 %.

Autor se v této souvislosti zabývá též problematikou trávení dovolené a volného času vůbec. Konstatuje, že délka pracovního dne se zkracuje; za 10 let (1961—1971) se snížila u dělníků o 3,5 hodin a u družstevních rolníků o 3,8 hodin. V době výzkumu měli družstevní rolníci 24 hodin volného času týdně, dělníci 27,2, zaměstnanci 27,8, studující 32,8 a ženy v domácnosti 26,6 hodin volného času. Nejčastěji (60,9 %) jej trávili na záhumnku, a to i v době dovolených. Pouze 1/7 obyvatel obce využila dovolenou na zotavení; u družstevních rolníků je to pouze 10,9 %. V tom se tato skupina populace liší od dělníků a zaměstnanců. Přesto patří celkově mezi spokojené s dosavadním životem (73,7 %) a se životem na venkově vůbec (90,8 %); jenom asi 5 % by jich odešlo do města, kdyby se jim naskytla příležitost.

Všechny tyto významné přeměny sociálně ekonomického života obce se odrazily i ve společenském vědomí.

Na základě empirického materiálu dochází autor například k závěru, že obyvatelé Devičan přestali považovat rodinné vlastnictví půdy a individuální zemědělskou malovýrobu za jediné a spolehlivé zabezpečení své existence, a naopak se úplně ztotožnili s družstevním způsobem hospodaření a velkovýrobními formami zemědělské práce.

Tato skutečnost se projevuje také ve vztahu k práci. Autor nezjistil žádné náznaky, že by družstevními rolníkům překážely v práci na družstevních polích postoje nebo návyky vypěstované nebo ustálené v době hospodaření na individuálních hospodářstvích. Naopak, je možno konstatovat, že ve vztahu k práci a odměně neexistují mezi družstevními rolníky, dělníky a zaměstnanci významnější difference. Socialistické výrobní vztahy odstranily tedy nejenom hospodářské a majetkové rozdíly mezi obyvateli, ale i rozdíly ve vztahu k práci.

Z tohoto hlediska je též pozoruhodné, že při posuzování předností socialismu uvádí většina obyvatel na prvních místech právní rovnost všech občanů státu a zabezpečení práce pro každého praceschopného občana. V tom, že právě tyto zásady socialistické společnosti se dostaly na první místo, je možno vidět, že si obyvatelé plně uvědomují zásadní rozdíl postavení občana v socialismu a kapitalismu. Obyvatelé dále vysoce hodnotí i všestrannou péči socialistického státu o člověka.

Významné přesuny nastaly a dále nastávají i v postojích k vědě a náboženství. Mladší věkové skupiny a skupiny s vyšším vzděláním dnes daleko více preferují vědu před náboženstvím, což podle autora zřetelně naznačuje, že věda, vědecké poznání a vědecký světový názor postupně dobude dominantní postavení v hodnotovém systému i u lidí žijících na venkově.

Na základě analyzovaného empirického materiálu a na základě uskutečňovaného pozorování života v obci se autor pokouší stručně charakterizovat některé povahové vlastnosti obyvatel Devičan. Obecný povahový rys devičanských obyvatel vidí v jistém životním racionalismu, vědomém vynakládání úsilí na získání nových vědomostí a zkušeností. V praxi se to projevuje tak, že v obci poměrně rychle zdomácnějí různé novoty, nové technické i jiné vymoženosti. Bludný kruh tradice byl prolomen, vesnice se otevřela sociální i kulturní změně.

* * *

Monografii M. Katriaka o Devičanech lze pokládat za zajímavý přínos naší sociologie k poznání procesu združstevňování vesnice i formování nového, socialismu odpovídajícího životního slohu na vesnici. Bylo by jí možno jistě leccos vytknout.

Především již zmíněný nedostatek širší historické komparace a konfrontace zjištěných výsledků se závěry pracovišť, která se zabývají problematikou vesnice z aplikovaného hlediska, například Výzkumný ústav ekonomický zemědělství a výživy v Praze). Větší pozornost by si zasluhovaly i otázky situované na pomezí sociologie a lingvistiky (problém přezdívek, vývoje slovní zásoby apod.) či etnografie a sociologie (problematika etikety, zdraví a nemoci). Také celý komplex otázek spadajících do oblasti sociologie medicíny, popřípadě sociální gerontologie zůstal v práci zpracován jen okrajově, přestože jde o úkol společensky velmi závažný (například otázky práce obvodního lékaře, převozu do nemocnice a adaptace na toto prostředí, postavení starých lidí v komunitě apod.). To však jsou otázky, které vyžadují velice subtilní metody, které naše sociologie dosud ne vždy adekvátně umí využívat.

Závažnější se mi zdá skutečnost, že M. Katriak nevyužil příležitosti výrazněji integrovat získané poznatky do soustavy našich poznatků o lokálních komunitách a jejich transformace v podmínkách socialistické výstavby. Jejich konfrontace například s pracemi polských (Z. T. Wierzbický) či amerických (G. L. Bertrand) autorů by mohla být v tomto ohledu velmi zajímavá a nepochybně by byla pro nás i příznivá.

Práce M. Katriaka je v pravém slova smyslu marxisticky, společensky angažovanou publikací o naší současné vesnici, které je možno s úspěchem využít jak v odborné, tak propagandistické práci. Její četbu i hlubší studium lze proto doporučit širšímu okruhu zájemců.

Mojmír Hájek

Mládež a společnost

Bratislava, Smena 1980, 261 s.

Oblast výzkumu mládeže se týká širokého okruhu problémů spojených s pestrou škálou sociálního života mladé generace. Zvýšený zájem o zkoumání této sociální a věkové skupiny je patrný zvláště v posledním období, a to nejen ze strany společenskovědních pracovišť, ale i orgánů a institucí společenské praxe. Potřeba poznatků z této oblasti a jejich aplikace v praxi výstavby naší socialistické společnosti je stále aktuálnější.

V této souvislosti stojí jistě za pozornost publikace bratislavského vydavatelství SÚV SZM Smena, *Mládež a společnost*, vydaná koncem roku 1980. Jde o sborník statí sestavený z řady podnětných a zajímavých referátů, které odezněly (a pro publikaci byly podstatně rozšířeny) na celostátní vědecko-praktické konferenci *Třídní a sociální dimenze socialistického způsobu života československé mládeže* (Smolenice 1979). Redaktorům sborníku se podařilo logicky zařadit jednotlivé materiály do tří základních tematických okruhů:

První část je věnována otázkám *interdisciplinárního přístupu při výzkumu mládeže*, druhá *faktorům a dimenzím způsobu života mládeže* a třetí tvoří vybrané příspěvky založené na konkrétních výsledcích sociologického výzkumu mládeže.

Stěžejní význam má první část, věnovaná závažným teoretickým, metodologickým, ale i koncepčním otázkám v oblasti výzkumu mladé generace. Především stať V. Cirbese *Společenské vědy a rozvoj komunistické výchovy mládeže* je z tohoto hlediska základním materiálem. Hodnotí dosavadní výsledky a rýsuje další programové směry v oblasti výzkumu mládeže (totéž platí i o stati J. Štípka). Zdůrazňuje, že „v akceleraci socialistických přeměn a v postupném rozvíjení komunistických prvků v životě socialistické společnosti plní významnou funkci mládež... Tendence postupného překonávání podstatných rozdílů ve společenském postavení, vzdělání, ve způsobu života jsou z objektivních příčin u této sociálně věkové skupiny relativně nejvýraznější“. Mládež je významným činitelem v procesu dynamického rozvoje třídní a sociální struktury společnosti.

Další statí úvodní části sborníku jsou přehledem některých sociologických, psychologických i pedagogických přístupů ke zkoumání otázek mládeže a de facto ukazují existující odlišnosti v chápání základních otázek výzkumné problematiky a potvrzují naléhavost rozpracování metodiky interdisciplinárního přístupu v této oblasti.

Přítom se ukazuje, že ke komplexnímu pojetí zkoumání osobnosti mladého člověka i mládeže vcelku má nejbližší sociologický přístup, jak to dokumentuje stať J. Suchého *Formování socialistického způsobu života mladé generace a jeho cíle*. Autor mj. zdůrazňuje, že socializační mechanismus plní svoje poslání ve dvou směrech: Především zabezpečuje potřebné výchovné a vzdělanostní předpoklady pro vývoj osobnosti mladého člověka a pro jeho integraci do společenského systému.

Na tomto základě pak zabezpečuje vlastní průběh integrace v různých strukturách společenského systému — ve sféře práce, ekonomice, v politické sféře, v kultuře, v sociálně třídní, skupinové, sídelní a v dalších sférách životního procesu společnosti. Tento proces má dvě základní fáze — tzv. *přípravnou* (návštěva škol různého typu, resp. učení v nejšířším slova smyslu) a *realizační* (zapojení mladého člověka do pracovního procesu a do ostatních struktur společenského života). Při formování způsobu života mladého člověka je v tomto přístupu kladen důraz na pracovní činnost, která je rozhodujícím prostředkem výchovného působení socialistické společnosti na mládež.

Stat *Pedagogické aspekty utváření socialistického profilu mládeže* (O. Baláž) je spíše orientována na obecné zákonitosti tohoto procesu a dokresluje existující disparitní tendence v přístupech jednotlivých společenských věd v oblasti výzkumu mládeže.

Výrazem snahy „zarámovat“ výzkum mládeže do hranic speciální sociologické teorie mládeže je stat *Sociologické aspekty sociálního rozvoje mládeže* (L. Macháček). Autor poukazuje na to, že je třeba překonat etapu dílčích analýz jednotlivých sociálních skupin a kategorií mládeže a nahradit tuto často živelně vznikající mozaiku představ o mládeži úplným obrazem mládeže jako specifické sociální skupiny. Přitom teoreticko-metodologickým východiskem tohoto úsilí je teorie vývoje třídní a sociální struktury socialistické společnosti. Jako ústřední hypotézu, s níž je třeba vstoupit do sociologického výzkumu mládeže, autor prosazuje tezi, podle níž... „každá třída, vrstva a sociální skupina socialistické společnosti, vzniknuvší na základě společenské dělby práce, obsahuje jak mládež, tak i dospělé, přičemž rozdíly v ekonomicko-sociálním postavení, způsobu života a společenském vědomí mezi mladšími a staršími příslušníky třídy (tzn. vnitrotřídní rozdíly) je třeba považovat za menší, méně významné než ty, které jsou mezi jednotlivými kategoriemi mládeže (tzn. mezitřídní rozdíly)“. Je ovšem třeba říci, že druhá část takto formulované hypotézy je poněkud diskutabilní, uvědomíme-li si existující difference vyplývající z různého postavení členů stejné třídy či sociální skupiny ve společenské dělbě práce (rozdíly v charakteru a obsahu práce), spojené s rozdíly ve vzdělání, kvalifikaci, délce praxe atd. mezi mladšími a staršími příslušníky skupin. Dalším zdrojem vnitrotřídních a vnitroskupinových diferencí mezi mladšími a staršími pracovníky je zřejmě období „zapojování“ mladých lidí do práce a procesy s tímto obdobím spojené.

Sociologický přístup, který je v první části sborníku prezentován nejčastěji, vychází z pojetí mládeže jako generační směny základních elementů třídní a sociální struktury socialistické společnosti, jež plní významnou funkci reprodukčního zdroje této struktury a nástroje sociálního rozvoje.

V druhé části sborníku, *Faktory a dimenze způsobu života mládeže*, nás zaujmou především dvě stati — *Politická aktivita a její význam v procesu formování způsobu života mládeže* (F. Zich) a *Vliv pracovních faktorů na životní způsob mládeže* (L. Malická). F. Zich rozebírá a hodnotí význam politické aktivity na rozvoj životního způsobu společnosti a mládeže zvláště. Politická aktivita mládeže je hodnocena jako sociální proces, „...který má svůj vnitřní individuální pohyb, daný vývojem jednotlivce, a vnější pohyb, projevující se jako neoddelitelná součást celospolečenského pohybu...“ Zdůrazňuje přitom, že stupeň zapojení mladého člověka do společenské a politické aktivity je současně ukazatelem stupně jeho sociální zralosti.

L. Malická se zabývá další, neméně významnou složkou socialistického způsobu života — pracovní sférou a jejím vlivem na mládež. V marxistické koncepci je tato oblast považována za základní determinantu všech složek životního způsobu. Autorka zdůrazňuje především skutečnost, že „... životní dráha mladé generace se váže na socialistické pracovní podmínky. Pracovní postoje a motivace mládeže — na rozdíl od starších generací — jsou ovlivňovány jejich bezprostředními zkušenostmi z pracovního procesu, nevyhází se z konfrontace různé kvality výrobních vztahů, předcházejících a současných podmínek“. Výzkumná činnost v této oblasti je velmi důležitá a zaměřuje se mimo jiné na vliv obsahu práce, kvalifikační požadavky, fyzickou a neuropsychickou námahu v pracovním procesu, na pracovní a mimo-pracovní aktivity u různých věkových skupin atd.

Třetí část recenzované publikace je věnována některým konkrétním výsledkům sociologického výzkumu mládeže. Tematicky je bohatá a přináší zajímavé informace, ať už o některých skupinách mládeže (např. o učňovské mládeži ve strojírenství, o mládeži pracující v zemědělství, o vysokoškolácích) nebo o závažných tématech zkoumaných v souvislosti s mladou generací (např. o výzkumu forem a metod činnosti SSM, o pracovní iniciativě mládeže, o volbě povolání, o hodnotové orientaci mladých lidí při výběru a volbě životního partnera).

Sborník představuje jeden z mála pokusů plasticky zachytit různorodost přístupů i zkoumaných témat v oblasti výzkumu mládeže v československé sociologii, pedagogice, demografii i psychologii koncem sedmdesátých a na počátku osmdesátých let. Sborník ukazuje, že v druhé polovině sedmdesátých let se výzkumu mládeže věnovala (a dále věnuje) řada sociologických, pedagogických i psychologických pracovišť, že výběr řešených problémů z této oblasti je velmi pestrý, nicméně, má parciální charakter. Na druhé straně je však zřejmé, že potřeba komplexního, interdisciplinárního přístupu k dané problematice a koordinace výzkumné činnosti v celé oblasti výzkumu mládeže je více než žádoucí.

Jaroslav Hudeček

Aleš Kabátek a kol.: Sociologický výzkum v práci SSM

Praha, ÚV SSM 1981, 288 s.

Autoři práce *Sociologický výzkum v práci SSM* Aleš Kabátek, Petr Sak, Eliška Freiová, Milan Petrusek a Otakar Volenec jsou sociologové, kteří se delší čas podíleli a částečně ještě podílejí na vědeckovýzkumné činnosti ústředního výboru Socialistického svazu mládeže a získali řadu cenných zkušeností z oblasti vztahů, průniků i střetů mezi sociologickou vědou, výzkumem a řídicími, rozhodovacími a organizačními procesy v naší jednotné organizaci dětí a mládeže. Teoretická reflexe a analýza těchto zkušeností se již po několika let objevuje v příspěvcích jmenovaných autorů — především A. Kabátka a P. Saka — v teoreticko-metodologickém bulletinu ÚV SSM *Impuls*. Poukazují v nich opakovaně na to, že sociologický výzkum je jedním z důležitých zdrojů poznání a informace pro svazácké orgány, je však třeba usilovat o větší sblížení vědeckovýzkumné fronty a svazácké praxe, neboť mezi nimi stále existují určité bariéry bránící skutečně efektivnímu a systematickému využívání sociologických výzkumů i celkovému zvýšení úrovně poznávací činnosti SSM. Nepřekvapí proto, že se výše jmenovaný kolektiv rozhodl napsat příručku pro funkcionáře, pracovníky a aktivisty Svazu mládeže, která podává zasvěcenou informaci o tom, „jaké jsou možnosti i meze sociologického výzkumu, v jakém rozsahu, jakým způsobem a v jakých situacích může výzkum pomoci při řešení politicky závažných nebo složitých otázek“ (s. 6).

Publikace *Sociologický výzkum v práci SSM* je rozdělena do tří kapitol, které jsou doplněny úvodním slovem ke čtenáři z pera hlavního autora A. Kabátka a závěrečným zhodnocením zkušeností z využívání sociologického výzkumu v práci svazu mládeže.

První kapitola má název *Sociologický výzkum mládeže a SSM*. Její první obsáhlá podkapitola vychází z teze, že sociologický výzkum představuje součást a specifickou formu poznávací činnosti Svazu. Autor — A. Kabátek — se v této souvislosti zabývá otázkou rozvoje a zkvalitňování poznávací činnosti jako jednou z cest ke zkvalitnění řídicí a politickoorganizační činnosti Svazu. Odvolává se přitom na dokumenty II. sjezdu SSM a na vystoupení L. I. Brežněva na XVIII. sjezdu Leninského komсомolu. Poté rozebírá otázku vztahu vědy a politiky, ukazuje na vědecký charakter socialistické ideologie a politiky a klade otázku, proč se v podmínkách SSM málo uplatňují znalosti marxisticko-leninské teorie a leninského stylu řídicí práce. Tuto snad poněkud příliš vyhrcoanou otázku pak zodpovídá tak, že existují nedostatky v přípravě řídicích pracovníků SSM všech stupňů (hlavně získávají málo metodických znalostí), v kvalifikační úrovni těchto pracovníků a v úrovni způsobu práce orgánů a zvláště aparátu SSM. Po této dost tvrdé kritice zdůrazňuje potřebu rozvíjet adekvátní poznávací činnost na všech úrovních práce Svazu.

Dále se zabývá definicí poznávací činnosti. Vyzdvihuje nutnost spojení marxisticko-leninské teorie mládeže a organizace mládeže s politickou praxí mládežnické organizace a upozorňuje na to, že poznávací činnost SSM nutně vychází z poznávací činnosti rozhodujícího společenského subjektu — komunistické strany. Poznávací činnost SSM pak definuje jako „systematicky a cílevědomě rozvíjenou aktivitu řídicích subjektů organizace, která prostřednictvím různých forem a metod vede k získání, shromáždění a vyhodnocení informací o stavu a procesech v řízených objektech. V některých případech se tato aktivita a z ní vycházející informace předmětně týkají i samotného subjektu řízení, který tyto aktivity realizuje“ (s. 22–23).

A. Kabátek pak rozebírá význam poznávací činnosti z hlediska její funkce v jednotlivých etapách řídicího procesu a z hlediska leninských principů politického řízení. Ukazuje, že poznávací činnost zasahuje prakticky do všech etap řízení, zvláštní význam však má ve fázi přípravy rozhodnutí a ve fázi jeho průběžné a závěrečné kontroly. Tím, že plní funkci tzv. zpětné vazby, pomáhá rozvíjet demo-

kratické principy řízení Svazu, neboť nepřímou zapojuje do řešení svazových problémů stovky a tisíce členů a funkcionářů organizace.

Velmi závažný a zajímavý je rozbor vztahu poznávací činnosti a leninských principů řízení, kde autor zvláště vyzdvihuje princip hlavního článku, který v podstatě odpovídá dnes zvláště na Západě módnímu termínu „systémový přístup“. Jeho uplatňování v praxi předpokládá znalosti, které jsou v rozhodující míře výslednicí rozvinuté poznávací činnosti.

Nakonec věnuje autor pozornost prostředkům rozvoje poznávací činnosti SSM. Uvádí nejdříve zdroje poznávací činnosti Svazu: osobní styk funkcionářů a pracovníků SSM s mladými lidmi, písemné materiály, svazáckou statistiku, výsledky vědeckovýzkumné činnosti, písemně a ústně vyjádřené názory, kritiky, náměty, doporučení, žádosti apod. Rozebírá tyto zdroje z hlediska jejich významu, ukazuje cesty ke zkvalitňování získaných informací i práce s nimi.

Tuto část považují za velmi významnou. A. Kabátek se zde pokouší o to, co do jisté míry chybí v některých dalších částech, zabývajících se jednotlivými metodami a technikami sociologického výzkumu: Snaží se ukázat, že veškerá poznávací činnost SSM by se měla řídit určitými zásadami, jejichž ignorování snižuje její efektivnost a někdy i validitu, a že tyto zásady vycházejí z obecně platných zásad poznávací činnosti v sociální a politické oblasti, které jsou rozpracovány zvláště v sociologii. Hlubší rozvíjení a konkretizace právě této myšlenky by podle mého názoru napomohly nejen ke zvýšení úrovně poznávací činnosti SSM, ale i ke sblížení mezi sociologií a politickou praxí.

Další dvě části první kapitoly představují vlastně jakýsi úvod do teorie mládeže. A. Kabátek se snaží podat základní charakteristiku mládeže, P. Sak píše o mládeži z pohledu sociálních věd. V některých momentech se tyto dvě části poněkud překrývají — oba autoři se například zabývají vývojem a současným stavem pojetí mládeže, jejím věkovým vymezením a diferenciací. Jedná se vlastně téměř o dvě studie na totéž téma — obě jsou přitom zajímavé, čtivé a přehledně napsané, vycházejí ze soudobé marxisticko-leninské literatury a v závěrech se víceméně shodují. Každý autor ovšem volil svůj přístup k objasnění problémů — A. Kabátek spíše teoreticko-politický, P. Sak vědecko-analytický, a tak se tyto studie i vhodně doplňují. P. Sak věnuje větší pozornost charakteristice jednotlivých skupin mládeže (závěr o jakési protikladnosti vysokoškolských studentů a dělnické mládeže je však poněkud ukvapený), hovoří o dialektice vztahu jedince a společnosti a sociálním zráním mládeže. Velmi důležité je také jeho upozornění na potřebu vytvořit interdisciplinární obor výzkumu mládeže, v němž by se promítaly přístupy sociologické, psychologické, pedagogické, antropologické, ale i dalších věd. Ve studii A. Kabátka je zvláště přínosný pokus o srovnání vědeckých a politických přístupů k mládeži, jakož i postavení mládeže ve společnosti socialistické a kapitalistické.

Poslední část první kapitoly má stejný název jako celá publikace. Autorka E. Freiová se v ní snaží velmi konkrétně a srozumitelně vysvětlit, jak se mýlí ti svazští funkcionáři, kteří se domnívají, že jsou schopni na základě svého v mnoha směrech nutně povrchního a nahodilého poznání formulovat informace, na jejichž základě jsou přijímána závažná opatření s dalekosáhlými důsledky. Dokazuje potřebu specifických nástrojů a specifických přístupů k poznávání jevů a procesů, na něž chceme účinně působit, a neopodstatněnost skepse vůči vědeckým informacím získaným sociologickým výzkumem. Zdůrazňuje, že cena těchto informací a jejich nenahraditelnost je v jejich přesnosti, komplexnosti, systematickosti, v tom, že posunují poznání i do sféry podstaty jevů, jejich vzájemné spjatosti a podmíněnosti.

Druhá kapitola publikace je věnována *vymezení sociologického výzkumu a jeho zadání*. V úvodní části se A. Kabátek zamýšlí nad tím, co je to sociologický výzkum. Poukazuje na jeho složitost a spjatost se sociologií jako vědou, v jejímž rámci plní objevné, heuristické funkce. Specifikou sociologického výzkumu jsou zvláštní výzkumné metody a techniky. Závěrem A. Kabátek vyslovuje přesvědčení, že systematicky a plánovitě rozvíjený sociologický výzkum může významně pomoci při řešení všech závažných a složitých otázek činnosti SSM.

V druhé části kapitoly se M. Petrusek zabývá základními typy sociologického výzkumu. Zdůrazňuje význam přípravné fáze výzkumu, zadavatele upozorňuje na nezbytnost jeho úzké spolupráce s řešitelem zvláště v této přípravné fázi, řešitele na potřebu odpovědět výzkumnou zprávou na zadání, a to jazykem srozumitelným zadavateli. Poté poukazuje na různé typy sociologického výzkumu, jako je výzkum základní a aplikovaný, jehož specifickou formou je výzkum operativní, který lze realizovat na všech úrovních řízení Svazu. Dále hovoří o výzkumech orientačních, popisných a vysvětlujících, z nichž první dva mají v rámci SSM svůj značný význam; o typech výzkumů podle stupně reprezentativnosti, kde opět připomíná, že

i nereprezentativní výzkumy mohou v SSM přinést zajímavé a nové pohledy na určité problémy, upozornit na slabá místa. Dále člení výzkumy na parciální a komplexní, jejichž zvláštním případem jsou výzkumy monografické. M. Petrusek doporučuje, aby v rámci výzkumné činnosti SSM byly promyšleně a perspektivně kombinovány oba tyto typy. Věnuje se i členění podle časové dimenze, a to na výzkumy jednorázové, opakované a dlouhodobé (longitudinální), a upozorňuje, že v SSM dosud nebyl proveden žádný longitudinální výzkum, ač by to bylo nejen možné, ale přímo žádoucí.

V další části druhé kapitoly rozebírá E. Freiová otázku zadání výzkumu. Podává řadu konkrétních a velmi praktických doporučení pro zadavatele i řešitele výzkumných úkolů. Opírá se přitom o své dlouholeté zkušenosti z vědeckovýzkumné činnosti, realizované nejednou právě na objednávku ÚV SSM. Tato část je zvláště cenná pro řešitele — začátečníky a pro zadavatele, kteří toho o sociologii a sociologickém výzkumu mnoho nevědí.

Třetí kapitola knihy je věnována *metodám a technikám sociologického výzkumu*. V úvodu ukazuje M. Petrusek, že sociologie není jen dotazníkové šetření. Uvádí další metody a techniky, poukazuje na jejich význam a potřebu jejich vzájemného doplňování a kombinace.

Další části jsou věnovány podrobnému rozboru jednotlivých metod a technik: O. Volenec se zabývá dotazníkovým šetřením, rozhovorem a dalšími vybranými technikami, E. Freiová píše o pozorování, M. Petrusek o analýze dokumentů, sociometrickém testu a experimentu v sociologii. Tyto části nepřinášejí celkem nic nového, představují však dobrý přehled a úvod do problematiky pro čtenáře, jimž jsou určeny, tj. svazácké funkcionáře — nesociology. Domnívám se, že by splnily svůj účel ještě lépe, kdyby byly více konkretizovány a ilustrovány na příkladech ze svazácké praxe.

Závěrečná kapitola publikace se zabývá zkušenostmi z využívání sociologického výzkumu v práci SSM. Je rozdělena na dvě části. V první podává A. Kabátek charakteristiku výzkumné činnosti v oblasti problematiky dětí a mládeže mezi I. a II. sjezdem SSM z hlediska vývoje její institucionální základny, obsahu a struktury.

V druhé části píše P. Sak o aktuálních otázkách rozvoje výzkumné činnosti SSM. Zdůrazňuje potřebu řešit otázku využívání vědeckovýzkumných výsledků ve svazácké praxi, a to zvláště školením funkcionářského aktivu, publikováním metodik a pořádáním seminářů. Poukazuje na význam koordinace vědeckovýzkumného úsilí v oblasti problematiky dětí a mládeže na celostátní úrovni, mezinárodní spolupráce a dělby práce. Uvádí při té příležitosti zajímavou tabulku o výzkumných pracovištích řešících problematiku dětí a mládeže v bratrských socialistických zemích, z níž je patrné těsné napojení těchto pracovišť na mládežnické organizace a většinou větší rozvinutost a centralizovanost institucionální báze výzkumu mládeže.

Práce *Sociologický výzkum v práci SSM* je v mnoha směrech velmi přínosná a měla by na ni být upozorněna i širší odborná sociologická veřejnost. Bohužel vyšla v nevelkém nákladu 1.500 výtisků jen pro vnitřní potřebu SSM a PO SSM a neprošla důslednou jazykovou úpravou.

Publikace se dotýká vztahu mezi sociologií a politickou praxí (zvláště SSM), zvyšování úrovně poznávací činnosti SSM, teorie a výzkumu mládeže jako nového oboru rozvíjeného na interdisciplinární bázi a některých jeho základních poznatků a východisek, charakteristiky typů, metod a technik sociologického výzkumu, technicko-organizačních otázek jeho provádění na objednávku z praxe, využívání sociologických výzkumů v práci SSM. Má tedy velmi široký záběr a probírá problémy dost nesourodé. Autorům se přitom nepodařilo ani jejich důsledně analytické rozlišení, ani zcela přesvědčivá syntéza. V důsledku toho se publikace rozpadá na řadu částí s větší či menší logickou návazností, s různým podílem autorského přínosu či učebnicových poznatků, teoretického či ryze praktického přístupu. Tímto konstatováním však nechci její význam a hodnotu bagatelizovat. Stojíme zde totiž před náročnými problémy, k jejichž vyřešení bude ještě zapotřebí vykonat mnoho práce. Recenzovaná publikace představuje jeden z prvních kroků na této cestě.

Eva Radová

Otevřený dopis filozofů socialistických zemí

My, představitelé akademií věd socialistických zemí — Bulharské lidové republiky, Československé socialistické republiky, Maďarské lidové republiky, Mongolské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Polské lidové republiky, Svazu sovětských socialistických republik a Vietnamské socialistické republiky —, účastníci mezinárodní teoretické konference *Filozofie, politika, kultura*, pořádané u příležitosti 112. výročí narození V. I. Lenina, jsme se rozhodli obrátit se s tímto dopisem k filozofům z povolání, politologům, sociologům, pracovníkům a teoretikům kultury různých zemí a oblastí světa — západní Evropy a Spojených států amerických, Asie, Afriky a Latinské Ameriky. Naše konference se zabývá otázkami, které jsme s vámi nejednou projednávali na nejrůznějších setkáních a které jsou předmětem jednání světových kongresů — Mezinárodní asociace politických věd, Mezinárodní sociologické asociace v r. 1982 a Mezinárodní federace filozofických společností v roce 1983.

Soudobé informační a komunikační prostředky, vědeckotechnická a kulturní spolupráce a rozvoj turistiky značně přispěly ke sblížení národů, vzájemnému obeznání s kulturními a vědeckými úspěchy, k hlubšímu chápání všelidských hodnot. Považujeme tuto skutečnost za neobyčejně progresivní, již je třeba všestranně podporovat.

Nejvyšší kulturní a politickou hodnotou lidstva je mír mezi národy, zajišťující nezbytné podmínky pro samu existenci člověka. Zejména v mírových obdobích života vytvářely národy největší kulturní díla, po mnoho staletí krok za krokem budovaly základy soudobé civilizace. Moudří myslitelé všech dob a národů starověku i období renesance, novověku i současnosti, bez ohledu na národní příslušnost, se neustále zasazovali o mír, odsuzovali válku jako jev odporující přirozenosti lidské bytosti a přispěli tak neocenitelným vkladem k sociálnímu a kulturnímu vývoji lidstva.

Společnost jako celek, ani jednotlivá společenství, nebyly nikdy úplně stejnorodé. Rozdíly mezi nimi, ať rasové, etnické či národní, ve filozofických či náboženských názorech, politických, morálních nebo ideologických přesvědčeních, v chápání humanismu, svobody a spravedlnosti, vždy vyvolávaly spory a diskuse. Existují i v dnešní době. Jsme však toho názoru, že i nejostřejší ideologické rozpory se mají řešit diskusí, a ne používáním síly.

Kdyby se lidstvo při řešení ideologických a politických rozporů vznikajících v dějinách vždy uchýlovalo k použití vojenské síly, pak by nejen nebylo schopno vytvořit soudobou kulturu a civilizaci, ale dokonce ani přežít.

Použití síly při řešení politických a ideologických konfliktů je nebezpečné zvláště dnes, kdy se ve světě nahromadilo obrovské množství zbraní, včetně atomových, jež mohou zničit život na Zemi. Hluboce nás znepokojuje, že agresivní militaristické kruhy, nedbající hlasu rozumu, pokračují urychleným tempem v hromadění zbraní, vyrábějí nové prostředky hromadného ničení lidí a strhávají svět do jaderné katastrofy.

Současná kultura a civilizaci hrozí dnes nebývalé nebezpečí. To musí znepokojovat každého, týká se to všech. Nemůžeme sedět se založenýma rukama a nečinně přihlížet, jak nabývá zřetelných forem zlověstný Leviatan raketojaderné války, hrozící lidstvu zkázou.

Dnešní filozof, představitel politických věd či kulturní pracovník nemůže zůstat lhostejný k osudům uvolnění mezinárodního napětí. Je zločinné vnucovat lidstvu i jenom myšlenku, že je přípustná, a tím spíše žádoucí termojaderná válka. Ten, kdo je pro rozvoj lidské kultury a přátelství národů, musí uznat, že neexistuje alternativa míru. V těchto otázkách nelze být neutrální. Je třeba, aby každý vědec jasně a nedvojsmyslně vyjádřil svůj politický a mravní postoj, spojený s aktivním bojem za mír, upevňování důvěry mezi národy a zastavení závodů ve zbrojení. Vyzýváme všechny své kolegy, aby přispěli k vytvoření intelektuální atmosféry nepřípustnosti jaderné katastrofy, atmosféry vítězství rozumu a spravedlnosti nad duševní neprozíravostí, zlem, chamtivostí a ziskuchtivostí.

Na nás i na vás v mnohém závisí, zda naše a následující generace nebudou uvrženy do tragédie, zda lidstvo bude uchráněno před zánikem. Budeme nadále ze všech sil usilovat o to, aby všechny národy na světě žily v míru a bezpečnosti, rozvíjeje přátelství a spolupráci, vyměňovaly si vědecké a kulturní hodnoty, duchovně se navzájem obohacovaly a aby k setkáním, diskusím a soutěžím docházelo na teoretických konferencích a světových kongresech, olympijských hrách, mezinárodních knižních výstavách a v různých sdruženích, ale nikdy ne na válečných polích.

Škálování netradičně

(Metody škálování a kvantifikace v řešení sociologických úloh)

Kapitoly ze sociologických metod a technik, týdenní kurs pořádaný Československou sociologickou společností při ČSAV, mají za sebou čtvrté pokračování. Konaly se koncem minulého roku v prostředí rekreačního střediska Spolchemie v Mikulově v Krušných horách. Jednotlivým tématem kursu bylo *Škálování a kvantifikace*, tj. byly diskutovány jednotlivé škálovací metody a techniky, jejich praktické využití a metodologie. Na přednášky navazovaly večerní „kulaté stoly“, které, jako již trvalá součást *Kapitol*, jsou fórem pro neformální výměnu zkušeností a informací o problémech a projektech, jež účastníci, zejména posluchači, řešili, řeší či řešit budou.

Odbornou úroveň kursu jakožto dlouhodobé a v pěti letech na sebe navazující akce zajišťuje dnes již zkušený tým přednášejících vedený J. Řehákem (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Významným rysem přednášek se stává stále zřetelnější trend k praktičnosti a užitečnosti, tj. neustálé doplňování základních metodologických poznatků, zprostředkování nejnovějších výsledků základního výzkumu praxi, a to s důrazem na metody, které jsou vyvíjeny u nás. Nejde přitom jen o statistické či matematické postupy a metodiku zpracování. Přínosné je zejména to, že metody a techniky jsou prezentovány v jednotě s metodologií, je zdůrazňována role jednotlivých metod v poznávacím procesu a vychází se z úlohy, nikoli z postupu.

Kurs zahájil J. Řehák pojednáním o *významu škálování a kvantifikace v sociologickém poznání*. Uvedl dvě základní možnosti použití škálovacích metod: vytváření škály měření (znaku) a samotný měřicí proces (škála jako hodnota znaku), přičemž ukázal praktickou využitelnost v komparačních úlohách. Tuto základní informaci rozvíjel v dalších dnech: charakterizoval škálovací postupy a modely; pochoopení modelů geneze dat pojal jako dominující faktor ovlivňující nejen možnosti, ale i limity prezentovaných postupů. Klasifikoval škály i metody z různých hledisek a zabýval se komparovatelností výsledků škálování. Klasifikace byla vedena tak, aby pomohla při praktickém rozhodování o vhodnosti metody pro běžnou analýzu dat.

H. Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se v příspěvku *Měření a škálování* věnoval otázkám vztahu mezi měřením a vytvářením škál i gnozeologicko-metodologickým a obecným aspektům této problematiky.

Další přednášky se týkaly konkrétních škálovacích metodik vycházejících z různých modelů. V první polovině kursu byly diskutovány škály jednorozměrné.

Konstrukci škály metodou zdánlivě stejných a metodou následných intervalů se zabýval P. Dvořák (Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha). *Metodu párového srovnání* přednesla B. Řeháková (Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha), která uvedla jak vyhodnocení údajů od jednoho a několika posuzovatelů, tak i zpracování údajů skupinových (Thurstonův a Mostellerův model). Na příkladech ukázala životnost a praktičnost metody, výzkumníky někdy neprávem podceňované. Shrнула způsoby testování hypotéz a intervalového odhadu, které jsou v běžné praxi zcela neznámé. V pojednání o *metodě hierarchizace položek* (Guttmanův skalogram) ukázal J. Řehák principy i praktickou využitelnost skalogramu, zabýval se měřeními charakterizujícími kvalitu výsledné škály a uvedl příklady z vlastní výzkumné praxe. Vysvětlil též podstatu Coombsovy techniky rozprostřené škály a předvedl, jaký typ informace lze za předpokladu platnosti modelu získat. Uvedených škálovacích postupů se týkala přednáška H. Jeřábka o zajímavé *aplikaci metody párového srovnání a metody hierarchizace položek* pro analýzu dat o nabývání předmětů dlouhodobé spotřeby v domácnosti.

K jednorozměrným škálám lze přiřadit též metodiku *konstrukce a ověřování spolehlivosti pro sumované indexy*. To bylo téma přednášky J. Řeháka a P. Dvořáka. Autoři v ní uvedli základní pojmy, jejich operacionalizaci, postup ověřování i praktickou ukázkou. Dali k dispozici též výpis programu RESUM (v jazyku FORTRAN EXTENDED), který společně a nezištně připravili. Jde o vítanou novinku — zkonstruovaný a odladěný program se dává k dispozici široké veřejnosti účastníků kursu k použití (po případných formálních úpravách) na jejich vlastních počítačích.

Vícerozměrné sociologické problémy byly obsahem přednášky P. Dvořáka o *mírách podobnosti, nepodobnosti a vzdálenosti*, na niž navázal J. Řehák pojednáním o *modelu klasického mnohorozměrného škálování vycházejícího z pojmu vzdálenosti*.

Poslední den kursu byl věnován *korespondenční analýze* (známé v naší sociologii pod jménem LINDA — lineární dekompoziční algoritmus —, podle programu vytvořeného J. Řehákem a I. Loučkovou). Jedná se o škálovací techniku odhalující vztahy mezi dvěma typy objektů ve společném relačním poli zobrazeném grafickými prostředky. Jde o účinnou metodu pro hledání vztahů jak v kontingenčních tabulkách, tak při komparační analýze profilů, tabulek ANOVA se dvojitým vstupem, identifikačních matic korespondencí, matic dat a podobně. Použití *neparametrického multi-*

dimenzionálního škálování (pomocí programu MINISSA) předvedl na problematice sociální struktury H. Jeřábek, jehož příklad byl interpretačně velmi bohatý.

V celém kursu bylo zdůrazněno dvojí možné pojetí škálování: jednak jako metody odhalování empiricky zjišťovaných relací sociálního světa v přehledném a pro výzkumníky čitelném (číselném nebo grafickém) vyjádření, jednak jako zobecněné faktorové analýzy, kdy jednotlivé škály je možno chápat jako faktory vysvětlující (resp. vytvářející) zjištěné relace.

Přínos *Kapitol ze sociologických metod a technik* pro naši metodologii je nesporný – nejen důležitostí projednávaného tématu, ale především jeho pojetím autonomně sociologickým (aniž byla opomenuta psychologická východiska a impulsy pro vývoj techniky a návaznosti k jiným aplikacím).

Úspěch celé akce bude jistě silnou pobídkou sekci metod a technik sociologické společnosti k pokračování a přípravě *Kapitol V*.

Ivana Loučková

Operacionalizace základních pojmů v empirickém sociologickém výzkumu (diskuse v sekci metod a technik Československé sociologické společnosti)

Je bezesporu mnoho témat, k nimž se sociologové v průběhu výzkumné práce neustále vrací, přitahování vnitřní logikou postupu poznání sociální skutečnosti. Sekce metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV si vybrala jedno z nich, aby si ověřila, zda je možné o takovém tématu hovořit na odborném setkání, které nebude ani seminářem či konferencí, ani interní diskusí pracovního týmu, ale něčím mezi tím: časově nenáročným diskusním setkáním členů sekce a dalších zájemců z řad členů Společnosti.

Diskusní odpoledne, nazvané *Operacionalizace základních pojmů v empirickém sociologickém výzkumu*, se konalo v Praze dne 3. února 1982 a sociologická veřejnost o něj projevila značný zájem. V první části vystoupili dr. Jaroslav Ražnok (Vysoká škola politická ÚV KSČ) a dr. Vladimír Ungr, CSc. (Československá televize); po krátké přestávce následovala diskuse.

Jaroslav Ražnok promluvil k *otázkám přístupu k operacionalizaci z hlediska teoreticko-metodologických východisek*. Zaměřil se zejména na identifikaci těch problémů operacionalizace, které nelze řešit bez promyšlení relace teorie a empirie ve společenských vědách. Operacionalizace určitého pojmu užívaného v empirickém výzkumu je operacionalizací v užším pojetí; širší pojetí operacionalizace bere v úvahu celé komplexy teoretických pojmů a uvádí je do vztahu k cíli poznání. Tyto kategoriální struktury teoretického myšlení se budou lišit podle toho, zda jde o speciálněvědní, obecnovědní či dokonce filozofickou úroveň poznání. Obdobně lze odlišit sekundární analýzu dat od sekundární analýzy pojímané jako zobecnění předchozího poznání, akumulované teoreticko-empirické zkušenosti.

Vladimír Ungr nazval svůj příspěvek skromně *Zkušenosti z operacionalizace*, za každým jeho slovem však bylo cítit dlouholeté promyšlení tématu v průběhu longitudinálního výzkumu sledovanosti televizních pořadů a spokojenosti divácké obce s těmito pořady. Přítomně zaujal zejména řečníkův popis *sestupné abstrakce* chápáné jako nástroj operacionalizace:

1. úroveň: Vymezení významu pojmu televize.
Volba: Chápání televize jako určitého typu sociální komunikace
2. úroveň: Co z komunikačního procesu chceme zkoumat.
Volba: Zjišťování postoje diváků k danému zdroji.
3. úroveň: Co z postoje diváků chceme zkoumat.
Volba: Empirické projevy v oblasti diváckého chování.
4. úroveň: Které empirické projevy chceme zkoumat.
Volba: Vymezení pracovního termínu „divácký ohlas“ konkrétního diváka na konkrétní pořad jako základní pozorovací jednotky celého výzkumu.
5. úroveň: Jaké indikátory diváckého ohlasu zvolíme.
Volba: Sledovanost pořadů a spokojenost diváků s pořady.

Zvolený příklad posloužil referentovi k argumentaci jeho základního tvrzení, že totiž operacionalizace nemůže být záležitostí konvence, nýbrž koncepce a že jsou v ní vždy obsaženy momenty redukce, reglementace, abstrakce.

V diskusi byly vysloveny různé názory na problém standardizace dotazníků (většina diskutujících se přiklání k závěru, že standardizace je žádoucí, ale často ne-realizovatelná vzhledem k různým cílům a poznávacím kontextům výzkumů), na problém záměrné tvorby úzu pojmů z dotazníků (přizpůsobených chápání světa respondenty), na logiku a metodiku sekundárních a obsahových analýz aj. Bylo také vysloveno několik tematických námětů pro případná další setkání tohoto druhu.

Martin Potůček

Содержание № 5/1982

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.</i> : Социальный тип и многослойность его среды	481
<i>Кнапп В.</i> : Некоторые проблемы социологического исследования права	498
<i>Ланда О.</i> : Научно-техническая революция и некоторые аспекты развития образования	514

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегакова Б.</i> : Причинные зависимости и их статистическое отражение	532
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Нестерова Л.</i> — <i>Ржегак Я.</i> : Реализационные виды деятельности руководящих работников в процессе управления	544
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Штейндл Р.</i> : А. В. Лекторский, Субъект, объект, познание	556
<i>Скаржинска В.</i> : Б. Г. Лукьянов, Методологические проблемы художественной критики	558
<i>Фрейова Э.</i> : Система образования и социальная структура	559
<i>Любченко В.</i> : Социалистический образ жизни	561
<i>Гаек М.</i> : М. Катриак, Девичаны в социалистическом строительстве (на чешском яз.)	564
<i>Гудечек Я.</i> : Молодежь и общество (на словацком языке)	568
<i>Радова Е.</i> : А. Кабатек и колл., Социологические исследования в работе ССМ (на чешском языке)	570

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Открытое письмо философов стран социализма	573
<i>Лочкова И.</i> : Нетрадиционное шкалирование	574
<i>Потучек М.</i> : Операционализация основных понятий в эмпирическом социологическом исследовании (дискуссия в секции методов и технических приемов Чехословацкого социологического общества)	575

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1982. Číslo vyšlo v říjnu 1982.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) DM 84,—.